

Jakub Kuna (ur. 1988 r. w Bychawie) – geograf, kartograf, regionalista.

Wychowanek Wydziału Nauk o Ziemi i Gospodarki Przestrzennej UMCS: absolwent studiów geograficznych I, II i III stopnia, od 2015 r. pracownik naukowo-dydaktyczny Zakładu Kartografii i Geomatyki. Stypendysta programu *Erasmus* w Republice Czeskiej (2009), najlepszy absolwent wydziału (2012), autor wyróżnionej rozprawy doktorskiej (2017).

Zainteresowania naukowe: wizualizacja kartograficzna, grafika komputerowa, nowoczesne metody analiz i narzędzia GIS w badaniach przeszłości (*Historical GIS*), dawne mapy topograficzne, historia Lubelszczyzny.

Prywatnie: szczęśliwy mąż i ojciec, sportowiec amator.

„[...] monografię należy zaliczyć do opracowań o modelowym charakterze, a jej treść z pewnością wywoła spore zainteresowanie pośród społeczności nie tylko Bychawy i okolic, gdyż dotyczy czegoś zdecydowanie więcej niż tylko tytułowej rekonstrukcji przedwojennej zabudowy konkretnego miasta. Monografia ta, jako przykład systemu informacyjnego, ukazuje profesjonalnie wypracowaną metodologię postępowania badawczego, od pozyskania danych poczynając, poprzez ich analizowanie, przetwarzanie (w celu wizualizacji), weryfikację, aktualizację, archiwizację, aż po udostępnianie szerszemu gronu odbiorców. Pośród opracowań naukowych recenzowana książka jest przykładem, który poprzez analogię może służyć przyszłym autorom jako pomoc metodyczna w dokumentowaniu historii wielu innych miasteczek i miast.”

z recenzji dr. hab. Zenona Koziela,
prof. UMK

Jakub Kuna
BYCHAWA 1919–1939: KARTOGRAFICZNA REKONSTRUKCJA MIASTA

Jakub Kuna

BYCHAWA 1919–1939

KARTOGRAFICZNA REKONSTRUKCJA MIASTA

Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej

BYCHAWA 1919–1939

KARTOGRAFICZNA REKONSTRUKCJA MIASTA

Jakub Kuna

BYCHAWA 1919–1939

KARTOGRAFICZNA REKONSTRUKCJA MIASTA

Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej
Lublin 2018

Recenzent
dr hab. Zenon Koziół, prof. UMK

Redakcja
Sylwia Pociupany

Redakcja techniczna
Aneta Okuń

Skład i łamanie
IDEALIT / Grzegorz Zychowicz, Patrycja Czerniak

Wykonanie okładki według projektu autora
IDEALIT

© Wydawnictwo UMCS, Lublin 2018

ISBN 978-83-227-9075-5

WYDAWNICTWO UNIwersYTETU MARII CURIE-SKŁODOWSKIEJ
ul. Idziego Radziszewskiego 11, 20-031 Lublin
Budynek Biblioteki Głównej UMCS, III p.
tel. 81 537 53 04
www.wydawnictwo.umcs.lublin.pl
e-mail: sekretariat@wydawnictwo.umcs.lublin.pl

DZIAŁ HANDLOWY
tel./fax 81 537 53 02
Księgarnia internetowa: www.wydawnictwo.umcs.eu
e-mail: wydawnictwo@umcs.eu

DRUK I OPRAWA
Elpil
Artyleryjska 11, 08-110 Siedlce

SPIIS TREŚCI

OD AUTORA	7
1. WSTĘP	9
1.1. O badaniu przeszłości za pomocą map	11
1.2. Zakres i cele badań	14
1.3. Charakterystyka problemu badawczego	15
1.4. Metodyka badań	19
2. GEOGRAFICZNA CHARAKTERYSTYKA BYCHAWY I OKOLIC	23
2.1. Budowa geologiczna i ukształtowanie terenu	25
2.2. Stosunki wodno-klimatyczne	28
2.3. Pokrywa glebowa i pokrycie terenu	29
2.4. Przyrodnicze uwarunkowania rozwoju osadnictwa	31
3. HISTORIA OSADNICTWA BYCHAWY I OKOLIC DO 1918 R.	33
3.1. Bychawa przed nadaniem praw miejskich	33
3.2. Lokacja miasta i rozwój w okresie złotego wieku	35
3.3. Upadek miasta w XVII i XVIII wieku	39
3.4. Bychawa w czasach zaborów i pierwszej wojny światowej	44
4. ŹRÓDŁA WYKORZYSTANE DO REKONSTRUKCJI MIĘDZYWOJENNEJ BYCHAWY	59
4.1. Okres 1880–1918	60
4.2. Okres 1919–1939	75
4.3. Okres po 1939 r.	89

Spis treści

5. PRZESTRZEŃ BYCHAWY W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM	101
5.1. Struktura administracyjna	103
5.2. Sieć wodna	110
5.3. Sieć drogowa	113
5.4. Zabudowa	119
5.5. Cmentarze i mała architektura	132
5.6. Pokrycie terenu	138
5.7. Toponimy	139
6. DZISIEJSZE SPOJRZENIE NA MIĘDZYWOJENNĄ BYCHAWĘ	145
6.1. Weryfikacja wyników badań	146
6.2. Ochrona zabytków Bychawy	150
7. CO DALEJ?	157
BIBLIOGRAFIA	161
SPIS TABEL	175
SPIS RYCIN	177
SPIS FOTOGRAFII	185
MAPY – ZAŁĄCZNIKI	195
ANEKS	197
1.1. Projekty architektoniczne sprzed 1919 r.	199
1.2. Projekty architektoniczne z okresu 1919–1939	207
1.3. Ryciny po 1939 r.	211
1.4. Fotografie sprzed 1919 r.	214
1.5. Fotografie z okresu 1919–1939	216
1.6. Fotografie po 1939 r.	222

OD AUTORA

Drogi Czytelniku!

Oddaję w Twoje ręce książkę o przestrzeni międzywojennej Bychawy – Bychawy, której nie miałem okazji poznać osobiście (urodziłem się w 1988 r.), a która od ponad dekady jest obiektem moich zainteresowań badawczych. Mogę zatem powiedzieć, że mimo dzielącego nas czasu z międzywojenną Bychawą łączy mnie coś więcej niż tylko zawodowa relacja.

W 2017 r. miała miejsce 480. rocznica nadania Bychawie praw miejskich. W 2018 r. mija 60. rocznica ich odzyskania. Monografia jest odpowiedzią na postulowaną w środowisku bychawskim potrzebę opublikowania wyników rozprawy doktorskiej *Kartograficzna rekonstrukcja historycznego układu zabudowy na przykładzie Bychawy w 1938 roku*, napisanej w 2017 r. w Zakładzie Kartografii i Geomatyki UMCS w Lublinie.

Publikacja jest w pewnym sensie kontynuacją książek A. Koprukowniaka (2011) i M. Kuny (2016). Pierwsza z wymienionych pozycji zamyka się w ramach czasowych 1864–1918. Druga – przewodnik po 36 sołectwach – pomija miasto Bychawa. Książka mojego autorstwa wypełnia lukę w badaniach historycznej przestrzeni gminy. Nie jest to wierna kopia rozprawy, ale jej historyczno-regionalistyczne rozszerzenie. Tekst monografii został uzupełniony o materiały, których nie uwzględniono w pierwotnym, *stricte* naukowym, opracowaniu. Jednocześnie, dla zwiększenia komfortu czytania, zredukowano obszerne części teoretyczne i warsztatowe. Zainteresowanych tymi zagadnieniami odsyłam do oryginalnego tekstu rozprawy, dostępnego w bibliotece ZKiG UMCS.

Książka nie powstałaby, gdyby nie pomoc wielu osób. Dziękuję prof. Janowi Bystrkowski, Barbarze Cywińskiej, dr Monice Głazik, Mirosławowi

Od Autora

Grzesiakowi, Tomaszowi Hanajowi, Januszowi Kulikowi, Aleksandrowi Krysce, Emilowi Majukowi, Bożenie Pietrzak, Czesławie Pisuli, Janinie Rapie, Tal Schwartz, Agnieszce Skiżyńskiej, Teresie Tracz, insp. Dorocie Żurek, kolegom i koleżankom z Zakładu Kartografii i Geomatyki UMCS, użytkownikom forum Wirtualna.Bychawa.1938 i wszystkim pozostałym, których nie sposób wymienić z imienia i nazwiska. Pragnę oddać zasługi śp. Wiesławowi Bogucie i śp. prof. Albinowi Koprukowniakowi. Dziękuję promotorowi profesorowi Andrzejowi Czernemu oraz recenzentom: profesorowi Zenonowi Kozielowi i profesorowi Bogumiłowi Szademu.

Część badań wykonano w ramach projektu *Wirtualna Bychawa 1938* realizowanego w 2014 r. przez Bychawskie Towarzystwo Regionalne przy wsparciu finansowym gminy Bychawa.

Na koniec dziękuję moim najbliższym – żonie Ani i córce Klaudii, a także rodzicom: Krysi, Markowi, Kasi i Wiesiowi.

Ponoszę wyłączną odpowiedzialność za wszelkie uchybienia w niniejszej publikacji.

1. WSTĘP

Monografia *Bychawa 1919–1939: kartograficzna rekonstrukcja miasta* opisuje próbę odtworzenia historycznego wyglądu miejscowości. Międzywojenny układ zabudowy Bychawy jest bardzo ciekawym tematem badawczym ze względu na słabe rozpoznanie historyczne, znaczące przekształcenia wywołane działaniami drugiej wojny światowej oraz brak wielkoskalowych materiałów kartograficznych przedstawiających przestrzeń całej miejscowości w okresie międzywojennym.

Odtworzenie układu przestrzennego miejscowości oparto na trzech metodach rekonstrukcji kartograficznej: **metodzie retrogresji**, **metodzie progresji** oraz nowej metodzie, nazwanej **metodą kombinowaną**. Zasadność wykorzystania proponowanych metod oraz ich skuteczność poddano weryfikacji w ramach rozprawy doktorskiej *Kartograficzna rekonstrukcja historycznego układu zabudowy na przykładzie Bychawy w 1938 roku* (Kuna 2017) napisanej w Zakładzie Kartografii i Geomatyki UMCS w Lublinie.

W przywołanej rozprawie udowodniono, że każda z metod rekonstrukcji kartograficznej daje możliwość odtworzenia układu zabudowy Bychawy w 1938 r. w stopniu większym niż 50% budynków mieszkalnych. Połączenie metod w istotny sposób zwiększyło możliwość rekonstrukcji, umożliwiając odtworzenie 85% ówczesnych budynków mieszkalnych. Przeprowadzone studium badawcze zostało ocenione jako rzetelne, a uzyskane wyniki – w kontekście przedstawionych dokumentów – jako wysokie.

Odtworzenie nieistniejącego już, historycznego układu zabudowy należy do pogranicza zainteresowań naukowych takich dyscyplin jak: geografia (geografia historyczna i geografia osadnictwa), historia (historia XIX i XX wieku, historia osadnictwa, historia kartografii), kartograficzna metoda badań, urbanistyka, architektura, historia sztuki, regionalistyka i innych.

Wstęp

Autor jest świadomy ograniczeń w zakresie posiadanej wiedzy specjalistycznej. Chociaż przewodnią rolę odgrywa spojrzenie kartograficzno-geomatyczne, starano się zachować równowagę między różnymi perspektywami badawczymi.

Idąc z duchem czasu, postępowanie badawcze przeprowadzono z wykorzystaniem nowoczesnych metod badawczych: analiz komputerowych, narzędzi grafiki komputerowej, modelowania trójwymiarowego oraz systemów informacji geograficznej (GIS) – zaliczanych obecnie do interdyscyplinarnego nurtu **geomatycznej metody wspomagania badań** (Kozieł 1997). Z metodologicznego punktu widzenia niniejszą publikację można także zaliczyć do obszaru badawczego geoinformacji historycznej (Szady 2008).

Ryc. 1. Makieta Wirtualna Bychawa 1938. J. Kuna (2017)

Do książki dołączono serię autorskich map przedstawiających Bychawę w latach 1918, 1938, 1958, 1978, 2016 (zał. 1–5) oraz animację komputerową *Wirtualna Bychawa 1938* (ryc. 1)¹. Autor zaleca przegląd map i animacji – osobom nieznającym Bychawy ułatwią one zrozumienie przedstawianych treści i zlokalizowanie omawianych zagadnień w zmieniającej się przestrzeni geograficzno-historycznej.

1.1. O badaniu przeszłości za pomocą map

Przestrzeń geograficzna podlega dynamicznym zmianom w czasie, w związku z tym istnieje duża potrzeba wykorzystania dorobku badawczego geografii i kartografii jako metod uzupełniających badania historyczne. Jest to uzasadnione chęcią pełniejszego zrozumienia zjawisk, procesów i wydarzeń odbywających się w określonych realiach historyczno-geograficznych, które nierzadko były nieporównywalnie inne niż przestrzeń znana obecnie.

Jednym ze sposobów odtwarzania stanu środowiska geograficznego w przeszłości jest analiza map dawnych – w szczególności dawnych map topograficznych. Dawne mapy topograficzne stanowią niezwykle cenny materiał faktograficzny (Czerzy 2015; Plit 2016).

Dawne mapy topograficzne pełnią ważną rolę w badaniach historycznej przestrzeni geograficznej. Treść mapy dokumentuje wybrany stan pewnego fragmentu przestrzeni poprzez rysunkowe przedstawienie jej komponentów. Nie sposób porównać bogactwa dziedzictwa historyczno-kulturowego, zapisanego na dawnych mapach topograficznych, do żadnego innego rodzaju dokumentów historycznych. Mnogość ilościowych i jakościowych przedstawień atrybutów przestrzeni geograficznej pozwala zakwalifikować mapy jako jedne z pierwotnych form baz danych przestrzennych.

Oczywiście wartość historycznej informacji przestrzennej, udokumentowanej za pomocą różnych map, nie jest jednakowa. Dobór materiałów kartograficznych do badań geograficzno-historycznych powinien być

¹ Animacja jest dostępna na *YouTube* pod adresem <http://youtube/2xhYW5OWTPs>. Prezentacja wcześniejszego etapu opracowania makiety wraz z obszernym komentarzem jest dostępna pod adresem <http://www.youtube.com/watch?v=kmVewlOzEwg&t=2805s>.

wykonany świadomie, uwzględniać zakres i cele badania oraz przewidywać ograniczenia uwarunkowane wykorzystaniem konkretnego materiału źródłowego. Badanie mapy nie może ograniczać się jedynie do analizy treści kartograficznej – pełniejsze zrozumienie modelu rzeczywistości, przedstawionego za pomocą mapy, wymaga także zapoznania się z historycznymi okolicznościami powstania mapy, technologicznym procesem wytworzenia oraz jej semiotyką (Kuna 2014a, 2014b, 2015b).

Stopień pokrycia przestrzeni geograficznej archiwalnymi materiałami kartograficznymi jest zróżnicowany. Historia kartowania każdego terenu przebiegała indywidualnie i była uzależniona od dużej liczby czynników historyczno-społecznych. Obszarami „bogatymi w kartografię” są najczęściej tereny dużych, starych miast (Bartoszewicz A., Bartoszewicz H. 2013). Z jednej strony zwiększone potrzeby administracyjne, gospodarcze i militarne społeczności miast, a z drugiej strony większy potencjał ekonomiczny i intelektualny samorządów miejskich decydował zarówno o konieczności, jak i możliwości ponoszenia wysokich kosztów regularnych pomiarów oraz dokumentacji przestrzeni miast i ich najbliższego sąsiedztwa (Kociuba 2007). Społeczności zamieszkujące obszary słabiej zaludnione i mniej zurbanizowane często nie dostrzegały potrzeby kartowania terenu, albo nie posiadały wystarczających środków na prowadzenie takich prac drogą inicjatyw oddolnych. Kartowania terenów wiejskich i leśnych przez stulecia były domeną wojska lub administracji wyższych szczebli. Kosztowność, praco- i czasochłonność wykonania prac mierniczych i kartograficznych decydowały o tym, że mapy szczegółowe terenów nieurbanizowanych były wykonywane niezwykle rzadko, przez co są to obszary „ubogie w kartografię”.

Szczegółowe kartowanie topograficzne Bychawy po raz pierwszy miało miejsce na początku XIX wieku. Pierwszym wielkoskalowym opracowaniem kartograficznym był wykonany w 1802 r. *Plan Grontów do Koścjoła Bychawskiego Należących* (ryc. 10). Z początkiem XIX wieku związane jest również przeprowadzenie przez austriackiego zaborcę zdjęć stolikowych do mapy topograficznej Heldensfelda *Carte von West Gallizien* w skali 1 : 28 800 (ryc. 11). Następnym wielkoskalowym opracowaniem był *Plan nastoâšćego rasspołożeniâ posada Byhavy* w skali 1 : 2 100 z 1897 r. (ryc. 16) – niestety rysunek planu zdecydowanie odbiega od tego, czego oczekivalibyśmy po materiale w tak dużej skali. Podobnie ma się sprawa z rosyjską mapą topograficzną w skali 1 : 21 000 z 1888 r.

(ryc. 14), dającą jedynie ogólne pojęcie o wyglądzie układu urbanistycznego miejscowości².

Pozostałe mapy topograficzne z XIX i pierwszej połowy XX wieku wykonywano w znacznie mniejszych skalach – zbliżonych do 1 : 100 000 – i chociaż rysunek niektórych (*Spezialkarte* 1 : 75 000 – ryc. 15, mapa taktyczna WIG – ryc. 19) był dużo bardziej szczegółowy niż rysunek współczesnych opracowań kartograficznych o porównywalnej skali, wyciągane na ich podstawie wnioski na temat ówczesnego wyglądu miejscowości muszą być bardzo ostrożne (Sygowski 1984).

Dopiero na przełomie lat 50. i 60. XX wieku sporządzono mapy topograficzne i plany Bychawy o szczegółowości pojedynczych budynków, jednak był to okres, w którym Bychawa – siedziba nowo powstałego powiatu – była wielkim placem budowy. Struktura przestrzenna miejscowości ulegała drastycznym przeobrażeniom, a wiele obiektów nadających ton życia międzywojennej społeczności Bychawy zniszczono – w ich miejsce stawiano nowe betonowe gmachy mające symbolizować powojenną epokę Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej.

Ubogość wielkoskalowych materiałów kartograficznych sprzed drugiej połowy XX wieku ogranicza możliwość poznania i pełniejszego zrozumienia przedwojennej historii miasteczka³. Odtworzenie wyglądu międzywojennego układu urbanistycznego miejscowości wymaga zgromadzenia i konfrontacji szerokiej gamy różnorodnych materiałów źródłowych. Potrzeba podjęcia badań w zakresie kartograficznej rekonstrukcji historycznego układu zabudowy międzywojennej Bychawy staje się o tyle pilna, że pokolenie osób pamiętających świat bychawskiego sztetla obecnie dobiega dziewięćdziesiątki i jest to ostatni moment, kiedy można udokumentować wiedzę naocznych świadków.

² Pierwsze przekrojowe zestawienie archiwalnych materiałów kartograficznych dla okolic Bychawy wykonał P. Sygowski (1984). Autorowi udało się uzupełnić przedstawiony wykaz o archiwalia kartograficzne i fotogrametryczne, wpływające w istotny sposób na poznanie przeobrażeń układu urbanistycznego miejscowości na przestrzeni XIX i XX wieku. Porównaj powyższe zestawienie z P. Sygowski (1984, s. 6, 8).

³ „Materiały kartograficzne, najistotniejsze ze źródeł przy tego typu studiach, są niestety fragmentaryczne” (Sygowski 1984, s. 6).

1.2. Zakres i cele badań

Badacze historycznych układów przestrzennych niewielkich miejscowości napotykają na trudności związane z uzyskaniem informacji na temat szczegółowego rozmieszczenia obiektów dawnej przestrzeni geograficznej. Głównym powodem jest niedostatek wielkoskalowych materiałów kartograficznych – w szczególności map topograficznych. Odtwarzanie przestrzeni geograficznej Lubelszczyzny z okresu dwudziestolecia międzywojennego okazuje się niezwykle trudne. Badania B. Krassowskiego (1973) wykazują, że spośród 296 arkuszy szczegółowej mapy Polski WIG w skali 1 : 25 000 dla obszaru dzisiejszego województwa lubelskiego ukończono i wydano zaledwie 5 arkuszy typu „normalnego”. Pokrycie obszaru dzisiejszego województwa lubelskiego mapą szczegółową 1 : 25 000 wynosi ok. 173 km², co stanowi 0,7% powierzchni województwa.

Dużą grupę (206 z 296) stanowią arkusze określone przez B. Krassowskiego (1973) jako „częściowo opracowane”⁴. Obejmują one 18 586 km² (74% powierzchni województwa), jednak autorowi nie udało się ustalić miejsca ich przechowywania. Na podstawie meldunków WIG i opracowań niemieckich, na które powołuje się B. Krassowski (1973), można wywnioskować, że dla obszaru współczesnego województwa lubelskiego nie opracowano 84 z 296 arkuszy mapy szczegółowej⁵. Oznacza to, że 63 341 km² (25% powierzchni województwa) w ogóle nie objęto pracami kartograficznymi w latach 1918–1939.

Brak dostępu do szczegółowych opracowań topograficznych z okresu dwudziestolecia międzywojennego stanowi poważną lukę w badaniu przeszłości regionu i uniemożliwia prześledzenie zmian wewnątrz struktur urbanistycznych miasteczek województwa lubelskiego w okresie ich bardzo dynamicznego rozwoju⁶. Tragiczne doświadczenia drugiej wojny światowej, holocaustu, „wyzwolenia” przez Armię Czerwoną i zmian ustro-

⁴ „Wykonano rysunek sytuacji bez warstw i nazewnictwa” (Krassowski 1973, s. 77–80). Według informacji uzyskanej od J. Rutkowskiego dział Kartograficzny Biblioteki Narodowej nie dysponuje „częściowo opracowanymi” arkuszami mapy, o których pisał B. Krassowski (1973). Podobnie CAW i CBW.

⁵ 1944, *Planheft Osteuropa ehemals Polnischer Raum*, 26 Juli 1944, Übersicht B3.

⁶ Porównanie map topograficznych 1 : 100 000 (*Karte des Westlichen Rußlands* i mapy taktycznej WIG) pozwala stwierdzić, że liczba domów w Bychawie w okresie 1915–1937 zwiększyła się ponad trzykrotnie (z 107 do 348).

jowych sprawiły, że wiele miejscowości uległo nieodwracalnym przeobrażeniom (Przesmycka 2001). Ze względu na dewastację zbiorów informacji o wyglądzie przedwojennych miasteczek są skąpe.

W opisywanej rozprawie (Kuna 2017) starano się odpowiedzieć na pytanie: Czy na podstawie różnorodnych i niekompletnych materiałów źródłowych można kartograficznie odtworzyć szczegółowy układ przestrzenny zabudowy wybranej miejscowości?

Pierwszy cel badawczy polegał na rozpoznaniu wybranego stanu rozwoju zabudowy. Drogą do jego realizacji była kwerenda możliwie dużego i różnorodnego zbioru informacji dotyczących przedmiotu badań: map, planów architektonicznych, fotografii, rycin, dokumentów archiwalnych, informacji opisowych i przekazów ustnych oraz weryfikacja zgromadzonych archiwaliów. Powołując się na pojęcie funkcji mapy (Ostrowski 2008) cel ten określono jako selekcję, uporządkowanie, syntezę i archiwizację zgromadzonych informacji. W ramach wielowymiarowych analiz porównawczych rozmaite materiały źródłowe sprowadzono do wspólnego mianownika – bazy danych wirtualnej przestrzeni geograficzno-historycznej w środowisku systemów informacji geograficznej (GIS)⁷.

Założeniem drugiego i trzeciego celu omawianej rozprawy – redakcji map oraz modelowania trójwymiarowego – było opracowanie rzetelnych, poglądowych i estetycznych form publikacji wyników badań. Dołączone do niniejszej książki szczegółowe mapy miejscowości stanowią zarówno graficzną formę podsumowania badań, jak i przyczynek do dalszych prac geograficzno-historyczno-regionalistycznych. Wreszcie nie do przecenienia są walory edukacyjne wirtualnej makiety – dzięki nowoczesnej technologii komputerowej przeszłość na nowo odżywa „w sercach i umysłach” mieszkańców, a tematyka rekonstrukcji historii miejscowości staje się ośrodkiem dialogu między pokoleniami.

1.3. Charakterystyka problemu badawczego

Przeważająca większość publikacji dotyczących odtwarzania wyglądu obszarów zabudowanych należy do dwóch nurtów badawczych: geografii

⁷ Ang. *Geographic Information Systems*.

osadnictwa oraz geografii historycznej. Pierwszy nurt jest tematem zainteresowań badawczych geografów. Opracowania dotyczące morfologii jednostek osadniczych i antropogenicznych zmian krajobrazu można zaliczyć do szkoły geograficzno-kartograficznej, reprezentowanej przez przedstawicieli nauk ścisłych (E. Romer, F. Uhorczak, M. Sirko). Drugi nurt, tj. geografia historyczna, jest domeną humanistów – szkoła kartograficzna wywodząca się ze środowiska historyków cechuje się odmiennym zestawem konwencji i przyzwyczajzeń (S. Aleksandrowicz, K. Buczek, J. Lelewel, W. Semkowicz, autorzy *Atlasu Historycznego Polski*). Umowną granicę zainteresowań badawczych geografii i historii stanowi przełom XVIII i XIX wieku – konkretne daty (różne dla odmiennych rejonów) są wyznaczone przez pierwsze kartowania topograficzne na ziemiach polskich. Liczba prac powstających na podstawie wspólnych badań przedstawicieli obu nurtów jest stosunkowo niewielka. Z najważniejszych warto wymienić *Atlas Historyczny Miast Polskich*.

Problematyka wirtualnych rekonstrukcji geograficzno-historycznych (dwu- i trójwymiarowych) pojawiała się w światowej literaturze na przełomie XX i XXI wieku. Międzynarodowe Stowarzyszenie Fotogrametrii i Teledetekcji (*International Society of Photogrammetry and Remote Sensing*, ISPRS) było pierwszym środowiskiem naukowym, które zauważyło potrzebę wykorzystania nowoczesnych technologii komputerowych do badania przeszłości przestrzeni (Ogleby 1999; Guerra 2000; Ejima, Chikatsu, Murai 2003; Fuse, Shimizu 2003, 2004). Przełomowe znaczenie dla określenia badań geoinformatyczno-historycznych jako nowego kierunku rozwoju geografii historycznej miały prace T. Otta i F. Swiaczego (2001), A. K. Knowles (2002) i I. N. Gregory'ego (2003). Początek XXI wieku to okres spontanicznego rozwoju badań przestrzenno-czasowych, określanych zbiorczo „zwrotem przestrzennym w naukach humanistycznych” (ang. *spatial turn in humanities*). W odpowiedzi na zjawisko w środowisku humanistów zostały sformułowane koncepcje teoretyczne, z fundamentalnym pojęciem „dogłębne mapowanie” (ang. *deep mapping*) (Bodenhamer, Corrigan, Harris 2010).

Rozwój technologii komputerowych, Internetu i GIS przyczynił się do powstania wspólnej płaszczyzny badań i wymiany myśli między różnymi środowiskami naukowymi w Polsce. Przeniesienie dorobku nauki światowej na grunt krajowy nastąpiło z opóźnieniem – pomysły wykorzystania GIS do badań przeszłości pojawiają się dopiero pod koniec pierwszej dekady XXI wieku (Szady 2008, 2013). Ostatnie dziesięciolecie (2005–2015) moż-

na określić jako renesans polskiej myśli geograficzno-historycznej, chociaż i teraz obserwuje się mnogość różnorodnych podejść metodycznych i znaczące różnice w rozumieniu przedmiotu badań geograficzno-historycznych (Szady 2013). Wiele spośród prac badawczych podejmowanych przez najmłodsze pokolenie kartografów to badania dawnych map topograficznych w systemach GIS. Najczęściej spotykane publikacje dotyczą analiz podstaw matematycznych i przekształceń map dawnych (Nieścioruk 2006; Affek 2012; Jaskulski, Łukasiewicz, Nalej 2013; Lange 2013; Panecki 2014). Stosunkowo dużą grupę publikacji stanowią analizy zmian komponentów przestrzeni geograficznej prowadzone na podstawie zestawienia różnookresowych dawnych map topograficznych (Plit 1994; Sobala 2012). Coraz więcej publikacji porusza zagadnienia porównywalności treści dawnych map topograficznych (Kuna 2014a, 2014b; Plit 2014, 2016; Panecki 2015) i oceny ich przydatności do badań (Giętkowski i Zachwatowicz 2010; Myga-Piątek, Nita 2012; Jankowska 2014; Nieścioruk 2014).

W Polsce komputerowe rekonstrukcje budynków w środowisku oprogramowań 3D są domeną architektów (Dudek 2000) i specjalistów od grafiki komputerowej (Mucha 2011). Prace badawcze tego typu cechują się bardzo wysokim poziomem szczegółowości (detale architektoniczne, wnętrza budynków, zdobienia i ornamenty), jednak dotyczą bardzo ograniczonego zakresu przestrzeni – najczęściej pojedynczego budynku o szczególnym znaczeniu historycznym. Opracowanie modeli komputerowych w znaczący sposób podnosi jakość dokumentacji obiektów, toteż powinno być ze wszech miar wspierane przez instytucje zajmujące się ochroną i konserwacją zabytków.

Trójwymiarowe rekonstrukcje historycznej przestrzeni miast stają się popularnym elementem promocji turystyki miejskiej. Ośrodki promocji turystyki w wielu miastach prezentują multimedialne wystawy, ciekawe projekty wirtualnych makiet są także udostępniane za pośrednictwem Internetu (Szady 2013c; Perzyna 2015; Kuna 2016). Niestety, trudno spotkać publikacje dotyczące opracowania wirtualnych makiet, a ich twórcy strzegą warsztatu pracy. Wirtualne makiety historycznych układów zabudowy miast są kosztownymi przedsięwzięciami, dlatego na ich realizację mogą sobie pozwolić jedynie duże miasta (np. miasta wojewódzkie) lub miasta będące znanymi atrakcjami turystycznymi (Perzyna 2015). Wielką szansą dla komputerowej rekonstrukcji historycznych układów urbanistycznych małych miast i miasteczek wschodniej Polski jest Polsko-Białorusko-Ukraiński projekt *Shtetl*

Routes: Obiekty żydowskiego dziedzictwa kulturowego w turystyce transgranicznej (Kuna 2016, www.shtetlroutes.eu). W ramach projektu prowadzone są kompleksowe badania przestrzeni historyczno-kulturowej 63 miast i miasteczek wschodniej Polski, zachodniej Białorusi i zachodniej Ukrainy (ponad 20 miast w każdym z krajów). Dla 15 niewielkich miast na Szlaku Sztetli (pięciu w każdym kraju) są opracowywane trójwymiarowe makie ty układu urbanistycznego z okresu dwudziestolecia międzywojennego. Polskie miasteczka objęte trójwymiarowymi rekonstrukcjami to: Biłgoraj, Kock, Wojsławice (woj. lubelskie), Knyszyn (woj. podlaskie), Wielkie Oczy (woj. podkarpackie). Wirtualne miasteczka Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN” stoją na bardzo wysokim poziomie merytorycznym. Autorzy projektu przywiązują dużą wagę do poprawności historycznej, kartograficznej i architektonicznej – modele poszczególnych makiet powstają przy konsultacji specjalistów z różnych dziedzin, a prowadzone badania obejmują szeroko zakrojoną kwerendę archiwalną i wywiad terenowy. Specjaliści od grafiki komputerowej dbają o możliwie najbardziej korzystne dopracowanie detali i realistyczny wygląd makiet. Zaangażowanie znacznych środków finansowych i dobór interdyscyplinarnego grona ekspertów stawia projekt *Shtetl Routes* na światowym poziomie (Kuna 2016).

Istotny jest fakt, że makie ty *Shtetl Routes* są opracowane na podstawie wielkoskalowych materiałów kartograficznych zachowanych w archiwach. Nie są to zatem rekonstrukcje kartograficzne, ponieważ układ przestrzenny zabudowy miasteczek jest odczytywany bezpośrednio z archiwalnych materiałów kartograficznych i nie powstaje w wyniku badania naukowego (Kuna 2016).

Odtworzenie nieznanego układu urbanistycznego miejscowości zależy od zrozumienia procesów miastotwórczych kształtujących przestrzeń badanej osady: warunków lokacyjnych, barier osadniczych, czynników sprzyjających rozwojowi i przyczyniających się do jego zahamowania lub wręcz regresu. Kartograficzna rekonstrukcja układu zabudowy wymagała zatem poznania lokalnych warunków środowiska przyrodniczego oraz odniesienia historii miejscowości do szerszego kontekstu społeczno-politycznego.

1.4. Metodyka badań

Złożoność problemu badawczego sprawia, że przyjęto interdyscyplinarne podejście (Przesmycka 2001; Szady 2013; Plit 2014, 2016). Równoległe wykorzystanie szczegółowych metod badawczych geografii, historii, kartografii i geomatyki pozwoliło na utworzenie zrównoważonego modelu poznawczego relacji przestrzennych Bychawy z okresu międzywojennego.

Spośród metod badań historycznych (Przesmycka 2001; Plit 2016) wykorzystano: wykonanie studium porównawczego opracowań monograficznych i artykułów prasowych o tematyce historyczno-regionalistycznej, analizy porównawcze materiałów źródłowych oraz wywiady lokalne i eksperckie. Największe znaczenie dla aspektów historycznych miała kwerenda w Archiwum Państwowym w Lublinie, obejmująca: *Akta Miasta Bychawy* (z okresu 1780–1820), *Urząd Gubernialny Lubelski do spraw włościańskich* (1875–1890), *Zbiór planów różnych urzędów* (1885–1899), *Rząd Gubernialny Lubelski: Wydział Budowlany I* (1892–1913), *Wydział Budowlany II* (1897), *Wydział Administracyjny* (1910), *Państwowy Bank Rolny* (1918–1931), *Urząd Wojewódzki Lubelski: Wydział V Komunikacyjno-Budowlany* (1922–1939), *Starostwo Powiatowe Lubelskie* (1925–1926), *Kreishauptmannschaft Lublin-Land – Starostwo Powiatowe w Lublinie* (1940–1941), *Starostwo Powiatowe Lubelskie: Referat Administracyjny* (1946), *Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w Bychawie: Wydział Budownictwa, Urbanistyki i Architektury* (1958–1960).

Lektura archiwalnej prasy: „*Wędrowca*” (1892–1895), „*Nowej Jutrzenki*” (1908–1910) i „*Orla Białego*” (1925–1926) przyniosła wiele ciekawych informacji na temat ówczesnej przestrzeni miejscowości (np. powstania różnych budynków), sporadycznie także ilustracji i fotografii. Kwerenda fotografii przeprowadzona wśród lokalnej społeczności i w Internecie pozwoliła zgromadzić kilkadziesiąt zdjęć Bychawy i okolic z różnych okresów – najstarsze sięgają pierwszej dekady XX wieku. Kwerenda archiwaliów kartograficznych pozwoliła w znaczący sposób uzupełnić zbiór map znanych badaczom historii Bychawy.

Spośród metod badawczych geografii wykorzystano metody: wizji terenowej, inwentaryzacji terenowej (Bartkowski 1977), fotointerpretacji (Piątkowski 1953; Ciołkosz, Kęsik 1969) oraz zespół analiz kartograficznej metody badań (Ratajski 1973; Pasłowski 2006; Saliszczew 2003). Metoda wizji terenowej (badania polowego) jest definiowana jako „etap sprawdzenia w terenie podstawowej hipotezy roboczej” (Bartkowski 1977, s. 267). Fotointerpretacja, czyli „umiejętność rozpoznawania obiektów na zdjęciach” (Ciołkosz,

Kęsik 1969, s. 167), staje się szczególnie istotna w kontekście zdjęć lotniczych, ponieważ zdjęcia te są wykonywane z punktu, „z jakiego człowiek nie jest przyzwyczajony obserwować otoczenie” (Ciołkosz, Kęsik 1969, s. 167).

Kartograficzna metoda badań, scharakteryzowana jako „zastosowanie map do opisu, analizy i poznania naukowego zjawisk” (Saliszczew 2003, s. 265), systematyzuje metody i ustala ich hierarchię dla kartografii jako dyscypliny naukowej. W rozumieniu kartograficznej metody badań mapa, jako model rzeczywistości, stanowi ogniwo pośrednie między badaczem a interesującym go fenomenem. Mapa jest nie tylko przedmiotem badania, ale także narzędziem badawczym (Ratajski 1973; Plit 2014). Podczas tworzenia i przetwarzania map dochodzi do selekcji informacji oraz wtórnego, głębszego poznania zjawisk i zachodzących między nimi powiązań przestrzennych⁸. Powstanie wartości dodanej uzyskuje się głównie poprzez wnioskowanie indukcyjne bądź dedukcyjne (Saliszczew 2003). Kartograficzną metodę badań zastosowano do analiz wizualnych map, pomiarów na mapach oraz analiz kartoznawczych.

Konfrontacja map z obowiązującymi kluczami znaków kartograficznych miała na celu poznanie semantycznych właściwości obrazu kartograficznego (Myga-Piątek, Nita 2012; Kuna 2014a, 2014b, 2015b; Plit 2014). Badania wykonywano zarówno drogą bezpośredniej analizy pojedynczych map, jak i metodami łącznych analiz map z różnych przekrojów czasowych oraz analiz porównawczych map wykonanych w różnych skalach (Saliszczew 2003). Większość analiz kartometrycznych i porównawczych przeprowadzono w środowisku GIS (ESRI ArcMap). W pewnym stopniu wykorzystano także metodę przekształcenia obrazu kartograficznego – poddanie skanów map transformacjom wielomianowym umożliwiło ujednolicenie podstaw matematycznych, zwiększając dokładność analiz (Jaskulski, Łukasiewicz, Nalej 2013; Kuna 2014a, 2015b; Plit 2014). Zastosowano dwu- i trójwymiarowe modelowanie komputerowe, wykonując modele układu zabudowy miejscowości (ESRI ArcMap, Corel DRAW, Google SketchUp), numeryczne modele terenu (ESRI ArcScene, Google SketchUp) i trójwymiarowe modele obiektów architektonicznych (Google SketchUp).

⁸ „The term ‘map’ is used in many areas of science as a synonym for a model of what it represents a model that enables one to perceive the structure of the phenomenon represented. Thus mapping is more than just rendering; it is also getting to know the phenomenon which is to be mapped” – M.-J. Kraak, F. Ormeling (2010, s. 39).

Studium literatury przedmiotu, kwerenda archiwalnych dokumentów, projektów, materiałów kartograficznych, fotografii, prasy oraz rozmowy z mieszkańcami miejscowości umożliwiły poznanie relacji przestrzennych. Krytyka źródeł i konfrontacja nowych materiałów z dotychczas zgromadzoną dokumentacją pozwoliła na wyeliminowanie wielu błędów i zafałszowań wynikających z niedoskonałości materiałów źródłowych, niedostatku wiedzy autora i nadinterpretacji pojawiających się w dotychczasowych opracowaniach. Porównanie archiwalnych materiałów kartograficznych doprowadziło do zawężenia terytorialnego obszaru badań i okazało się źródłem cennych informacji historycznych. Porównanie różnookresowych map topograficznych, planów, zdjęć lotniczych i satelitarnych dało wyobrażenie ewolucji układu zabudowy miejscowości. Wykorzystanie GIS do opracowania bazy danych przestrzennych umożliwiło sprowadzenie różnorodnych źródeł informacji do „wspólnego mianownika”, tj. relacji przestrzennych osadzonych w rzeczywistym, mierzalnym układzie odniesienia (Kozieł 1997; Szady 2013b) – w tym przypadku opartym na współczesnej mapie zasadniczej w skali 1 : 500. Przeprowadzona w terenie fotograficzna inwentaryzacja zachowanej zabudowy historycznej dała podstawy do określenia punktów stabilnych, czyli obiektów wspólnych dla okresu międzywojennego i czasów obecnych – niezbędnych dla określenia poprawnej lokalizacji i zachowania właściwych proporcji przy komputerowym modelowaniu obiektów na podstawie materiałów kartograficznych i fotograficznych.

Kartograficzna rekonstrukcja historycznego układu zabudowy została oparta na kombinacji dwóch metod szczegółowych: retrogresji i progresji (ryc. 2).

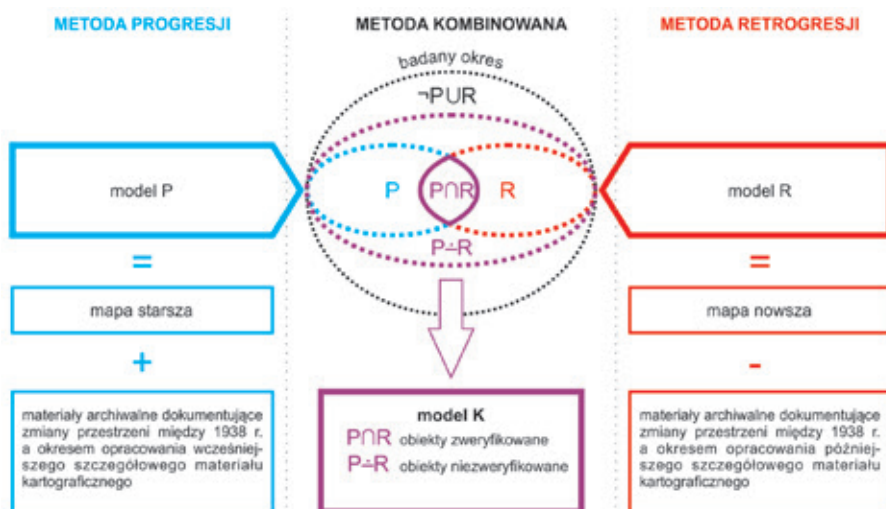
Metoda retrogresji kartograficznej (R) jest znaną metodą badań geograficzno-historycznych (Szulc 1995; Szmytkie 2014; Plit 2016). Polega na opracowaniu modelu przestrzeni historycznej drogą redukcji udokumentowanych zmian przestrzeni z materiału kartograficznego opracowanego w późniejszym okresie (np. z materiału współczesnego). Zaletami tej metody są: precyzyjny stan końcowy, porównywalność modelowanego obrazu ze współczesną sytuacją topograficzną i większe prawdopodobieństwo znalezienia szczegółowych materiałów źródłowych. Wśród wad warto zwrócić uwagę na brak możliwości odtworzenia zmian zatartych, tj. zmian nawarstwiających się na tym samym wycinku przestrzeni w analizowanym czasie (np. wiadomo kiedy wybudowano budynek, wiadomo, że w tym miejscu dawniej znajdowały się inne obiekty, ale nie wiadomo jakie).

Ułomność metody retrogresji kartograficznej skłoniła autora do zastosowania metody przeciwnej – nazywanej metodą progresji kartograficznej

Wstęp

(Szulc 1995; Szmytkie 2014). Metoda progresji (P) przypomina aktualizację mapy – polega na opracowaniu modelu przestrzeni historycznej poprzez uzupełnienie mapy starszej (wykonanej wcześniej) o rysunek udokumentowanych zmian przestrzeni pomiędzy okresem jej powstania a badanym okresem. Jej zaletą jest możliwość naniesienia zmian zgodnie z chronologicznym następstwem zdarzeń, co staje się szczególnie przydatne w przypadku rekonstrukcji procesów postępujących (np. rozrostu obszaru). Problemem może być odnalezienie materiału kartograficznego o szczególności umożliwiającej precyzyjne określenie stanu początkowego (materiał źródłowy dokumentuje stan poprzedzający badane zmiany).

Autor uznał, że najkorzystniejsze będzie zastosowanie metody kombinowanej, łączącej zalety i niwelującej wady obu metod. Nowatorstwem zaproponowanego rozwiązania jest możliwość zróżnicowania stopnia wiarygodności określonych wyników. Model powstający w wyniku zastosowania metody kombinowanej (K) jest sumą modeli otrzymanych metodą retrogresji (R) i metodą progresji (P). W obrębie tego modelu wyniki otrzymane tylko jedną z metod mają ograniczoną wiarygodność, natomiast wyniki potwierdzone obiema metodami łącznie, tj. część wspólną otrzymanego zbioru, można uznać za obszar wzajemnej weryfikacji o wyższym stopniu wiarygodności.

Ryc. 2. Schemat opracowania rekonstrukcji kartograficznej metodą kombinowaną. J. Kuna (2017)

2. GEOGRAFICZNA CHARAKTERYSTYKA BYCHAWY I OKOLIC

Bychawa jest niewielkim miastem zlokalizowanym w południowo-wschodniej Polsce, około 25 km na południe od Lublina. Liczy nieco ponad 5000 mieszkańców, jest siedzibą gminy wiejsko-miejskiej wchodzącej w skład powiatu lubelskiego. Gmina Bychawa ma powierzchnię 146 km² (ok. 8% powierzchni powiatu lubelskiego). Samo miasto zajmuje 669 ha (6,69 km²), czyli 4,5% wielkości całej gminy.

Ogólna liczba ludności gminy Bychawa wynosi 11 832 osób¹. W mieście zamieszkuje 5013 osób (42,4%), wiejska część gminy liczy 6819 mieszkańców (57,7%). Na 100 mężczyzn w mieście przypada 110 kobiet, na terenie wiejskim współczynnik feminizacji wynosi 103. Średnia krajowa wynosi 106,7. Gęstość zaludnienia miasta to 749 osób/km². Miasto stanowi główne skupisko miejsc pracy w gminie, znajdują się tu instytucje, obiekty i infrastruktura obsługujące całą gminę (banki, szpital, obiekty handlowe, szkoły). Pod względem funkcjonalnym Bychawa staje się miastem satelickim i miastem-sypialnią aglomeracji lubelskiej. Na terenie miasta występują typy zabudowy: nierolnicza – jednorodzinna, nierolnicza – wielorodzinna oraz rolnicza – zagrodowa².

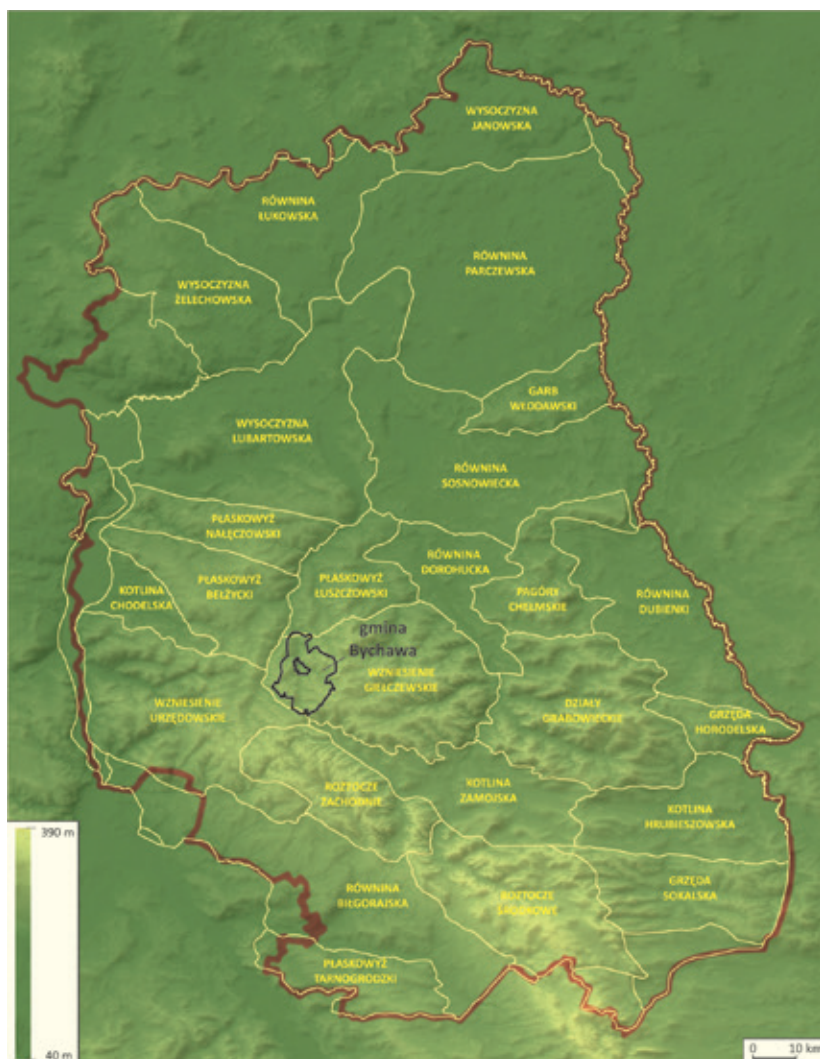
Okolice Bychawy zaliczane są do mezoregionu Wyżyny Lubelskiej nazywanego przez różnych autorów Wierzchowiną Giełczewską (Chałubińska, Wilgat 1954; Jahn 1956; Dylikowa 1973), Wzniesieniem Giełczewskim (Maruszczak 1964; Klimaszewski 1972) lub Wyniosłością Giełczewską (Kondracki 2002). Wzniesienie Giełczewskie jest formą lokalnej kulminacji,

¹ GUS, Bank Danych Lokalnych, stan na 31.12.2016.

² 2007, Strategia Rozwoju Gminy Bychawa na lata 2007–2020.

Geograficzna charakterystyka Bychawy i okolic

wznoszącej się ponad 130 m od poziomu dolin rzecznych (od ok. 170 m n.p.m. u ujścia Czerniejówki do Bystrzycy, do ponad 306 m. n.p.m. na Bożym Darze). Granice mezoregionu są wyznaczone przebiegiem trzech rzek: Wieprza (od wschodu), Poru (od południa) i Bystrzycy (od zachodu). W części północnej przejście między Wzniesieniem a sąsiednim Płaskowyżem Łuszczowskim wykazuje cechy łagodne.

Ryc. 3. Miasto i gmina wiejska Bychawa
na tle podziału geomorfologicznego województwa lubelskiego.
Skala 1 : 1 600 000. J. Kuna (2017) na podstawie: Maruszczak (1964)

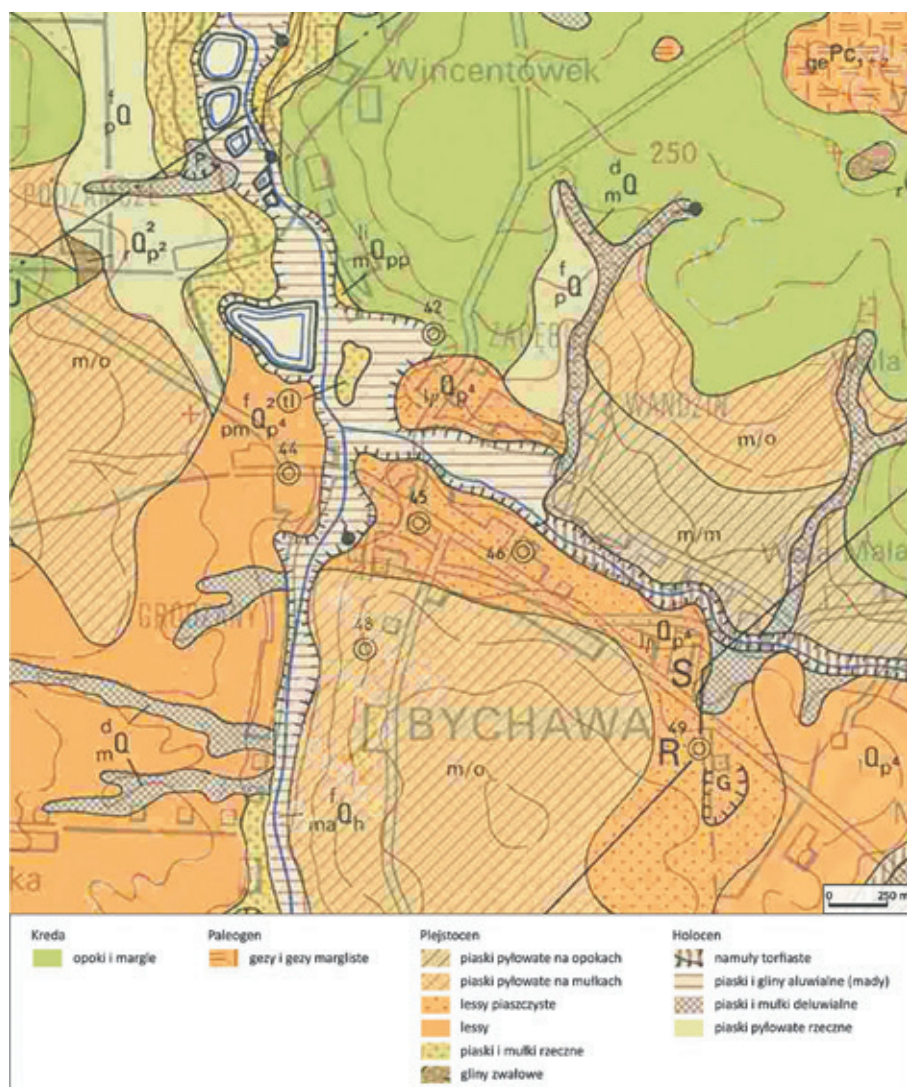
Zasadnicza część gminy i samo miasto Bychawa są zlokalizowane w zachodniej części mezoregionu (ryc. 3), w widłach dwóch niewielkich rzek: Kosarzewki i jej dopływu – Gałęzówki. Obszar miasta i gminy znajduje się w chronionej części zlewni rzeki Bystrzycy, a północno-zachodnia część – w strefie ochrony zasobów wód podziemnych. Północno-wschodnia część gminy i miasto Bychawa znajdują się w granicach Czerniejowskiego Obszaru Chronionego Krajobrazu. W granicach miasta znajduje się rezerwat roślinności kserotermicznej Podzamcze objęty ochroną ścisłą.

Środowisko przyrodnicze odegrało ważną rolę w kształtowaniu się układu osadniczego okolic Bychawy (Gurba 1994). W dalszej części tego rozdziału przedstawiono charakterystykę komponentów środowiska przyrodniczego i wskazano przyrodnicze uwarunkowania osadnictwa.

2.1. Budowa geologiczna i ukształtowanie terenu

Podłoże skalne okolic Bychawy stanowią skały węglanowe: opoki i margle. Skały okresu kredy wykazują cechy łagodnej sedymentacji (laminacja jest niemal pozioma) i osiągają znaczącą miąższość. Kontakt skał jurajskich z kredowymi marglami znajduje się na głębokości ok. 1 km (Dylikowa 1973; Marszałek, Albrycht, Buła 1988; Wilgat 1994). Wychodnie skał kredowych znajdują się w północnej części obszaru (ryc. 4).

Wśród skał paleogeńskich w okolicach Bychawy spotykane są gezy i gezy margliste (Jahn 1953; Wilgat 1994; Huber 2013). Na terenie miasta dominują utwory plejstoceńskie: lessy, lessy piaszczyste, piaski pyłowe – te wykształcone na mułkach i opokach (Jahn 1953). W północnej części doliny Kosarzewki (poniżej ujścia Gałęzówki) znajdują się większe płaty plejstoceńskich piasków i mułków rzecznych. Gliny zwałowe występują sporadycznie, w niewielkich skupiskach. Terasę zalewową dolin Kosarzewki i Gałęzówki zajmują holocenne piaski i gliny aluwialne (mady) oraz namuły torfiaste. Utwory czwartorzędowe, zalegające bezpośrednio nad kredą, posiadają zróżnicowaną miąższość – w dolinie Kosarzewki dochodząca do 18 m (Wilgat 1994). Wąwozy i suche doliny erozyjno-denudacyjne są wypełnione piaskami i mułkami deluwialnymi.

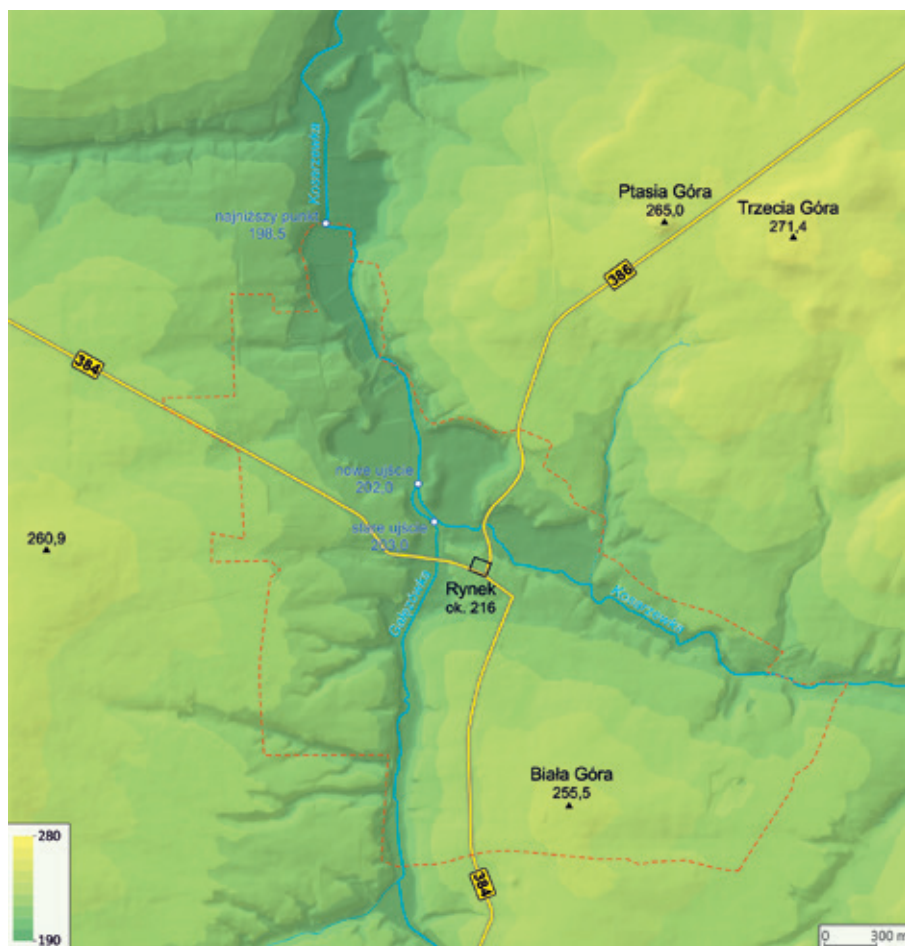
Ryc. 4. Utwory powierzchniowe w okolicy miasta Bychawa.

Źródło: S. Marszałek, A. Albrycht, S. Buła, 1988,

Szczegółowa mapa geologiczna Polski 1 : 50 000, 160% wielkości oryginalnej

Najniższym punktem w granicach administracyjnych Bychawy (198 m n.p.m.) jest koryto Kosarzewki na północ od Stawów Budnego (ryc. 5). Wysokość koryt Kosarzewki i Gałęzówki na terenie miasta nie przekracza poziomicy 205 m. Historyczne centrum miasta jest położone na wysokości ok. 216 m, na skłonie wierzchowiny, w widłach rzek. Wierzchowina wznosi się w kierunku południowo-

-wschodnim, osiągając kulminację 255 m na Białej Górze, ok. 1 km od centrum. Po przeciwnej stronie Kosarzewki, ok. 2,5 km na północny wschód od miasta, znajdują się 2 wzgórza ostańcowe: Ptasia Góra (265 m) oraz Trzecia Góra (271 m). Po zachodniej stronie doliny Gałęzówki powierzchnia terenu wznosi się do 261 m na bezimiennym wzgórzu w okolicy wsi Łęczycza, ok. 2,5 km na zachód od Rynku. Zbieg dolin Kosarzewki i Gałęzówki ma formę kotliny, otoczonej ze wszystkich stron wypukłymi formami terenu. Ujście Gałęzówki do Kosarzewki, pierwotnie znajdujące się na wysokości ok. 203 m, w latach 70. XX wieku zostało przesunięte ok. 200 m na północ (w dół rzeki) i obecnie znajduje się na wysokości 202 m.

Ryc. 5. Bychawa – ukształtowanie terenu. Skala 1 : 40 000. J. Kuna (2017)
na podstawie: NMT, mapa zasadnicza 1 : 500, mapa topograficzna 1 : 10 000

2.2. Stosunki wodno-klimatyczne

Klimat okolic Bychawy jest określany jako przejściowy między atlantyckim a kontynentalnym. Lokalne warunki klimatyczne i pogodowe są kształtowane głównie pod wpływem mas powietrza polarnego morskiego i polarnego kontynentalnego (60% i 30% częstości występowania). Okres wpływu pozostałych mas powietrza szacuje się na 35 dni. Średnia roczna temperatura powietrza wynosi 7,6°C, średnia najcieplejszego miesiąca to +18,6°C, a najzimniejszego –2,9°C. Okres wegetacyjny trwa 261 dni, okres bez przymrozków – 246 dni. Średnia roczna suma opadów pozostaje na poziomie 550 mm, z czego najwyższy opad – 215 mm – przypada na okres letni (czerwiec, lipiec). Pokrywa śnieżna zalega przeważnie 80–85 dni (Wilgat 1994).

Okolice Bychawy są położone w całości w obrębie zlewni Kosarzewki (rzeka IV rzędu). Gmina zajmuje 70% dorzecza Kosarzewki (Wilgat 1994). Na obszar miasta przypada 3,5% powierzchni zlewni. Kosarzewka bierze początek u podnóża Bożego Daru. Zasilana przez wydajne źródła w Kosarzewie Górnym, wkracza na teren miasta od południowego wschodu. Na północny zachód od centrum Bychawy Kosarzewka łączy się z Gałęzówką. Od tego miejsca Kosarzewka płynie na północ i po 12 km uchodzi do Bystrzycy w Osmolicach³. Utworzone w ten sposób widły rzek stanowiły naturalną granicę miasta, które dzięki temu zyskało obronny charakter. Zabagnione doliny oddzielały Bychawę od sąsiednich osiedli i hamowały rozrost zabudowy w kierunku północno-zachodnim.

W okolicy Bychawy nie ma naturalnych zbiorników wodnych, nie brakuje natomiast zbiorników antropogenicznych. Ich liczba i wielkość różniły się w poszczególnych okresach historycznych. Obecnie u ujścia Gałęzówki znajduje się rekreacyjny Zalew Bychawski o powierzchni ok. 8 ha. W dole rzeki jest także kompleks stawów rybnych (Stawy Budnego) o powierzchni ok. 13 ha.

Występują dwa okresy podwyższonych stanów wód rzecznych. Pierwszy, przeważnie silniejszy, związany jest z wiosennymi roztopami (marzec–

³ Do przełomu XIX i XX w. to Gałęzówka (*alias* Samica) była rzeką dłuższą, uznawaną za nadrzędną względem Kosarzewki. Osuszanie dolin rzecznych w latach 50. XX w. doprowadziło do zaniku Gałęzówki na odcinku Stara Wieś–Wola Gałęzowska. Obecnie, ze względu na większą długość, to Kosarzewka jest uznawana za rzekę nadrzędną. Przyjęta konwencja nie odzwierciedla naturalnego procesu, widocznego w wielkości i przebiegu dolin obu rzek. Por. ryc. 8–9, *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego...* (1880–1914) i M. Kuna (2016).

kwiecień). Drugi wiąże się z nawałnymi deszczami w lipcu. W okolicach Bychawy powodzie zdarzają się średnio co 7 lat.

Wody podziemne na terenie Bychawy występują w dwóch poziomach wodonośnych: czwartorzędowym i kredy górnej. Poziom wód czwartorzędowych jest bardzo niejednorodny. Wynika to z silnego zróżnicowania litologicznego utworów plejstocénskich i holocénskich (piasków, mąd, glin) wypełniających doliny rzeczne (Wilgat 1994). Wody piętra czwartorzędowego występują w dosyć płytkiej warstwie przypowierzchniowej (jako wody podskórne lub wody gruntowe), dzięki temu zachowują bezpośredni związek hydrauliczny z powierzchnią. Z reguły mają swobodne zwierciadło, ich stan ulega silnym wahaniom pod wpływem opadów atmosferycznych i zmian ilości wód w rzekach. Wody gruntowe są silnie narażone na zanieczyszczenia fizykochemiczne i bakteriologiczne.

Główny poziom wodonośny stanowią wody piętra kredowego. Na obszarze gminy występują w dwóch, powiązanych hydraulicznie, zbiornikach: 180–220 m oraz 240–260 m n.p.m. Lokalnie, w miejscach występowania słabo przepuszczalnych utworów, zwierciadło wód podziemnych bywa napięte, na ogół jednak spékany górotwór węglanowy sprzyja występowaniu swobodnego lustra. Ze względu na dobrą jakość woda piętra kredowego może być stosowana do celów spożywczych i gospodarczych bez potrzeby uzdatniania (Wilgat 1994). Okolice Bychawy obfitują w źródła. Na obszarze gminy jest ich około 50. Na terenie miasta znajdują się 3 studnie miejskie. Pobór wody spowodował powstanie leja depresyjnego wokół ujęcia komunalnego w dolinie Kosarzewki.

2.3. Pokrywa glebowa i pokrycie terenu

Gminę cechuje niezbyt duże zróżnicowanie powierzchni glebowej. Według klasyfikacji Polskiego Towarzystwa Gleboznawczego („Roczniki gleboznawcze” 1989) powszechnie występują gleby płowe, brunatne, rdzawe, mady, a także sporadycznie rędziny. Największą powierzchnię zajmują gleby płowe przemieszane mozaikowo z glebami brunatnymi. Gleby te są związane z utworami lessowatymi, bogatymi w węglan wapnia. Kształtujące je procesy glebotwórcze przebiegają w środowisku lasów liściastych (Bednarek, Prusinkiewicz 1980). Naturalnym obszarem występowania gleb płowych i brunatnych jest wierzchowina wraz ze strefą krawędziową. Kwaśne gleby

brunatne i gleby rdzawe występują w rozproszeniu. Gleby te wytworzyły się na plejstocénskich utworach piaszczystych w środowisku lasu mieszanego. W porównaniu z glebami płowymi i brunatnymi powstałymi na lessach są mniej żyzne (Bednarek, Prusinkiewicz 1980; „Roczniki gleboznawcze” 1989).

Mady pokrywają większość powierzchni teras rzecznych w dolinach Kosarzewki i Gałęzówki. Powstanie tych gleb związane jest z osadzaniem różnoziarnistych aluwiiów podczas okresowych wahań stanu wód w rzekach (Bednarek, Prusinkiewicz 1980), natomiast wahania stanów wód glebowo-gruntowych wpływają na stosunki wodno-powietrzne i pośrednio przyczyniają się do powstawania oglejenia w dolnej części profilu („Roczniki gleboznawcze” 1989). Rędziny, czyli gleby wykształcone na podłożu wapiennym, występują sporadycznie. Można je spotkać w miejscach wychodni litych skał węglanowych (Bednarek, Prusinkiewicz 1980).

Gleby na terenie gminy miejsko-wiejskiej Bychawa są żyzne. Ponad 88% powierzchni jest użytkowane rolniczo (Kuna 2010). Niestety, dosyć istotnym problemem jest nadmierna erozja. Według T. Wilgata (1994, s. 8) „Powierzchnia gruntów zagrożonych erozją wynosi 8229 ha (co stanowi 56,3% powierzchni gminy) i jest największa w całym województwie lubelskim”.

Istnieją przesłanki do stwierdzenia, że w czasach przedhistorycznych – w okresie tzw. atlantyckiego optimum klimatycznego holocenu (ok. 6 tys. lat p.n.e.) – większość obszaru Wzniesienia Giełczewskiego była pokryta rozległym lasem mieszanym dębowo-wiązowo-lipowym (Firbas 1967; Gurba 1994). Proces niszczenia lasu (wycinka, wypalanie) został zapoczątkowany ok. 3 tys. lat p.n.e. (Gurba 1994). Jeszcze pod koniec XVIII wieku dąbrowy stanowiły około 50% powierzchni dzisiejszej gminy. Przegląd map topograficznych z XIX i XX wieku daje wyobrażenie o postępującej degradacji powierzchni leśnej w okolicach Bychawy⁴.

Współcześnie zbiorowiska leśne na terenie gminy występują w niewielkich rozproszonych kompleksach, jako: „lasy chłopskie, w dużym stopniu przekształcone (zniszczone) działalnością człowieka” (Wawer 1994, s. 18). Na wierzchołkach przeważają zbiorowiska grądu wschodniopolskiego *Tilio Carpinetum*. Grądy często występują wyspowo na ostańcowych wzgórzach, podkreślając naturalne dominanty krajobrazu. Lasy na terenach miasta i w jego najbliższym sąsiedztwie są skupione na zboczach wąwozów i w dolinach rzek. Roślinność dolin stanowią głównie zbiorowiska łęgowe

⁴ Por. ryc. 9, 11–12, 14–15, 19, 26.

siedlisk wilgotnych i mokrych, należące do zespołu *Fraxino-Ulmetum campestris*. Lesistość na poziomie 8% (tab. 5) to jeden z najniższych wskaźników wśród gmin województwa lubelskiego. Postępującą degradację drzewostanu miałyby powstrzymać postulowane zaliczenie lasów do I grupy ochrony indywidualnej (Wawer 1994). Pontyjska roślinność kserotermiczna porasta eksponowane na południe wychodnie skał węglanowych, a także miedze, pobocza śródpolnych dróg i obrzeża lasów (Wawer 1994). Na terenie rezerwatu Podzamcze w północnej części miasta znajduje się najpełniej wykształcona murawa kserotermiczna. Półnaturalne łąki uprawne i pastwiska znajdujemy na obszarze teras dolin Kosarzewki i Gałęzówki. Zalew Bychawski i stawy porasta roślinność wodna i szuwarowa (Wawer 1994).

2.4. Przyrodnicze uwarunkowania rozwoju osadnictwa

Przyroda okolic Bychawy stwarza warunki sprzyjające powstawaniu stałych osiedli. Wychodnie kredowych wapieni i opok dostarczały niezbyt trwałego, ale za to łatwego w eksploatacji i obróbce materiału budowlanego. Rozległe, podmokłe doliny Kosarzewki i Gałęzówki zapewniały dostęp do wody pitnej i pełniły funkcję obronną (jednocześnie ograniczając możliwości rozwoju zabudowy w określonych kierunkach). Zwarte kompleksy leśne dostarczały drewna do budowy i na opał, chociaż mogły także stanowić barierę komunikacyjną i utrudniać handel. Wykształcone na skałach węglanowych żyzne gleby umożliwiały rozwój rolnictwa. Znaczne połacie łąk przez stulecia wykorzystywano do wspólnego wypasu inwentarza.

Zwięzłe utwory kredowe wierzchowin i skłonów dolin stanowią dobre podłoże dla budownictwa. Mniej dogodne są lessy. Skała ta w stanie suchym jest zwięzła, przez co przejawia tendencje do pękania i tworzenia pionowych obrywów. Less w stanie wilgotnym pęcznieje i staje się plastyczny, co powoduje osiadanie oraz osuwanie się gruntu. Zabudowywanie nawet słabo nachylonych terenów, pokrytych miększymi płatami lessu, wiązało się z dużym ryzykiem ruchów masowych, które mogły prowadzić do katastrof budowlanych. Płaskie powierzchnie teras dolin rzecznych stwarzały dogodne warunki dla budownictwa, jednak ograniczeniem było płytkie występowanie wód gruntowych oraz zagrożenie wezbraniami wód.

3. HISTORIA OSADNICTWA BYCHAWY I OKOLIC DO 1918 R.

Historia miasta jest przedstawiona w ujęciu kompleksowym, między innymi w *Dziejach Bychawy* (Szczygieł 1994) oraz studium historyczno-urbanistycznym P. Sygowskiego (1984). Powstało także kilka prac koncentrujących się na wybranych okresach historii miasta (Bereza 2000; Koprukowniak 2011) oraz na zagadnieniach ochrony i rewitalizacji zabytków (Salasa 2011). Bychawa była także przedmiotem opracowań przeglądowych (Przesmycka 2001). P. Sygowski (1984) pobieżnie przedstawił materiały kartograficzne dotyczące Bychawy, jednak dopiero autor (Kuna 2010) po raz pierwszy szczegółowo wykorzystał dawne mapy topograficzne do badania historii tej miejscowości. Praca ta wymagała jednak wielu sprostowań i uzupełnień. Dopiero w rozprawie doktorskiej (Kuna 2017) przedstawiono w pełni rozwiniętą interpretację dostępnych materiałów kartograficznych.

3.1. Bychawa przed nadaniem praw miejskich

Nazwę miejscowości wywodzi się od imienia Bych. Końcówka „-awa” jest wiązana z nazwami dzierżawczymi, jako cecha charakterystyczna dla hydronimów – czyli nazw, które wskazują związek z rzekami (Rymut 1996). Do połowy XIX wieku Bychawką nazywano odcinek rzeki Kosarzewki od Bychawy do ujścia w Osmolicach. W dokumentach archiwalnych pojawiają się nazwy *Bychawa Maior* (‘większa, główna’) i *Bychawa Minor* (‘mniejsza, wieś’) – Bychawka. S. Warchoł (1964) upatruje w nazwie *Bychawa Minor*

wspomnianą już nazwę rzeki Bychawki. S. Kuraś (1983), A. Sochacka (1994) i P. Sygowski (1984) wiążą nazwę *Bychawa Minor* z wsią Bychawką, założoną pod koniec XIV wieku kilka kilometrów na północ (z biegiem rzeki) od Bychawy właściwej – co wydaje się bardziej prawdopodobną interpretacją.

Bychawa swoje dzieje zaczynała jako osada wiejska, założona prawdopodobnie na przełomie XII/XIII wieku. Pierwsza wzmianka historyczna o Bychawie pochodzi z 1325 r. (Sygowski 1984; Wojciechowski 1986). Z jej treści można pośrednio wnioskować, że parafia pod wezwaniem apostołów św. Piotra i Pawła mogła powstać już w końcu XIII wieku¹. Określa to znaczącą rangę miejscowości. Dokumenty archidiaconatu lubelskiego, należącego do diecezji krakowskiej, mówią o zaledwie 22 parafiach rzymskokatolickich na terenie Lubelszczyzny w tym czasie. Kościół mógł znajdować się w okolicy współczesnego skrzyżowania ulic Piłsudskiego i Partyzantów. W okresie piastowskim Bychawa należała administracyjnie do Ziemi Sandomierskiej i prawdopodobnie od chwili powstania była związana z kasztelanią lubelską (Sygowski 1984).

Pomiędzy rokiem 1462 a 1481 Jan Bychawski założył *in effectum oppidi* (łac. w celu założenia miasta) zespół karczm w sąsiedztwie kościoła. Stojąca *in circulo* (łac. w krąg) osada, nazywana Towaczów, w zamyśle właściciela miała stanowić podwaliny pod planowaną lokację miasta (Kuraś 1983; Sygowski 1984; Sochacka 1994). Osada utrzymywała się z obsługi podróżnych. Jej dokładne położenie jest obecnie trudne do ustalenia, choć P. Sygowski (1984) sugeruje położenie w bezpośrednim otoczeniu ówczesnego kościoła parafialnego.

Nie wiadomo gdzie dokładnie znajdował się Stary Dwór – pierwotna siedziba feudalnych właścicieli klucza bychawskiego (Sygowski 1984). Trudno też ustalić, czy można utożsamiać lokalizację starego dworu z lokalizacją zamku Bychawskich, który stał w końcu XV wieku „na ufortyfikowanej wyspie otoczonej wodą” (Rolska-Boruch 2003, s. 90). Brane są pod uwagę trzy lokalizacje starego zamku: w miejscu dzisiejszych ruin pałacu (Kuna

¹ Istnieją sprzeczne poglądy na temat daty powstania kościoła św. Piotra i św. Pawła. A. Sochacka (1994, s. 26) określa powstanie kościoła na końcówkę XII w. P. Sygowski (1984, s. 29) przytacza datę 1440 r. M. Dębowczyk (2009, s. 16) i Ł. Trzeciński (2006, s. 11) interpretują oba fakty jako prawdziwe i stwierdzają, że w archiwach diecezjalnych odnotowano budowę nowej świątyni w miejscu starego kościoła pod tym samym wezwaniem.

2008), na pagórku w widłach Kosarzewki i Gałęzówki (Kuna 2008) oraz przy trakcie na zachodnim zboczu doliny Gałęzówki (Dębowczyk 2007).

R. Szczygiel (1994) sugeruje, że zabudowania wsi Bychawa były sukcesywnie rozbierane w okresie lokacji nowego miasta, a część zabudowy została zaadaptowana do nowych warunków i niejako „wchłonięta” przez powstające miasto, w strukturze którego zachowano podział przestrzeni wsi, usytuowanie kościoła parafialnego i placu targowego (Szczygiel 1994). Za taką hipotezą przemawia drobnoniwowy układ pól należących do wsi, zwany Półcwiartki albo Łamane Ćwierci. W dokumencie lokacyjnym wspomniano o nadaniu pólłanów i ćwierćłanków włościanom z Bychawy. W okresie przedlokacyjnym wieś Bychawa miała kształt typowej przydrożnicy, rozciągającej się od kościoła na wschód wzdłuż drogi turobińskiej. Ten typ zabudowy, o nieregularnym układzie pól, pojawił się na terenie ziem polskich przed XIII wiekiem. Wraz z upływem czasu (i upowszechnieniem trójpolówki) wiejska część Bychawy przekształciła się w regularną ulicówkę (wieś ulicowa w Polsce pojawia się w XVI wieku).

3.2. Lokacja miasta i rozwój w okresie złotego wieku

Na początku XVI wieku dobra bychawskie nabył Mikołaj Pilecki, kasztelan bełski, później lwowski, przedstawiciel możnego rodu małopolskiego. 16 maja 1537 r. Pilecki uzyskał od Zygmunta I Starego przywilej na lokację miasta obwarowanego oraz budowę zamku *arcem seu castrum dictum oppidum Klethne* (łac. zamek lub forteca nad miastem Kletne) (Sygowski 1984; Szczygiel 1994).

Dokumenty przewidywały lokację na prawie magdeburskim, o ustroju samorządowym, wzorowanym na ustrojach miast królewskich Lubelszczyzny, szczególnie Lublina². Lokacja Bychawy nastąpiła w okresie wzmożonego ruchu osadniczego na ziemi lubelskiej. Cytując za R. Szczygłem (1994, s. 44): „O ile w końcu XV w. na obszarze woj. lubelskiego funkcjonowało

² Przetłumaczoną treść dokumentu erekcyjnego miasta Kletne można znaleźć w P. Sygowski (1984, aneks I, s. 126–131). W 1939 r. Mikołaj Pilecki nadał miastu Kletne własny przywilej (Sygowski 1984, aneks II, s. 132–135).

19 miast, to w ciągu następnych stu lat podjęto aż 24 nowe inicjatywy lokacyjne, z których 20 było udanych. Wśród nich aż 18 nowych ośrodków miejskich zorganizowano w dobrach szlachty i magnaterii”³.

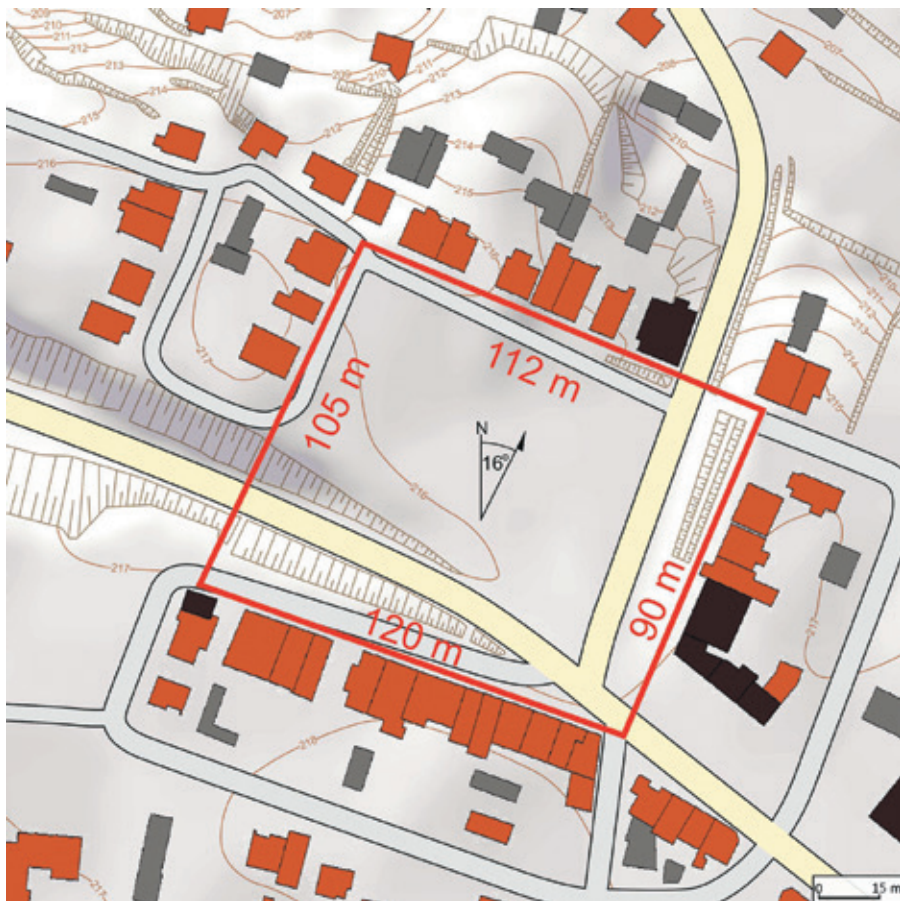
Obszar miasta, przejściowo zwanego Kletne lub Kletno (Warchoł 1964; Sygowski 1984; Szczygieł 1994), zawierał się w widłach rzek Kosarz i Rogalec (obecnie Kosarzewka i Gałęzówka). Na północny zachód od dawnej osady Towaczów (ok. 200 metrów na WNW od kościoła) powstał trapezowaty Rynek miejski, w którego narożu krzyżowały się dwa trakty handlowe – trakt królewski z Rusi do Lublina (druga odnoga prowadziła z Bychawy do Kazimierza Dolnego) oraz trakt regionalny łączący Chełm z Zawichostem (Sygowski 1984; Szczygieł 1994; Przesmycka 2001). Rynek założono na wzniesieniu o wysokości ok. 216 m⁴. Południową granicę stanowił duży wąwóz, wzdłuż którego biegła ulica Nadwale. Od rejonu ówczesnego kościoła parafialnego wschodnią granicę miasta wyznaczał niewielki wąwóz biegnący na północ, ku dolinie Kosarzewki. W tych granicach miasto zostało obwarowane umocnieniami ziemnymi, palisadą oraz drewnianymi bramami miejskimi (Sygowski 1984; Rolska-Boruch 2003). Założyciel miasta wybudował dla mieszczan 101 domów (*Słownik geograficzny Królestwa Polskiego...* 1880–1914). Zabudowa była drewniana aż do końca XIX wieku. Układ ulic miasta lokacyjnego (zachowany po dzień dzisiejszy) nawiązywał do średniowiecznego planu szachownicowego – ze względu na ukształtowanie terenu pierzeje rynku zostały skrócone o ok. 16 stopni (ryc. 6). Miasto otrzymało przywilej organizowania dwóch jarmarków rocznie. Rozporządzenie zezwalało także na cotygodniowy targ we wtorek. Tradycja ta przetrwała do dziś (Sygowski 1984; Szczygieł 1994).

Do miasta prowadziły dwie lub trzy bramy: wschodnia u zbiegu drogi turobińskiej (obecnie ul. Piłsudskiego) i gałęzowskiej (obecnie ul. Partyzantów), zachodnia u wylotu wąwozu zwanego Głęboką Drogą (obecnie ul. 11-Listopada). Brak wzmianek o północnej bramie przy drodze do Lublina. Teren południowego skłonu doliny Kosarzewki, ciągnący się wzdłuż dro-

³ Obszar administracyjny województwa lubelskiego wielokrotnie ulegał zmianie. Wskazane liczby (łącznie ok. 40 miast) sugerują, że R. Szczygieł (1994) analizował obszar zbliżony do współczesnego województwa lubelskiego (ok. 25 tys. km²). Por. S. Warchoł (1964, s. 226–227) oraz J. Gurba (1964, *Nazwy miast Lubelszczyzny*, w: Warchoł 1964, s. 12).

⁴ Należy podkreślić, że wielokrotnie powtarzana informacja o lokowaniu miasta „na wzniesieniu o wysokości 205 m” (Szczygieł 1994, s. 47; Dębowczyk 2007, s. 1) jest błędna i bardziej odpowiada wysokości ujścia Gałęzówki do Kosarzewki (203 m). Zbliżoną do rzeczywistej wartość „ok. 220 m” podaje P. Sygowski (1984, s. 24). Zob. ryc. 5.

gi turobińskiej od wschodniej bramy do niewielkiego wąwozu (obecnie ul. Rataja), został podzielony między mieszkańców miasta jako tzw. ogrody. Na zachód od bramy zachodniej droga biegła po grobli i przez most na Gałęzówce.

Ryc. 6. Lokalizacja rynku miejskiego na tle współczesnego planu Bychawy, skala 1 : 1 500. J. Kuna (2017) na podstawie: BDOT, mapa zasadnicza 1:500

W 1537 r. Pilecki wzniósł murowany zamek na cyplu nad jeziorkiem zwanym Oczko. Zamek składał się z obronnego dworu wieżowego, zabudowań gospodarczych i czworokątnych obwarowań. Naturalne obronne położenie uzupełniono przekopaniem fosy, nad którą przerzucono most (Rolska-Boruch 1999). Na terenie folwarku wznosiła się wozownia, spichlerz, stodoła, kuchnia i dwór. Gdzie dokładnie – nie wiadomo (Sygowski 1984; Rolska-Boruch 1999).

W drugiej połowie XVI wieku Bychawa stała się ważnym ośrodkiem reformacji. Protestanci przekształcili kościół na zbór. W Bychawie założono szkołę kalwińską, w czasach świetności liczącą 80 uczniów. Okres reformacji był stosunkowo krótki (Gmiterek 1994; Bereza 2000).

Złoty wiek Rzeczypospolitej był okresem dynamicznego rozwoju Bychawy. Liczba mieszkańców zbliżyła się do 1000, a zabudowę stanowiło ponad 150 dużych domów, nie licząc pomniejszych (Szczygieł 1994) – dla porównania Lublin w 1583 r. liczył ok. 5,2 tys. mieszkańców (Kociuba 2007). Mieszczanie trudnili się rzemiosłem: kowalstwem, bednarstwem, tkactwem, sukiennictwem, piekarstwem, rzeźnictwem, szewstwem, ślusarstwem. Wielu mieszczan jednocześnie zajmowało się uprawą roli. Nie brakowało kupców i szynkarzy, a miasto było dość zamożne. Potwierdza to znalezienie w 1970 r. skarbu, ponad 1200 monet z okresu Jagiellonów i Wazów (Sygowski 1984; Gurba 1994).

O randze ówczesnej Bychawy świadczy fakt, że miasto zostało zaznaczone na jednej z najstarszych map Królestwa Polskiego – wydanej w 1562 r. mapie Wacława Grodeckiego (Olszewicz 1921; Sygowski 1984). W. Grodec ki zaznaczył Bychawę (napis przypomina Bichawd) obok 18 miejscowości międzyrzecza Wisły i Wieprza. Miasta zostały przedstawione za pomocą sygnatur obrazkowych oddających ich indywidualne cechy (Olszewicz 1921; Saliszczew 2003). Rysunek przedstawia Bychawę jako miasto przeciętnej wielkości, sąsiadujące od zachodu z rozległym lasem (ryc. 7).

Zastanawiające jest to, w jaki sposób narysowano sygnaturę Bychawy. Jeżeli założymy, że sygnatury miast i miasteczek przedstawiają widok z południa, to rysunek sygnatury Bychawy budzi zastrzeżenia: wieża kościelna znajduje się w zachodniej części miasta, tymczasem kościół św. Piotra i św. Pawła był zlokalizowany w części wschodniej⁵. Dokładny wygląd miasta w okresie lokacji i początkowej prosperity stanowi zagadkę dla badaczy (Gmiterek 1994). Dodatkowym utrudnieniem dla odtworzenia ówczesnego układu przestrzennego są liczne pożary, które trapiły miasto w drugiej połowie XVI wieku⁶. Nazwa Bichawd, najprawdopodobniej za sprawą korzystania z mapy W. Grodeckiego, pojawia się na kilku znaczą-

⁵ Por. ryc. 7 i widok Lublina w: G. Braun, A. Hogenberg (1618).

⁶ „Z tego powodu [miasto – przyp. J.K.] nie płaciło podatków w latach 1553, 1564 i 1569” – R. Szczygieł (1994, s. 53).

Ryc. 7. Lubelszczyzna na mapie W. Grodeckiego z 1562 r., skala ok. 1 : 1 680 000, 80% wielkości oryginalnej. Źródło: Harvard University

3.3. Upadek miasta w XVII i XVIII wieku

Parafia rzymskokatolicka w Bychawie została reaktywowana prawdopodobnie w 1600 lub 1601 r. Ze względu na fatalny stan drewnianego kościoła

⁷ Mapy dostępne w kolekcji D. Rumseya (www.davidrumsey.com).

odmówiono jego konsekracji. Wymusiło to na mieszkańcach budowę nowej świątyni (Sygowski 1984; Przesmycka 2001). W latach 1603–1639 w zachodniej części miasta, na skarpie nad Gałęzówką, wzniesiono murowany kościół pod wezwaniem św. Jana Chrzciciela (Sygowski 1984; Bereza 2000). Jednonawowy, orientowany budynek, o sklepieniu kolebkowym z lunetami, prawdopodobnie zaprojektowano w stylu renesansu lubelskiego, jednak liczne zniszczenia i niezbyt staranne odbudowy sprawiły, iż zatracił pierwotne cechy. Kościół otrzymał grunty położone na południe od miasta, ciągnące się od drogi gałęzowskiej do doliny rzeki Gałęzówki (Sygowski 1984; Przesmycka 2001). W późniejszym czasie obok świątyni wzniesiono murowane budynki szpitala dla ubogich i szkoły parafialnej. Szpital przetrwał do połowy XIX wieku (Sygowski 1984; Bereza 2000).

W 1620 r. w mieście znajdowało się 28 domów (10 w rynku). Miasto dysponowało 6 łanami ziemi (ok. 150 ha), w skład których wchodziły zabudowania, ogrody, grunty orne i łąki. Na podstawie rejestru poborowego z 1626 r. ustalono, że Bychawę zamieszkiwało ok. 400 osób. H. Gmiterek (1994) uważa, że Bychawa była w tym czasie miastem otwartym, pozbawionym wałów i innych obwarowań – przeciwną tezę stawia P. Sygowski (1984): miasto posiadało fosy i wały obronne.

W 1648 r. miasto zostało spalone przez kozaków (Gmiterek 1994; Przesmycka 2001). Zamek ocalał. Miasto ucierpiało podczas najazdu szwedzkiego w 1655 r. i wojny polsko-tureckiej w 1672 r. W 1673 r. Bychawa liczyła 150 mieszkańców i była na 12. miejscu spośród 16 miast ziemi lubelskiej (największy był Lublin – 4801 mieszkańców, a najmniejszy Firlejów – 46)⁸. W najcięższym okresie, po wojnach szwedzkich i zarazie, w 1676 r. w mieście żyło zaledwie 75 mieszkańców (*Słownik geograficzny Królestwa Polskiego...* 1880–1914; Sygowski 1984; Gmiterek 1994). Po licznych wojnach miasto odradzało się powoli.

Dla przyspieszenia rozwoju właściciele zezwolili na osiedlanie się ludności żydowskiej. Pierwsze wzmianki o Żydach w Bychawie pochodzą z końca XVI wieku: były to pojedyncze rodziny, trudniące się handlem i dzierżawą zajazdów (Sygowski 1984; Szczygieł 1994). W XVII wieku liczba ludności wyznania mojżeszowego wzrasta – w 1674 r. odnotowano 34 Żydów (Sygowski 1984; Gmiterek 1994). Wzmianka o pierwszej synagodze pochodzi z 1717 r. Pierwotnie Żydzi zamieszkiwali północno-wschodnią część miasta, na wschód od Rynku i na północ od traktu turobińskiego (Sygowski 1984; Przesmycka 2001).

⁸ P. Sygowski (1984, s. 38); H. Gmiterek (1994, s. 65); E. Przesmycka (2001, s. 217).

W XVII wieku w sąsiedztwie Bychawy powstały dwie wsie, oddzielone od miasta dolinami rzek – Grodzany na zachodnim brzegu Gałęzówki i Zadubie po północnej stronie Kosarzewki (Sygowski 1984; Wojciechowski 1986; Gmiterek 1994).

Z osobą Andrzeja Leopolda Ossowskiego związane jest zniszczenie starego dworu i rozpoczęcie prac nad budową dworu murowanego „w innym miejscu”. Budowę pałacu (około 1730 r.) ukończył Dominik Stoiński, kolejny właściciel majątku (Sygowski 1984; Rolska-Boruch 1999).

Zdaniem H. Gmiterka (1994, s. 68) pierwsza połowa XVIII wieku była dla Bychawy okresem względnej prosperity, w którym „miasto wzrastało i w pomyślności kwitnęło”. W literaturze pojawiają się także informacje przeciwne: P. Sygowski (1994) stwierdza, że miasto ucierpiało w czasie działań wojennych. W tym okresie szereg domów wzniesiono na koszt D. Stoińskiego (Sygowski 1984; Przesmycka 2001).

Po śmierci D. Stoińskiego w 1769 r. miasto zostało podzielone pomiędzy spadkobierców, którzy procesowali się o majątek – dzięki temu zachował się dosyć dokładny opis miasta. H. Gmiterek (1994) podaje, że przy Rynku w trzech pierzejach znajdowało się 18 zamieszkałych domów (4 katolickie i 14 żydowskich) i 8 wymierzonych, niezabudowanych placów. Pierzeję zachodnią zajmowały kramy i puste place. W pozostałych ulicach (Gałęzowskiej, Zatylniej i Błońskiej) było 45 zamieszkałych budynków (42 katolickie i 3 żydowskie), 14 pustych placów, 2 młyny miejskie i tartak należący do miasta. Zabudowę w kierunku wschodnim zamykał dom Szymona Bednarza – w miejscu określanym jako przedmieście *Ku Woli*. Zdaniem P. Sygowskiego (1984) w 1770 r. w Bychawie było 67 domów i 19 placów pustych. Przyczyny rozbieżności są nieznane, gdyż obaj autorzy powołują się na to samo źródło⁹. P. Sygowski (1984) szacuje, że miasto było zamieszkane przez ok. 330 mieszkańców (w tym 85 Żydów) i podnosi tezę, że opis nie obejmuje całego miasta oraz że pojawiają się informacje z 1775 r. o 101 domach –

⁹ Archiwum Państwowe w Lublinie, *Księgi miasta Bychawy* (dalej APL, KmB), sygn. 1, s. 11–14, 137. KmB znajdują się w zbiorze nr 62/3 Akta miasta Bychawy: Sygn. 1. Dekret działowy na gruncie Bychawa (między jej dziedzicami, braćmi Stoińskimi) – 1780 r., foliał, s. 188 – nr mikrofilmu 110 994; Sygn. 2. Dekretarz do wpisywania wszelkich spraw w Urzędzie m. Bychawy – 1785–1788, foliał, s. 206 – nr mikrofilmu 110 993; Sygn. 3. Dekret działowy i inwentarz połowy m. Bychawy 1779–1780; Sygn. 4. Opis m. Bychawy przez dozorcę miast Brandysa – 1820 r., s. 17. Znaczną część KmB sporządzono po łacinie.

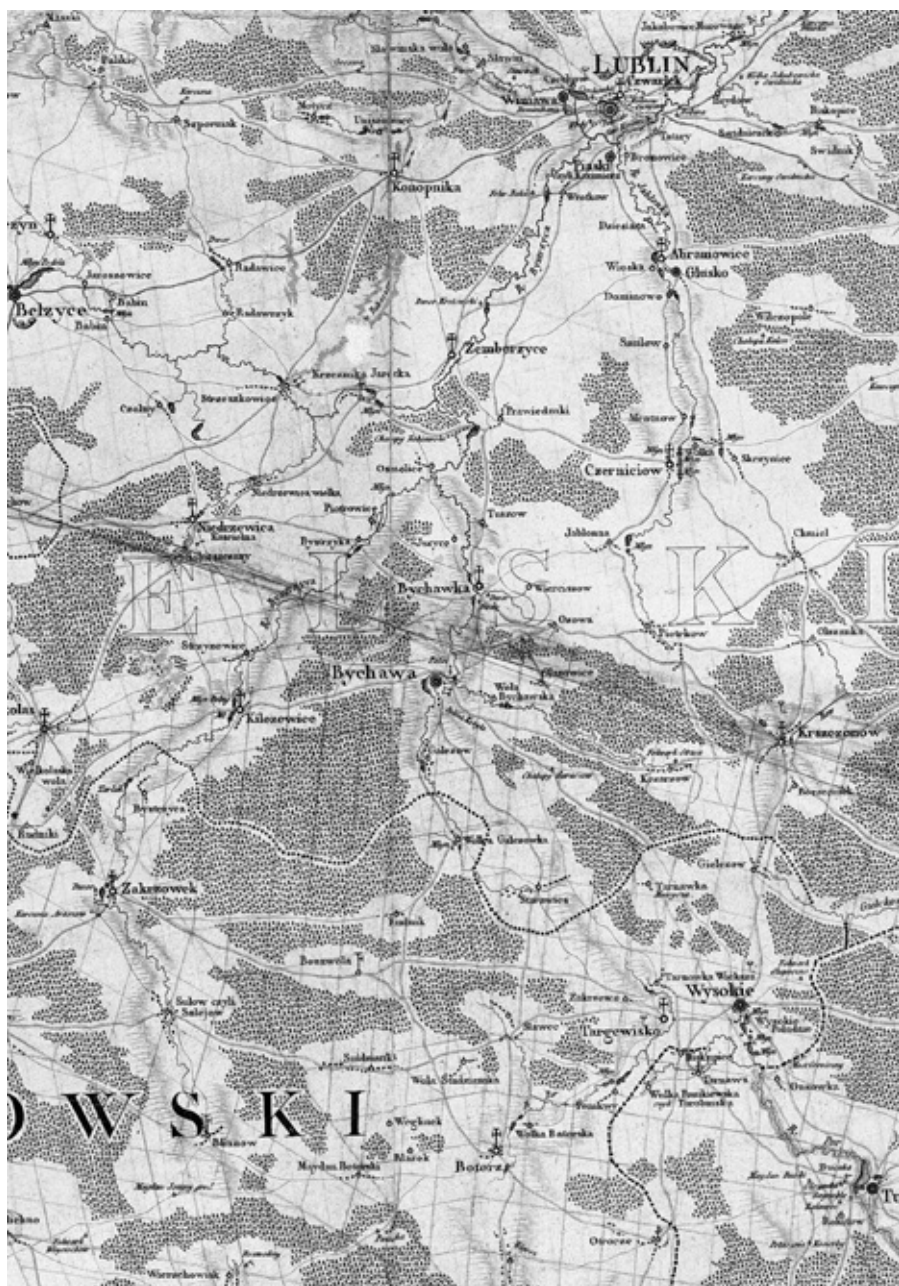
co oznaczałoby odtworzenie substancji miejskiej z okresu lokacji. H. Gmiterek (1994) przytacza informacje, że w mieście było 116 Żydów w 1765 r. i 216 w 1778 r. Z 1787 r. wiązana jest budowa żydowskiej szkoły – domu modlitewnego (Przesmycka 2001; Kubiszyn 2011). Różni autorzy są zgodni, że w 1780 r. w mieście było 601 mieszkańców (w tym 198 Żydów)¹⁰.

W drugiej połowie XVIII wieku opracowano dwie mapy przedstawiające szczegółowo obszar ówczesnego województwa lubelskiego, w tym Bychawę: mapę Jabłonowskiego–Zannoniego w skali ok. 1 : 692 000 oraz mapę K. Perthéesa w skali ok. 1: 225 000.

Ryc. 8. Fragment województwa lubelskiego na mapie Jabłonowskiego–Zannoniego z 1772 r., skala ok. 1 : 692 000, 200% wielkości oryginalnej. Źródło: Biblioteka Śląska

¹⁰ P. Sygowski (1984, s. 44); H. Gmiterek (1994, s. 65); E. Przesmycka (2001, s. 217); M. Kubiszyn (2011, s. 66); J. Kuna (2015a, s. 22).

Ryc. 9. Fragment *Mapy szczególnej...* z 1786 r., skala ok. 1 : 225 000, 200% wielkości oryginalnej. Źródło: Biblioteka Narodowa

Dwunastoarkuszowa mapa Jabłonowskiego–Zannoniego w skali ok. 1 : 692 000 została wydana w 1792 r. (Olszewicz 1921; Sygowski 1984). System oznaczeń miejscowości jest skomplikowany (ryc. 8), ponieważ składa się na niego kombinacja oznaczeń sygnaturowych (skala 5-stopniowa – prawdopodobnie o znaczeniu militarnym) i wielkości napisów (6 lub 7 stopni – ranga administracyjna). *Bichawa* została oznaczona jako miasto czwartej kategorii (małe miasta). Zaznaczono także przebieg rzek oraz najważniejsze drogi, które wyraźnie omijają wysoki i stosunkowo silnie urzeźbiony obszar Wzniesienia Giełczewskiego.

Opracowana przez K. Perthéesa *Mappa szczególna woiewodztwa lubelskiego...* (dalej *Mapa szczególna*) w 1786 r., w skali ok. 1 : 225 000 (ryc. 9, wyd. 1806 r. w Paryżu) była pierwszym tak szczegółowym obrazem kartograficznym Lubelszczyzny. Materiałem służącym do opracowania map 12 województw były ankiety skierowane do proboszczów oraz nieliczne pomiary miejscowe (Olszewicz 1921). Proboszczowie dokładnie opisywali miejscowości wchodzące w skład parafii pod kątem statystycznym (liczba mieszkańców, liczba domów), a także geograficznym – odległości od siedziby parafii i pomiędzy sąsiednimi miejscowościami (Chreptowicz 2014). Bychawa została zaznaczona sygnaturą jako miasteczko położone u zbiegu dwóch rzeczek, po raz pierwszy zaznaczono staw po zachodniej stronie miasta i pałac, na północy, za rzeką. W promieniu 10 km od miasta zaznaczono szereg wsi. Chociaż ogólny obraz obszaru jest dosyć zbieżny z rzeczywistością, szczegóły topograficzne cechują się znacznymi zniekształceniami. Mapa Perthéesa dostarcza ciekawych informacji jakościowych, które jednak nie mogą być interpretowane w kontekście bezpośredniego położenia.

Prawdopodobnie w oparciu o *Mapę szczególną* H. Gmiterek (1994) klasyfikuje przedrozbiorową Bychawę na 23. miejscu z 38 miast ówczesnego województwa. W 1787 r. parafię zamieszkiwało 2580 osób (w tym 245 Żydów). Miasto liczyło 606 mieszkańców (193 Żydów), drugą najbardziej ludną miejscowością parafii była wieś Kozarzów – 560 dusz (Sygowski 1984; Gmiterek 1994).

3.4. Bychawa w czasach zaborów i pierwszej wojny światowej

Początek XIX wieku w historii miasta to okres trudny. Po upadku Rzeczypospolitej Bychawa znalazła się w zaborze austriackim, w Galicji Zachodniej:

„Władze austriackie zakwalifikowały ją jako miasto targowe lub poddańcze” (Mencel 1994, s. 73). Według spisu austriackiego z 1799 r. Bychawa liczyła 100 domów, 560 mieszkańców (363 chrześcijan i 197 Żydów, średnio 5,6 os. na 1 dom) – ubytek ludności może być związany z insurekcją kościuszkowską i zmianą przynależności państwowej (Mencel 1994). Pomiar wykonany w 1800 r. przez geometrę Gawlikowskiego wykazał, że obszar miasta liczył 297 mórg i 125 prętów, a więc prawie 10 włók (Mencel 1994)¹¹. W 1802 r. Jan Stecki sprzedał dobra Karolowi Scypio del Campo – wartość majątku wyceniono na sumę 720 tys. złotych polskich¹². Według M. Głazik (2013) w skład majątku Bychawa wchodziło miasto, folwark Podzamcze oraz wsie: Zdrapy, Grodzany, Wola Mała, Nadstawie, Zadębie (Zadubie), Wola Bychawska, Olszowiec, Ossowa i Bychawka.

Z tego roku pochodzi najstarszy zachowany wielkoskalowy materiał kartograficzny – *Plan Grontów do Kościoła Bychawskiego Należących* w skali 1 : 7 200 (ryc. 10). Ponieważ tematem planu są włości parafialne, rysunek miasta jest schematyczny i prawdopodobnie niekompletny – brak zabudowy północnych stoków doliny Kosarzewki i Podwala (Rudnika). Na planie zaznaczono cztery bloki zabudowań odpowiadające pierzejom rynku¹³, piąty zwarty blok zabudowy to zabudowa przy ulicy Targowej (obecnie Ściegienego), równoległej do południowej pierzei (Sygowski 1984). Pozostałe ulice zarynkowe były zabudowane luźno, w jednym lub dwóch rzędach. Z południowo-wschodniego narożnika rynku wychodziła droga do Wysokiego i Kosarzewa (nazywana turobińską, obecnie ul. Piłsudskiego), po północnej stronie drogi, od strony ogrodów miejskich, stało rzędem kilkanaście domów mieszkańskich (Sygowski 1984). Część ogrodów miejskich wchodziła w skład własności kościelnej. Po przeciwnej stronie drogi turobińskiej, ok. 100–150 m na południe, na przestrzeni kilkuset metrów niemal równoleżnikowo stał drugi rząd domów – prawdopodobnie nawiązujący do układu

¹¹ T. Mencel (1994, s. 74) – zakładając, że geometra stosował tzw. miary staropolskie, powierzchnia miasta wynosiła ok. 180 ha, czyli ok. 27% współczesnej powierzchni administracyjnej.

¹² J. Stecki nabył Bychawę za 520 tys. złotych polskich z rąk W. Stoińskiego prawdopodobnie w 1787 r. (Sygowski 1984, s. 42), chociaż w literaturze pojawia się także data 1793 r. (Mencel 1984, s. 74). W. Stoiński w 1784 r. lub 1785 r. scalił miasto pod względem własnościowym, wykupując połowę miasta od swojego stryja, J. Stoińskiego (Sygowski 1984, s. 42).

¹³ „W pierzei południowej było 7 działek, we wschodniej 6, w północnej 9, a w zachodniej tylko 5, ze względu na szeroki zjazd zwany głęboką drogą [...]” (Sygowski 1984, s. 68).

przedlokacyjnej wsi Bychawa (Sygowski 1984). Rdzeń włości kościelnych znajdował się w południowo-zachodniej części miasta. Kościół św. Jana Chrzciciela wzniesiono ok. 50 m na zachód od południowej pierzei rynku. Na planie zaznaczono ogrodzony cmentarz przykościelny oraz sąsiadujące zabudowania Księżyzny (Sygowski 1984; Bereza 2000).

Ryc. 10. Plan Grontów do Kościoła Bychawskiego Należących, 1802 r., skala 1 : 7 200, rękopis, Archiwum Państwowe w Radomiu, 60% wielkości oryginalnej. Źródło fotokopii: P. Sygowski (1984)

Poniżej wzgórza kościelnego, nad wschodnim brzegiem stawu i w wąwozie Nadwale (później Kryski Doły), zaznaczono kilka działek z domami Bychawy kościelnej a na wzgórzu Kalickiego czworoboczny zespół zabudowań – zagrodę zamożniejszego gospodarza lub folwark plebański. Na planie zaznaczono 50 budynków w zabudowie luźnej na gruntach miejskich, 18 w bychawskiej części majątku kościelnego i 16 budynków na Grodzanach po drugiej stronie stawu (8 na ziemi należącej do parafii). Położone na zachód od stawu niwy plebańskie zajmowały łącznie ok. 55 ha. Oznaczone literą B Księża Pole, położone między drogą gałęzowską a doliną Gałęzówki, zajmowało ponad 65 ha. Parafialna część ogrodów (litera C) prawdopodob-

nie miała powierzchnię ok. 7–9 ha. Na podstawie planu trudno odtworzyć, jaką powierzchnię miał wąski pas łąn od okolic cmentarza na Zadębciu do drogi na Osowę (litera D), nie udało się także ustalić lokalizacji fragmentu F narysowanego w kartonie w prawym dolnym rogu mapy. Można oszacować, że na początku XIX wieku własność parafii zajmowała ponad 130 hektarów. W 1802 r. utworzono nowy cmentarz na Zadubiu: „W tym celu na terenie folwarku Zadębie wykupiono dwie morgi gruntu, który następnie ogrodzono” (Kuna 2009, s. 7).

Ryc. 11. Fragment zdjęcia topograficznego Heldensfelda z 1804 r., skala 1 : 28 800, arkusz 197, 95% wielkości oryginalnej. Źródło kopii cyfrowej: Zakład Kartografii i Geomatyki UMCS w Lublinie

W latach 1801–1804 zaborca austriacki przeprowadził pierwsze wojskowe kartowanie topograficzne okolic Bychawy. Prace pod kierunkiem A. Heldensfelda polegały na wykonaniu zdjęć stolikowych w skali 1 : 28 800. Ręko-piśmienne mapy w skali 1 : 28 800 (275 arkuszy o wymiarach 63×42 cm) zachwycają estetyką wykonania i bogactwem treści: obrysami budynków w rzucie pionowym, poglądowym przedstawieniem lasów, rzek, jezior i terenów podmokłych, kaligraficznym opisem nazw miejscowości. Rzeźbę terenu przedstawiono metodą kreskową (Olszewicz 1921; Sawicki 1928; Trzewik 2014).

Ta pierwsza mapa topograficzna okolic Bychawy (ryc. 11) w istotny sposób uzupełnia informacje dotyczące układu przestrzeni miasta i jego sąsiedztwa. Oprócz elementów wspólnych z *Planem Grontów...* na mapie Heldensfelda oznaczono zabudowę miejskiego Podwała (18 budynków), Grodzan (12), Rogalca (24 – po zachodniej stronie Gałęzówki) i Zadubia (22 – na północnym skłonie doliny Kosarzewki)¹⁴. Na cyplu około 2 km na NW od miasta zaznaczono zespół pałacowo-dworski (14 budynków) i wieś Podzamcze (10), znajdującą się po drugiej stronie rzeki. W dolinie Kosarzewki, 3 km na SE od miasta, narysowano folwark Wola Bychawska (5 budynków) wraz z przyległymi wsiami: Wolą Małą (bliżej miasta, 24 budynki) i Wolą Dużą (dalej na wschód, 33). W lesie, w dolinie Gałęzówki (3 km na SW od miasta) po raz pierwszy zaznaczono folwark Leśniczówka (4 budynki). Rozlewiska na Gałęzówce (w zachodniej części miasta), Kosarzewce (między Wolą Bychawską a Wolą Małą i Wolą Dużą) i Bychawce (między folwarkiem a wsią Podzamcze) pozwalają założyć, że młyny wodne założono tam jeszcze w XVIII wieku. Z tabeli dołączonej do mapy można dowiedzieć się, że miasto liczyło 100 domów, 150 dorosłych mężczyzn i było mniejsze np. od wsi Kozarzów. W spisie z 1809 r. wymieniono w Bychawie 99 domów i 562 mieszkańców (średnio 5,7 na 1 dom)¹⁵.

Panowanie austriackie zakończyło się w 1809 r. Z działaniami wojennymi należy wiązać ubytek liczby ludności do 508 mieszkańców (101 domów) w 1810 r. (Sygowski 1984; Mencil 1994). Średnia liczba mieszkańców na 1 dom wynosiła zatem 5 osób. Zgodnie z Konstytucją Księstwa Warszaw-

¹⁴ Nazwa Zadubie jest umieszczona w sposób mylący (prawdopodobnie ze względu na brak miejsca) i odnosi się do zespołu zabudowań ok. 1 km na południe od napisu (domy w zabudowie luźnej, powyżej krzyż), a nie do zabudowań wsi Podzamcze, usytuowanej ok. 0,2 km na zachód od napisu. Pomyłkę powielono także na mapie kwatermistrzostwa (ryc. 12).

¹⁵ T. Mencil (1994, s. 74).

skiego miasto stało się gminą, administrowaną przez burmistrza. Wojska rosyjskie zajęły miasto w 1813 r. (Mencel 1994).

Pierwsze dekady XIX wieku są związane ze wzrostem populacji miasta. Dane demograficzne z tego okresu nie są w pełni spójne. Zdaniem T. Mencla (1994) i A. Koprukowniaka (2011) w 1810 r. miasto było zamieszkane przez 508 osób, w 1822 r. przez 712 osób, a w 1830 r. przez 747 osób. P. Sygowski (1984) przytacza wartości 508 mieszkańców w 1810 r., 732 mieszkańców w 1819 r., 811 w 1820 r. i 712 w 1825 r. P. Sygowski (1984), A. Koprukowniak (2011) i E. Przesmycka (2001) podają informacje, że w 1819 r. było w Bychawie 87 „dymów” osiadłych i 16 pustych, a w 1820 r. w mieście znajdowały się 102 domy drewniane i 2 murowane, co daje średnią 7,8 osoby na 1 dom. Według *Słownika geograficznego Królestwa Polskiego...* (1880–1914) w 1827 r. Bychawa liczyła 712 mieszkańców i 102 domów, a więc średnio 7,0 osób/dom. Porównanie danych dla Bychawy i okolicznych miejscowości (tab. 1) pozwala stwierdzić, że miasto było zdecydowanie najbardziej ludnym ośrodkiem w okolicy – ponad dwukrotnie większym od najbliższej dużej wsi. Jednocześnie warto zauważyć, że średnia liczba osób zamieszkujących jeden dom kształtowała się na podobnym poziomie jak w sąsiednich miejscowościach.

Tab. 1. Obraz statystyczny okolic Bychawy w 1827 r.

Nazwa miejscowości	Liczba		Liczba osób na 1 dom
	Mieszkańców	Domów	
Bychawa	712	102	7,0
Gałęzów	257	43	6,0
Grodzany	64	8	8,0
Kosarzew (Górny, Średni i Dolny)	338	91	3,7
Olszowiec	90	14	6,4
Osowa	152	25	6,1
Wola Bychawska	162	24	6,8
Wola Gałęzowska	239	38	6,3
Zadubie	120	21	5,7
Zdrapy	95	15	6,3

J. Kuna (2017) na podstawie: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego...* (1880–1914).

W *Obrazie jeograficzno-statystycznym...* (F. Rodecki 1830) przytoczono nieco inne dane, według których Bychawa w 1827 r. liczyła 938 mieszkańców (392 chrześcijan i 546 Żydów – 58%)¹⁶. Pod względem liczby mieszkańców Bychawa zajmowała 41. miejsce na 60 miast w województwie (największy był Lublin – 13 475 mieszkańców, najmniejszy Gorzków – 393). W mieście znajdowało się 75 domów (72 drewniane i 3 murowane). Średnia liczba mieszkańców na 1 dom kształtowała się na poziomie 12,5.

Wzrost ludności miasta jest wiązany ze wzrostem udziału ludności żydowskiej. W latach 1799–1830 liczba Żydów w Bychawie uległa niemal podwojeniu: w 1799 r. na 560 obywateli miasta było 197 mieszkańców (35%) pochodzenia żydowskiego, w 1820 było to 389 z 811 osób (48%), w 1827 r. 546 z 938 osób (58%) i 437 z 747 osób (59%) w 1830 r. (Kuna 2015a). Między rokiem 1820 a 1827 liczba Żydów w Bychawie przekroczyła liczbę mieszkańców chrześcijańskich. K. Scypio del Campo był oskarżany o udzielanie Żydom preferencyjnych warunków nabywania posiadłości miejskich i wspieranie żydowskiego handlu (Sygowski 1984; Mencil 1994). W 1806 r. na obrzeżach miasta założono cmentarz żydowski (kirkut), w 1810 r. powstała murowana synagoga, a w 1819 r. łaźnia pełniąca funkcje rytualne (Sygowski 1984; Koprukowniak 1994). Przez cały okres „rządów” Scypiona mieszczanie wnosili skargi przeciwko narzuconym powinnościom pańszczyźnianym i domagali się od dziedzica przywrócenia odebranych przywilejów (Sygowski 1984; Mencil 1994). Na skutek zadłużenia majątek Bychawa zlicytowano. W 1827 r. Bychawę nabył K. Łaniewski (Sygowski 1984).

W trzeciej dekadzie XIX wieku wykonano kolejne kartowanie okolic Bychawy. W latach 1822–1831 Kwatermistrzostwo Generalne Wojska Polskiego prowadziło prace nad *Topograficzną kartą Królestwa Polskiego* w skali 1 : 126 000. Według B. Olszewicza (1921) zdjęcie topograficzne w skali 1 : 42 000 oparto na lokalnej triangulacji, pomiarach astronomicznych i weryfikacji mapy Heldensfelda–Benedictiego w skali 1 : 144 000. Wybuch powstania listopadowego w 1830 r. przerwał prace nad mapą. Po klęsce powstania dalsze prace kontynuował rosyjski Korpus Topografów. Arkusz *Lublin* (ryc. 12) został opracowany przez kartografów rosyjskich. Ze względu na skalę opracowania mapy Bychawę przedstawiono zasięgiem, jako miasteczko III kategorii (po: I – miasto gubernialne i II – miasto obwodowe).

¹⁶ Przyczyny rozbieżności nie są znane.

Miasto miało Rynek i 6 ulic: Bełżycką, Janowską, Kraśnicką, Lubelską, Modliborską i Turobińską (Mencel 1994). Na mapie Kwatermistrzostwa ulice: Turobińska, Lubelska i Bełżycka zostały zaznaczone sygnaturami liniowymi „trakt wielki zwyczajny”, pozostałe drogi wychodzące z miasta zaznaczono znakami „droga uboczna”. Zasięg kwartałów zabudowanych wypełniono szrafurą. Miasto składało się z kilku większych skupisk zabudowy: przy ulicy Turobińskiej i Kraśnickiej, przy zachodniej i południowej pierzei rynku oraz na obszarze Księżyzny. Sygnaturami zaznaczono lokalizację kościoła św. Jana Chrzciciela oraz mostów na Kosarzewce i Kozie (Gałęzówce). Przedstawiono zasięg Stawu Dworskiego i spiętrzenia Kosarzewski w Woli Bychawskiej, brak natomiast charakterystycznych sygnatur młynów. Na mapie zaznaczono dwory: Podzamcze i Wola Bychawska oraz sąsiednie wsie. Podpisy miejscowości budzą sporo zastrzeżeń¹⁷. W okolicy dworu Wola Bychawska zaznaczono lokalizację karczmy drewnianej i krzyża drewnianego. Sygnatury krzyży murowanych zostały umieszczone także na Podzamczu oraz na rozstaju drogi do Gałęzowa i na Białą Górę. W 1829 r. K. Łaniewski ufundował budynek kancelarii miejskiej, a w 1833 r. areszt miejski (Sygowski 1984; Mencel 1994).

W okresie 1830–1860 odnotowano kolejny wzrost liczby mieszkańców miasta: z 747 do 986 osób. Według T. Mencla (1994) znacznie zwiększył się odsetek społeczności żydowskiej – z 437/747 osób (59%) w 1830 r. do 718/986 osób (73%) w 1860 r. P. Sygowski (1984) podaje, że w 1849 r. liczba mieszkańców przekroczyła tysiąc (1031, w tym 657 Żydów – czyli 64%), a w 1850 r. spadła do 994 mieszkańców. A. Koprukowniak (1994) podaje, że liczba Żydów w stosunku do liczby wszystkich mieszkańców w 1856 r. wynosiła 639/984 osób (65%). Z okresu 1835–1861 zachowane są informacje o funkcjonowaniu szkoły elementarnej w Bychawie (Mencel 1994; Bereza 2000). Około 1847 r. parafianie ukończyli budowę drewnianej dzwonnicy w sąsiedztwie kościoła (Sygowski 1984; Przesmycka 2001).

W 1861 r. Bychawa liczyła 986 mieszkańców (718 Żydów – 73%) i 75 domów. W mieście stał młyn, szlachtuz i 3 szynki (Sygowski 1984; Przesmycka 2001). Na jeden dom mieszkalny przypadało średnio nieco ponad 13 osób. Ulice nie były wybrukowane. W 1862 r. na terenie Imperium Rosyjskiego wprowadzono równouprawnienie różnych grup narodowościowych i pozwolono

¹⁷ Podzamcze, omyłkowo podpisano jako Zadubie, które z kolei zostało podpisane jako Wola Mała, a ta została opatrzona napisem Wola Bychawska (wspólnie z Wolą Dużą).

Żydom nabywać ziemię poza obszarami wyznaczonymi. W następstwie tego Żydzi przejmowali handel i rzemiosło w mieście, a dotychczasowi, katoliccy mieszkańcy przenosili się na jego przedmieścia lub do okolicznych wsi. W 1863 r. Bychawa liczyła 1034 osób, w tym 702 Żydów – tj. 68% (Koprucki 1994).

Ryc. 12. Fragment mapy Kwatermistrzostwa z 1843 r.,
skala 1 : 126 000, arkusz kol. VI sek. X *Lublin*, 410% wielkości oryginalnej.
Źródło: Biblioteka WNoZiGP UMCS w Lublinie

Kłęska Powstania Styczniowego i okres 1864–1869 przyniosły Bychawie głębokie przemiany społeczne: w 1864 r. wprowadzono reformę uwłaszczeniową, w wyniku której ludność chłopska otrzymała na własność uprawianą

ziemię oraz uwolnienie od pańszczyzny¹⁸. A. Koprukowniak (2011) podaje, że w 1865 r. Bychawa była zamieszкана przez 1034 osoby. Według opisu miasta z 1865 r. Bychawa zajmowała 16 mórg i 89 przętów (Sygowski 1984; Koprukowniak 1994). W mieście żyło 60 rodzin chrześcijańskich i 225 żydowskich, działały 3 szynki. Spośród 77 domów (w tym 3 murowanych) 36 należało do rodzin chrześcijańskich, 41 do rodzin żydowskich (Sygowski 1984; Przesmycka 2001). Nieruchomości w mieście posiadało 572 osób (Koprukowniak 1994). W 1866 r. zniesiono prawa dominialne właścicieli miast, a mieszczenie uzyskali nadziały gruntowe w mieście. W wyniku uwłaszczenia mieszczenie uzyskali 353 mórg i 51 przętów gruntu¹⁹. Z 1866 r. pochodzi wykaz ulic i ich nazwy: Turobińska, Modliborska, Janowska, Krąśnicka, Bełżycka, Lubelska. W mieście odnotowano 2 place: Rynek i plac bydłęcy (ros. *Скотский Ринок*). W 1869 r. Bychawa utraciła prawa miejskie (*Dziennik Praw...* 1869). W momencie utraty praw miejskich Bychawa liczyła 1377 osób (Sygowski 1984; Koprukowniak 1994).

W 1875 r. H. Migurski uzyskał zgodę na otwarcie apteki (Sygowski 1984; Koprukowniak 1994). W 1876 r. ulokowano w Bychawie sąd dla gmin Bychawa, Krzczonów, Piotrków, Piotrowice (*Słownik geograficzny Królestwa Polskiego...* 1880–1914). Pożar z 1876 r. zamyka etap rozwoju miejscowości związany ze średniowieczną lokacją – w osadzie spaliło się 20 domów, sąd gminny, szkoła, synagoga i żydowski dom modlitwy (Sygowski 1984; Koprukowniak 1994). W 1877 r. spłonęła niemal cała zabudowa Bychawy – ocalał kościół, budynek kancelarii i sądu gminnego oraz kilka budynków stojących na uboczu. Ponad 1100 osób pozostało bez dachu nad głową. Do końca 1877 r. odbudowano jedynie 8 domów (w tym aptekę) i wyremontowano kilka kolejnych (Sygowski 1984; Koprukowniak 1994). W latach 1877–1878 remontowano kościół oraz powiększono i ogrodzono cmentarz parafialny (Sygowski 1984). Według *Słownika geograficznego Królestwa Polskiego...* (1880–1914) około 1880 r. w Bychawie mieszkało 1595 osób (417 chrześcijan – 26% i 1178 Żydów – 74%). W osadzie stały 92 domy (średnio 17,3 osoby/dom). W mieście były dwie olejarnie, garbarnia i szlachtuz, dwa młyny wodne, tartak, cegielnia, piec wapienny i wiatrak. Mieszkańcy

¹⁸ Szerzej o uwłaszczeniu majątku Bychawa w: M. Głazik (2013, s. 44–48), także: A. Koprukowniak (1994, s. 112; 2011, s. 12, 51).

¹⁹ Uwłaszczono ogółem 207 mieszkańców Bychawy, w tym 66 mieszczań rolników (głównie Polaków) – P. Sygowski (1983, s. 53); A. Koprukowniak (1994, s. 112–113); M. Głazik (2013, s. 42).

mieli po 18–20 mórg gruntu (*Słownik geograficzny Królestwa Polskiego...* 1880–1914; P. Sygowski 1984). „Ulice niebrukowane, lecz mimo to wejrzenie miasta dość schludne. Liczne wioski i folwarki [...] dają B. pozór większej rozległości” (*Słownik geograficzny Królestwa Polskiego...* 1880–1914, s. 487–488). W 1884 r. trakt z Bychawy do Lublina (przez Bychawkę) podniesiono do rangi gościńca I rzędu i częściowo wybrukowano (Krynicki 1902; Koprukowniak 1994). Zdaniem P. Sygowskiego (1984) w 1886 r. liczba mieszkańców osiągnęła 2112 osób (1579 Żydów – 75%). W 1887 r. Bychawa liczyła 81 domów (średnio 26 osób/dom). Prawdopodobnie w 1880 r. spaleniu uległ pałac na Podzamczu („Wędrowiec” 1888).

Ryc. 13. Pożar Bychawy, „Wędrowiec”, rok XXXIII, nr 23, 23 maja 1892 r., s. 361, 50% wielkości oryginalnej.

Źródło: Biblioteka cyfrowa Uniwersytetu Łódzkiego

W 1888 r. w osadzie stało 129 domów, w 1890 r. 109 domów. Bychawa była zamieszkała przez 2181 mieszkańców (579 Polaków – 26,5% i 1602 Żydów – 73,5%) (Koprukowniak 1994). Na jeden dom w 1890 r. przypadało średnio 20 osób. W 1890 r. A. Budny nabył majątek Podzamcze wraz z domem przyrynkowym w Bychawie (Sygowski 1984; Głazik 2013). W 1891 r. wprowadzono zarządzenie *O budownictwie i ulicach w osadach guberni lubelskiej*. Dla przeciwdziałania pożarom ustalono minimalną szerokość ulic: dla głównych 8 sążni, dla bocznych 6 sążni²⁰. W 1892 r. osadę nawiedził kolejny duży pożar (ryc. 13). Po pożarze rozpoczęto budowę

²⁰ P. Sygowski (1984, s. 56); A. Koprukowniak (2011, s. 52); 1 sążen rosyjski = 2,13 m.

domów w pierzejach rynkowych i wzdłuż ul. Turobińskiej²¹. W 1892 rozpoczęto budowę 8 domów. T. Bereza (2000) z 1892 r. wiąże budowę szpitala-organistówki, zlokalizowanego w ulicy za zachodnią pierzeją rynkową²². W 1893 r. w Bychawie założono stację pocztową (Koprukowniak 2011) oraz złożono projekt domu w południowej pierzei rynku. W 1896 r. wybudowano okazały dom w południowej pierzei, a na placu parafialnym wzniesiono budynek hospicjum (Bereza 2000).

Tab. 2. Ludność Bychawy na podstawie spisu powszechnego w 1897 r.

Nazwa miejscowości	Liczba				Liczba osób na 1 dom
	Mężczyzn	Kobiet	Razem	Domów	
Bychawa	1438	1643	3081	129	23,9
Bychawa Plebania (wieś)	18	14	32	6	5,3
Bychawa Poduchowna (wieś)	15	14	29	10	2,9
Bychawa przedmieście	35	38	73	14	5,2
Ogółem	1506	1709	3215	159	9,5

J. Kuna (2017) na podstawie: Koprukowniak (2011, s. 16).

Według spisu powszechnego z 1897 r. Bychawa liczyła ponad 3 tysiące mieszkańców i zaledwie 129 domów (tab. 2). Nawet jeśli część domów to budynki wielorodzinne, średnia 24 osoby/dom jest wymownym świadectwem złych warunków życia miejscowej ludności. Wspomniana w *Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego...* (1880–1914) osada Rogalec prawdopodobnie została wyszczególniona w spisie jako Bychawa przedmieście. Osada Bychawa razem z przyległościami (Przedmieściem, B. Plebanią i B. Poduchowną) była zamieszkała przez 3215 osób i liczyła 159 domów (nieco ponad 20 osób/dom).

W 1899 r. w ukończono odbudowę synagogi. P. Sygowski (1984, s. 56) przytacza informacje, że w 1901 r. w Bychawie miały miejsce trzy

²¹ APL. RGL. B I, sygn.: 1892:10 (8 projektów), 1893:8 (1 projekt), 1896:7 (1 projekt), 1898:17 (1 projekt), 1899:12 (2 projekty); P. Sygowski (1984, s. 56, 71–72).

²² Budynek szpitala-organistówki rozebrano w latach 1980–1990 (Bereza 2000, s. 55, 74–75). Obiekt bywa mylony ze współcześnie istniejącym budynkiem organistówki przy ul. Ściegiennego 25 (Trzciński 2006, s. 12; Głazik 2013, s. 219).

pożary. Zniszczeniu uległo 150 budynków: „w czerwcu spaliło się nieco ponad dwadzieścia domów, w lipcu 26 domów i 17 stodół, zaś w sierpniu – 37 domów i 44 budynki mieszkalne”. W 1902 r. rozpoczęto budowę nowej plebanii oraz odnotowano dwa projekty budowy domów murowanych. W 1906 r., w sąsiedztwie mostu lubelskiego na Kosarzewce i miejskiej rzeźni, powstała garbarnia L. I. Klajmana. W części nazywanej Stawiskiem J. Ingrunt założył gospodarstwo rybackie, a w 1907 r. Ingrunt wybudował młyn parowy („Nowa Jutrzenka” 1908). W 1907 r. w narożu ulic Koński Targ i Łąkowej powstała garbarnia K. Zelman i M. Herszenzonta. W 1907 r. A. Budny przeznaczył działkę na Rogalcu pod budowę szpitala „Samarytanin”. Nowoczesny budynek wzniesiono w ciągu dwóch lat. Na terenie szpitala znajdował się pawilon dla chorych zakaźnie, mieszkania dla personelu, pralnia i chłodnia („Nowa Jutrzenka” 1909, 1910). W 1908 r. wybudowano spółdzielczą cegielnię, a A. Frączek rozpoczął budowę murowanego domu przy ul. Turobińskiej („Nowa Jutrzenka” 1908). Prasa donosiła o remontach mostów na terenie gminy („Nowa Jutrzenka” 1908). Zainicjowano naprawę bruków na 3 ulicach („Nowa Jutrzenka” 1909). W 1910 r. w miejscowości otwarto szwalnię, straż ognio- wa otrzymała nową szopę na narzędzia. Przy ul. Turobińskiej rozpoczęto budowę dwupoziomowego domu handlowego spółdzielni „Jedność”, obok wzniesiono dom ludowy z salą na 500 osób („Nowa Jutrzenka” 1910). W 1910 r. wybuchł spór między przedstawicielami gminy żydowskiej a mieszkańcami wsi: Grodzany i Kolonia Gałęzów. Przedmiotem sporu było założenie nowego kirkutu przy drodze do Gałęzowa – ok. 1 km na południe od centrum osady. W 1911 r. rozpoczęto użytkowanie nowego kirkutu²³. W 1910 r. Bychawa liczyła 3551 mieszkańców. W osadzie było wtedy 55 sklepów i sklepików (głównie żydowskich), zajazd, apteka, piekarnia, 2 młyny wodne i 3 garbarnie (Sygowski 1984; Koprukowniak 2011). W 1911 r. I. Szpira wybudował okazały dom przy placu bydłowym. Największą inwestycją podjętą przed wybuchem pierwszej wojny światowej była budowa Banku Bychawskiego Towarzystwa Kredytowego. Bank został oddany do użytku w 1913 r. W 1914 r. oddano okazały budynek przy ul. Turobińskiej – kamienicę S. Goldsztajna. W 1914 r. S. Klajman uzyskał zgodę na otwarcie składu aptecznego (Koprukowniak 1994). W 1915 r. otwarto łaźnię publiczną w podwórzu domu handlowego.

²³ APL. RGL. A IV sygn. 1910: 36, k. 26–27, 114.

Działania wojenne w Bychawie miały miejsce trzykrotnie: dwukrotnie w 1914 r. i raz w 1915 r. (Sygowski 1984; Rymarz 1994). W trakcie walk w 1914 r. ucierpiał kościół i nowa plebania, dom handlowy, dom ludowy oraz inne budynki (Sygowski 1984; Dębowczyk 2006). W 1915 r. w Bychawie spłonęło 7 domów, a na skutek agitacji rosyjskiej ok. 500 mieszkańców ewakuowało się na wschód (Sygowski 1984; Przesmycka 2001). Bychawa pozostawała pod okupacją austriacką od sierpnia 1915 r. do zakończenia wojny (Kopruckowniak 1994; Rymarz 1994; Dębowczyk 2006). Według spisu w 1916 r. w Bychawie odnotowano 2681 mieszkańców: 716 mężczyzn, 884 kobiet i 1081 dzieci poniżej 14. roku życia. 72% mieszkańców (1921 os.) miejscowości deklarowało wyznanie mojżeszowe. W porównaniu ze spisem rosyjskim z 1897 r. liczba mieszkańców miasteczka spadła o 400 osób (Kopruckowniak 2011). W 1917 r. odnotowano w rejonie Bychawy 4 duże młyny wodne i wiatrak (Głazik 2013). Austriacy założyli w okolicach Bychawy kilka większych, zbiorowych cmentarzy wojennych, m.in. w Bychawce (Pawłowie), Kielczewicach (Murakowa Góra), Kolonii Zaraszów, w samej Bychawie dwa – kwatery wojenną na cmentarzu na Zadębciu oraz cmentarz-pomnik na Białej Górze (Sygowski 1984).

Zakończenie pierwszej wojny światowej i odzyskanie przez Polskę niepodległości w 1918 r. także dla Bychawy jest wyraźnym cenzusem historycznym. Po 123 latach funkcjonowania na peryferiach wielkich mocarstw w nowej rzeczywistości miasteczko²⁴ znalazło się w centralnej części państwa polskiego. Nowy, demokratyczny ustrój, polska administracja, polskie szkolnictwo i swoboda wyznaniowa stały się fundamentem rozwoju miejscowości w okresie przemian cywilizacyjnych, gospodarczych i społecznych pierwszej połowy XX wieku.

W przekonaniu autora niniejszy rozdział jest istotny dla poznania międzywojennego układu osadniczego Bychawy. Zrozumienie procesów historycznych zachodzących od czasów powstania wsi Bychawa i lokacji Klethnego do XIX- i XX-wiecznej rozbudowy miejscowości pozwala stworzyć model ewolucyjny układu osadniczego, potrzebny ze względu na brak szczegółowych opracowań kartograficznych. Przedstawiony obraz historycznego rozwoju miejscowości należy uznać za niekompletny i wymagający dalszych szczegółowych studiów. Ze względu na specjalizację autora,

²⁴ Z perspektywy administracyjnej miejscowość pozostawała wsią, prawo miejskie przywrócono dopiero w 1958 r. po utworzeniu powiatu bychawskiego. Zob. rozdz. 5.1.

materiały kartograficzne starano się przeanalizować możliwie dokładnie – w zakresie zawężonym do Bychawy i okolicy. Pominięto opis materiałów kartograficznych opracowanych od drugiej połowy XIX do 1918 r. – duże znaczenie dla kartograficznej rekonstrukcji międzywojennego układu zabudowy sprawia, że ich szczegółowa analiza została przedstawiona w następnym rozdziale.

4. ŹRÓDŁA WYKORZYSTANE DO REKONSTRUKCJI MIĘDZYWOJENNEJ BYCHAWY

W pracy doktorskiej (Kuna 2017) wykorzystano różnorodne źródła informacji: archiwalia, publikacje, artykuły prasowe, fotografie (także lotnicze), przekazy ustne, badania terenowe, wywiady, materiały kartograficzne, modele komputerowe itp. Niektóre z analizowanych źródeł (mapy, szkice, materiały teledetekcyjne) powstały celowo dla przedstawienia przestrzeni, w innych (artykuły prasowe, wspomnienia, fotografie) informacje o przestrzeni geograficznej nie były zamieszczane celowo – stanowiły tło przedstawianych obiektów, wydarzeń, osób lub znalazły się tam zupełnie przypadkowo.

Dla zachowania jednolitej narracji zdecydowano się na chronologiczne uporządkowanie źródeł informacji. Do rekonstrukcji wykorzystano źródła z lat 1880–2014, przy czym źródła z okresu 1880–1918 posłużyły do opracowania mapy Bychawy dla roku 1918 (zał. 1) – określającej stan początkowy do badań metodą progresywną. Opracowanie mapy Bychawy dla roku 1938 (zał. 2) wymagało konfrontacji dwóch metod badawczych. Źródła z okresu 1918–1939 posłużyły do wykonania rekonstrukcji metodą progresywną, a źródła z okresu 1939–2014 posłużyły do wykonania rekonstrukcji metodą retrogresywną.

Obie mapy Bychawy (1918 r. i 1938 r.) spinają okres międzywojenny w dwóch skrajnych momentach: porównanie treści map daje wyobrażenie o przemianach zachodzących w przestrzeni miejscowości. Co istotne, w zbliżonych momentach historycznych opracowano mapy topograficzne Bychawy w mniejszych skalach, potwierdzające (w uproszczeniu) treść map szczegółowych, uzyskaną metodami rekonstrukcji kartograficznej.

Źródła powstałe po 1939 r. są traktowane jako punkt odniesienia rzeczywistości międzywojennej Bychawy do współczesnej przestrzeni miasta – dają podstawy do ustalenia właściwych relacji przestrzennych, informują o obiektach, które zachowały się do czasów obecnych lub stanowią ogniwo pośrednie między Bychawą międzywojenną a Bychawą współczesną. Wśród źródeł powstałych po 1939 r. istotną grupę stanowią współczesne opracowania naukowe odnoszące się do przeszłości Bychawy oraz wspomnienia mieszkańców zachowane w lokalnej prasie, wywiady, korespondencje i wpisy na portalu społecznościowym Wirtualna.Bychawa.1938.

Zgodnie z przyjętą metodyką, w pierwszej kolejności omówiono materiały podstawowe (mapy topograficzne, plany miejscowości), czyli źródła obrazujące układ zabudowy miejscowości w sposób kompletny i poglądowy. Następnie analizowano materiały uzupełniające (plany architektoniczne i szkice sytuacyjne, fotografie, ryciny, opisy), które bez odpowiedniego kontekstu przestrzennego nie przedstawiają pełnej wartości informacyjnej.

4.1. Okres 1880–1918

Grupę źródeł informacji z okresu 1880–1918 stanowią materiały kartograficzne, plany architektoniczne, zdjęcia i fragmenty prasy „z epoki”. Materiały kartograficzne pozyskano w wyniku kwerend w Składnicy Map Wydziału Nauk o Ziemi i Gospodarki Przestrzennej UMCS w Lublinie, Archiwum Państwowym w Lublinie i w różnych zbiorach internetowych. Projekty architektoniczne sfotografowano z akt Rządu Gubernialnego Lubelskiego w APL. Archiwalne zdjęcia Bychawy pochodzą z opracowań monograficznych, artykułów prasowych, Internetu oraz zbiorów prywatnych. Ciekawym źródłem okazało się repozytorium cyfrowe Biblioteki Głównej UMCS zawierające skany „Nowej Jutrzenki” – czasopisma wydawanego w Bychawie w latach 1908–1924 (Dębowczyk 2006).

Materiały kartograficzne

Układ zabudowy Bychawy z przełomu XIX i XX wieku został udokumentowany na mapie topograficznej w skali 1 : 25 000, trzech mapach topogra-

ficznych z zakresu skalowego 1 : 75 000–1 : 100 000 i planie w skali 1 : 2100. Ponadto informacje o przestrzeni Bychawy są zachowane na planie nowego kirkutu oraz planach uwłaszczeniowych Zdrap, Woli Wielkiej, Grodzan, Wandzina, Wincentówka wykonanych w skali 1 : 5000.

Pierwsze kartowanie topograficzne Lubelszczyzny oparte na triangulacji i stolikowych pomiarach terenowych zostało przeprowadzone przez rosyjską służbę topograficzną w trzeciej ćwierci XIX wieku. W latach 70. i 80. XIX wieku wykonano zdjęcie topograficzne w skali półwiorstowej (1 : 21 000). Mapy oparto na elipsoidzie Bessela i odwzorowaniu wielościennej z punktem początkowym Pułkowo. Rzeźbę terenu przedstawiono poziomcami głównymi co 2 sążnie i pomocniczymi co 1 sążeń (Kreutzinger 1928; Fiedorow 1936)¹. Szczegółowo przedstawiono sieć drogową (9 kategorii), granice administracyjne (3 kategorie), sieć wodną (5 kategorii) i pokrycie terenu (13 kategorii)². Zdjęcia utajniono. B. Krassowski (1973) określa liczbę oryginalnych zdjęć topograficznych 1 : 21 000 i map wiorstowych jako trudną do ustalenia, P. Cebrykow (2015) wspomina o dostępności ograniczonej jedynie do przykładowych arkuszy. Półwiorstowe zdjęcie stolikowe było podstawą opracowania map jedno- i dwuwiorstowych (Fiedorow 1936). Z mapy dwuwiorstowej (arkusz XXVII-12) można dowiedzieć się, że pomiary w rejonie Bychawy wykonano w latach 1887–1888.

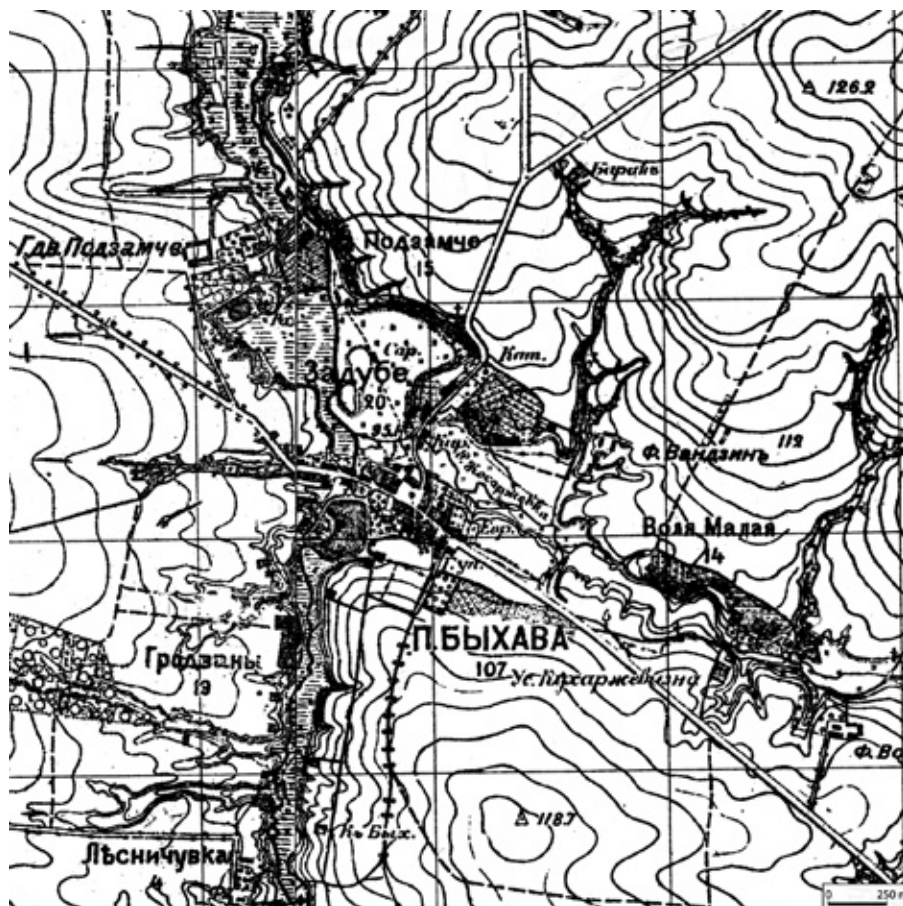
W okresie pierwszej wojny światowej Niemcy na podstawie rosyjskich map pół- i jednowiorstowych wydawali mapy *Karte des westlichen Rußlands* w skali 1 : 25 000³. Niemieckie mapy są fotomechanicznym powieleniem map rosyjskich, uzupełnionym o nadruk siatki kilometrowej, zmianę podziałki na metryczną i nomenklatury arkuszy na alfabet łaciński (Kreutzinger 1928; Krassowski 1973). Bychawa jest przedstawiona na dwóch arkuszach: XXVII-12-H, XXVII-12-J (ryc. 14). Niemieckie odbitki wydrukowano w 1915 r. – zachowane fotokopie pochodzą z reprodukcji WIG w 1929 r.⁴.

¹ Więcej o zasadach opracowania rzutu wielościennej w: M. Hełm-Pirgo (1928, s. 44–46); S. Gąsiewicz (1931, s. 28–29);

² J. Lewakowski (1923, s. 39–41); J. Kreutzinger (1928, zał. 4); S. Gąsiewicz (1930, s. 61–62); W. Walczak (1946, s. 14–15).

³ Spotykana jest także błędna nazwa *Russischen karten des Westlichen Grenzgebiets*.

⁴ Fotokopie są przechowywane w składnicy map Wydziału Nauk o Ziemi i Gospodarki Przestrzennej UMCS w Lublinie.

Ryc. 14. Karte des westlichen Rußlands (Gruppe Brest Litowsk), skala 1 : 25 000, arkusze XXVII-12-H, XXVII-12-J, 80% wielkości oryginalnej.

Źródło: Składnica Map UMCS

Na podstawie zdjęć stolikowych 1 : 21 000 Rosjanie opracowali mapę dwuwiorstową, zazwyczaj ocenianą pozytywnie przez kartografów (Cebrykow 2015). Dla obszaru Bychawy opracowano także *Spezialkarte* 1 : 75 000 (austriacka, ryc. 15) i *Karte des westlichen Rußlands* 1 : 100 000 (niemiecka). Autorowi nie udało się dotrzeć do oryginalnych zdjęć 1 : 21 000 ani mapy wiorstowej. Najbardziej szczegółowy rysunek przestrzeni przedstawiono na *Karte des westlichen Rußlands* 1 : 25 000, niestety, niska jakość odbitki oraz przedstawienie rzeźby terenu i treści sytuacyjnej jednym kolorem sprawia, że mapa miejscami jest nieczytelna. Na *Spezialkarte* 1 : 75 000 rzeźbę terenu

Źródła wykorzystane do rekonstrukcji międzywojennej Bychawy

przedstawiono rysunkiem kreskowym, a dobra rozdzielczość skanu zapewnia rozróżnienie wszystkich elementów. W przypadku Bychawy *Spezialkarte* 1 : 75 000 jest bardziej szczegółowa i ma więcej detali niż mapa dwuwiorstowa i *Karte des westlichen Rußlands* 1 : 100 000 (arkusz L 37 Lublin Süd). Porównanie map daje podstawy do przypuszczenia, że Austriacy dysponowali kopią niemieckiej odbitki 1 : 25 000 lub rosyjskiej mapy jednowiorstowej.

Ryc. 15. *Spezialkarte der Österreichisch-Ungarischen Monarchie* z 1912 r., skala 1 : 75 000, arkusz ZONE 1 KOL. XXVII Czerniejów, 240% wielkości oryginalnej. Źródło: www.mapywig.org

Odryś pomiaru dóbr Bychawa... w skali 1 : 5000 sporządzono w 1885 r. W prywatnym zbiorze zachował się pierwszy z pięciu arkuszy planu majątku, zawierający „rozkład sekcji” – rysunek dostarcza cennych informacji na

Źródła wykorzystane do rekonstrukcji międzywojennej Bychawy

temat rozgraniczenia gruntów majątku z gruntami innej własności, w tym: z gruntami osady Bychawa, probostwa Bychawa i gruntami należącymi do włościan probostwskich.

Ryc. 16. S. Majewski, 1897, *Plan nastroâščego rasspôłożeniâ posada Byhavy* (fragm.), skala 1 : 2100, rkps, 74 × 66,4 cm, 18% wielkości oryginalnej.

Źródło: APL. RGL. B II sygn.: 1897:7 k. 80

Plan nastroâščego rasspôłożeniâ posada Byhavy w skali 1 : 2100 (ryc. 16)⁵ został wykonany w 1897 r. Dokument jest odrysem oryginału wykonanym w 1905 r. Zastanawiający jest fakt tak późnego opracowania planu Bychawy. Obowiązek sporządzania planów regulacyjnych miast Królestwa Polskie-

⁵ APL. RGL. B II sygn.: 1897:7 k. 80.

go wprowadzono w 1820 r.⁶. W 1848 r. rozpoczęto przygotowanie planów, które były wykonywane w jednolitej skali (1 : 5000 dla miast i przyległych terenów rolnych, 1 : 1500 dla zabudowy) i jednolitej formie (zaznaczenie wszystkich budynków z określeniem materiału budulcowego, rodzaju własności). Plany uzupełniał rejestr własności i opis regulacji miejscowości. Wykonano je dla 156 spośród 441 miast⁷. Akcja została przerwana przez wybuch powstania styczniowego. Według E. Przesmyckiej (2001): „Zdegradowanie większości małych miast do rangi osad, wyjęło je tym samym spod przepisów ogólnych policji budowlanej dla miast w Królestwie”⁸, co dotyczyło obowiązków sporządzania planów regulacyjnych. Plan Bychawy z okresu przedpowstaniowego (o ile powstał) mógł również ulec zniszczeniu podczas licznych pożarów miasta.

Plan z 1897 r. zaopatrzone w podziałkę transversalną miary nowopolskiej i legendę. Jest zorientowany na północ (odchylenie ok. 4° na zachód) i posiada stosunkowo dobrze wykreślony rysunek kwartałów zabudowanych. Plan wykonany przez S. Majewskiego przedstawia obszar miejscowości ograniczony od północnego zachodu widłami Kosarzewki i Gałęzówki, a od południowego wschodu ulicą Kraśnicką. Na planie zaznaczono Rynek i plac bydłocy. Ulice wychodzące z miasta zostały opisane jako: na Grodzany (zachód), na Lublin (północ), na Gałęzów (południe) i na Zaraszów (wschód), pozostałe ulice w mieście nie są opisane. Zaznaczono dwa mosty: zachodni (na Gałęzówce) i północny (na Kosarzewce) oraz groblę i młyn przy Stawie Dworskim. Literami alfabetu łacińskiego oznaczono ważniejsze budynki: kościół (a), dom kościelny (b), dom księdza (c), szkoła katolicka (d), szkoła żydowska (e), synagoga (f) i urząd gminny (g). Czerwonym kolorem zaznaczono ciągi budynków murowanych, zabudowa drewniana została przedstawiona kolorem jasnobrązowym. Tylko pojedyncze budynki przedstawiono geometrycznymi obrysami. Na planie wykreślono przebieg cieków, powierzchnie sadów (zielony deseń sygnaturowy), ogrodów warzywnych (kolor błękitny), łąk (wypełnienie zielone jednolite) i nieużytków (szary). Czerwonym konturem i szrafurą wykreślono nowe linie zabudowy. Pomimo

⁶ „[każde miasto] ... powinno mieć plan regulacyjny ulic i placów w jego obrębie znajdujących się. Według tego planu wznoszone być powinny w liniach regulacyjnych wszelkie domy i budowle w mieście” – Przepisy Ogólne Policji Budowniczej dla miast Królestwa Polskiego (za Przesmycką 2001, s. 79).

⁷ E. Przesmycka (2001, s. 81).

⁸ E. Przesmycka (2001, s. 86).

niedoskonałości plan odegrał istotną rolę w procesie poznania historycznego układu zabudowy miejscowości, okazując się szczególnie przydatny dla prawidłowego usytuowania i orientacji szkiców sytuacyjnych dołączonych do projektów architektonicznych z przełomu XIX i XX wieku.

Wymienione źródła kartograficzne dają jedynie ogólne pojęcie o wyglądzie przestrzeni miejscowości: przebiegu ulic i placów, lokalizacji obiektów sakralnych i przemysłowych, zasięgu kwartałów zabudowanych, istniejących formach użytkowania terenu (sadach, łąkach, gruntach ornych). Stopień generalizacji map topograficznych w skalach 1 : 75 000–1 : 100 000 jest duży. Na terenach o większym zagęszczeniu zabudowy zaznaczono kwartały i nie ma możliwości odczytania informacji o położeniu poszczególnych budynków⁹. Na obszarach mniej zurbanizowanych pojedyncze budynki (lub zagrody) przedstawiono za pomocą bardzo drobnych sygnatur¹⁰, jednak z uwagi na skalę map ich położenie można odczytać z dokładnością nie większą niż kilkadziesiąt metrów. Nawet mapa w skali 1 : 25 000, będąca zmniejszeniem zdjęcia topograficznego w skali 1 : 21 000, nie spełnia oczekiwań w zakresie szczegółowości rysunku sytuacyjnego. Szczegółowość zdjęcia topograficznego odpowiada docelowej skali mapy 1 : 42 000. Dzięki mapom topograficznym wiadomo, że w Bychawie pierwszej dekady XX wieku znajdowały się dwie świątynie: kościół i synagoga. Był też urząd gminy, stary kirkut, młyn wodny (na Stawie Dworskim) i dwa mosty (na Kosarzewce i Gałęzówce). Miejscowość liczyła 107 domów. Szczegółowość planu w skali 1 : 2100 jest rozczarowująca. Żadne ze źródeł nie przedstawia miejscowości w szczegółowości pojedynczych budynków, dlatego też należało szukać uzupełnienia informacji w szkicach sytuacyjnych, projektach architektonicznych, fotografiach, rycinach i informacjach opisowych.

Projekty architektoniczne i szkice sytuacyjne

Najstarsze projekty architektoniczne z Bychawy, zachowane w APL, pochodzą z 1892 r. Ich sporządzenie zostało wymuszone przez zarządzenie

⁹ Należy zauważyć, że rysunek wymienionych map topograficznych jest bardziej szczegółowy niż dzisiejszych map topograficznych w analogicznych skalach – patrz J. Kuna (2014b, s. 59).

¹⁰ Na mapie KdWR jest to czarny prostokąt o wymiarach 0,4 x 0,25 mm – za J. Kuna (2012, s. 29).

z 1891 r. „O budownictwie i ulicach w osadach guberni lubelskiej” i pożar w 1892 r. Spalenie znacznej części zabudowy stworzyło możliwość regulacji przestrzeni miejscowości. Zgodnie z zarządzeniem, w pierzei rynkowej mogły powstawać jedynie budynki murowane. Większość projektów z okresu 1892–1914 sporządzono na kilkustronicowych arkuszach. Dokumenty wykonano w języku rosyjskim i z użyciem niemetrycznych miar. W 1892 r. opracowano osiem projektów:

1. *Plan budowy kamiennego domu S. Eintmagnjonowa* nr 2 (Rynek) składa się z dwóch kart (ryc. 39). Na pierwszej narysowano rzut poziomy parteru, piętra i przekrój ściany bocznej. Na drugiej przedstawiono przekrój ściany bocznej stodoły (w podwórzu), widok fasady dwukondygnacyjnej kamienicy oraz plan działki i widok fasady stodoły. Rzuty poziome wykonano w skali 1 : 168, fasady i profile w skali 1 : 84, planu w skali 1 : 840. Projekt pozwala dokładnie określić wymiary oraz usytuowanie działki, budynku głównego i budynków gospodarczych. Plan sytuacyjny jest zorientowany w kierunku SSE. Działka budowlana nr 2 znajduje się w parceli czterech działek wschodniej pierzei rynku. Parcela ta jest od południa ograniczona przebiegiem ul. Turobińskiej, a od wschodu ul. Targową. W podwórzu zaznaczono dwie wiaty.
2. *Plan budowy kamiennego domu C. Lustembarga i B. Brada* nr 3 (Rynek) został wyrysowany na dwóch kartach (ryc. 40). Na pierwszej narysowano rzut parteru budynku głównego i drewnianej oficyny, przekrój oficyny, rzut piętra budynku głównego, przekrój budynku głównego. Skale rzutów i przekrojów są analogiczne do poprzedniego planu (1 : 84; 1 : 168; 1 : 840). Na drugiej karcie przedstawiono fasadę kamienicy, fasadę oficyny z bramą przejezdną oraz plan sytuacyjny działki. Plan jest zorientowany w kierunku SSE. Działka budowlana nr 3 sąsiaduje z działką nr 2 od północy.
3. *Plan budowy kamiennego domu K. Rydera* nr 4 (ryc. 41) przedstawia rzuty piętra i parteru, profil, fasadę oraz plan działki. Orientacja planu jest analogiczna jak dla poprzednich projektów. Działka budowlana nr 4 to ostatnia, najbardziej wysunięta na północ część parceli przy wschodniej pierzei rynku. Za domem nr 4 znajduje się przejście łączące Rynek z ul. Targową.
4. *Plan budowy kamiennego dwupoziomowego domu A. Szternfelda* nr 18 (ryc. 42) przedstawia rzuty piętra i parteru, fasady budynku mieszkalnego oraz stodoły (w podwórzu), przekroje budynku mieszkalnego i stodoły, rzut stodoły oraz plan działki. Plan ma orientację SSW. Działka nr 18 jest zlokalizowana

w południowej pierzei rynku. Ulicą przylegającą do parceli od strony południowej była ul. Targowa, co może wydawać się mylące, ponieważ ulica ta otaczała Rynek także od strony wschodniej. Działka nr 18 jest przedostatnia w południowej parceli i leży w sąsiedztwie kościoła parafialnego.

5. *Plan budowy kamiennego dwupoziomowego domu C. Gorowicza, Z. Goldsztajna, F. Goldsztajna, J. Bajcenblima i S. Baltmana* przedstawia plan wspólnej zabudowy działek nr 21 i 22 dwoma dwukondygnacyjnymi budynkami (ryc. 43). Na planie narysowano: rzut parterów obu budynków oraz zabudowań gospodarczych podwórza, rzut piętra obu budynków, profile budynków nr 21 i nr 22 (symetryczny do pierwszego), fasadę budynku nr 21 (ryc. 43c – elewacja od strony rynku) i fasadę budynku nr 22 (ryc. 43d – elewacja od strony ul. Targowej) z bramą przejezdną. Plan sytuacyjny ma orientację SSW. Działka jest zlokalizowana w środku południowej pierzei rynku.
6. *Plan budowy kamiennego domu L. Finkelsztajna* nr 20 (ryc. 44) przedstawia rysunek fasady parterowego budynku, rzut poziomy, przekrój ściany bocznej (profil) budynku i plan działki. Działka nr 20 jest zlokalizowana w środku południowej pierzei rynku.
7. *Plan budowy kamiennego domu I. Winiarskiego* nr 76 (ryc. 45) przedstawia rysunek fasady budynku mieszkalnego, rzut parteru, profil oraz plan działki. Plan jest zorientowany prawidłowo (N). Działka nr 76 jest usytuowana przy ul. Lubelskiej.
8. *Plan budowy kamiennego domu W. Korony* (ryc. 46) przedstawia rysunek fasady jednokondygnacyjnego budynku z bramą przejezdną, rzut parteru, profil oraz plan działki. Plan jest zorientowany prawidłowo (N). Nienumerowana działka przy ul. Lubelskiej to druga z kolei działka od północno-wschodniego naroża rynku.

W latach 1893–1905 opracowano osiem kolejnych projektów:

1. *Plan budowy kamiennego domu L. Ajnsztajna* nr 20 (ryc. 47) przedstawia rysunek parteru, profil, fasadę oraz plan działki. Plan jest zorientowany w kierunku SSW. Projekt sporządzono w 1893 r. Budynek wraz z wysuniętym dachem okrywającym przejściową sień uzupełniał zabudowę działki nr 20 (ryc. 44).
2. *Plan budowy kamiennego domu J. Fafajzela* nr 19 (ryc. 48) zawiera fasadę budynku, rzut parteru i piętra, profil oraz plan działki. Plan sporządzony w 1896 r. jest zorientowany w kierunku SSW. Działka nr 19 znajduje się w zachodniej części południowej pierzei rynku.

3. *Plan budowy kamiennego domu J. Luterka* nr 1/4 (ryc. 49) przedstawia profil, rzut poziomy parteru, projekt fasady oraz plan działki w skali 1:420. W podwórzu zaznaczono istniejącą stodołę. Plan ma orientację NNW. Lokalizacja działki pod numerem 1/4 jest nieznana. Dokument sporządzono w 1898 r.
 4. *Plan budowy kamiennego domu N. Rabinowicza* nr 17a (ryc. 50) zachował się w dwóch egzemplarzach. Przedstawiono plan działki, rzut parteru, fasadę budynku z gankiem i bramą przejezdną, ścianę budynku od ul. Targowej oraz przekrój ściany bocznej budynku. Według projektu dom posiada od strony zachodniej zadaszony taras (tzw. podcieniowy). Plan jest zorientowany w kierunku SSW. Dom usytuowano w południowo-zachodnim narożniku parceli nr 17a, u zbiegu ul. Targowej i placu przed kościołem parafialnym. Projekt sporządzono w 1892 r., ale z nieznanego powodu znajduje się w teczce z 1899 r.
 5. *Projekt budowy kamiennego domu J. Haisera* nr 15 (ryc. 51) zawiera plan posesji, rzut parteru, profil, rysunek fasady. W podwórzu znajdują się ustępy i składzik na opał. Plan jest zorientowany w kierunku NW. Działka nr 15 jest zlokalizowana w zachodniej pierzei rynku. Plan sporządzono w 1901 r.
 6. *Projekt budowy kamiennego parterowego domu M. Klajmana i I. Szpiry* nr 56 (ryc. 52) przedstawia rysunek rzutu, profil budynku, rysunek fasady, plan działki oraz rzut i przekrój budynku gospodarczego z sanitariatem. Plan działki nr 56 jest zorientowany w kierunku NNE. Działka jest usytuowana przy ul. Turobińskiej, jednak nie udało się określić w której części osady. Projekt sporządzono w 1902 r.
 7. *Projekt budowy kamiennego parterowego domu M. Dutkiewicza* nr 69 (ryc. 53) zawiera rysunek planu, rzut parteru, rysunki profilu i fasady budynku. Działka jest zlokalizowana przy ul. Objazdowej (współczesna lokalizacja jest trudna do ustalenia). Projekt wykonano w 1902 r.
 8. *Projekt budowy kamiennego dwupoziomowego domu A. Rozensztoka* nr 4 (ryc. 54) zawiera rzuty parteru i pierwszego piętra, plan działki, rysunki fasady i profil budynku. Plan jest zorientowany w kierunku E. Budynek uzupełniał zabudowę działki nr 4 (ryc. 41) we wschodniej pierzei rynku. Projekt wykonano w 1905 r.
- Ożywienie gospodarcze po rewolucji 1905 r. zaowocowało powstaniem wielu nowych obiektów w miejscowości. W zbiorze można odnaleźć siedem projektów przedstawiających najbardziej okazałe inwestycje z okresu 1906–1914:
1. *Projekt budowy drewnianej dwupoziomowej manufaktury przy garbarni L. I. Klajmana* nr 80 (ryc. 55) zawiera rzuty poziome parteru i pierwszego

piętra, profil dwukondygnacyjnego budynku oraz fasadę manufaktury. Plan działki nr 80 jest zorientowany w kierunku E. Powierzchnia działki jest dosyć znaczna – zajmuje prawie 50 tys. stóp kwadratowych. Budynek nowej manufaktury usytuowano w południowo-zachodniej części działki, w sąsiedztwie łaźni żydowskiej i łąki miejskiej. W skład istniejących zabudowań garbarni wchodzi cztery drewniane budynki: magazyn i sanitariaty w części północno-zachodniej, stara manufaktura w środku działki, garbarnia warsztatu suchego w części północno-wschodniej oraz stodoła w części południowo-wschodniej (przy bramie do posesji). W północno-wschodniej części działki znajduje się mały sad, który sąsiaduje z drewnianym budynkiem rzeźni miejskiej. Projekt sporządzono w 1906 r.

2. *Plan budowy garbarni K. Zelmana i M. Herszenzonta* nr 30 (ryc. 56) zawiera rzuty poziome parteru i kondygnacji podziemnej, profil z zaznaczeniem części murowanych (podpiwniczenie) i drewnianych (kondygnacja naziemna), rysunek fasady budynku, rzut manufaktury. Narysowano dwa plany działki: w skali 1 : 420 (orientacja WNW) i w skali 1 : 1680 (zorientowany prawidłowo). Według planów działka nr 30 znajduje się przy zbiegu ulic Koński Targ i Łąkowej, w drugiej linii od zachodniej pierzei rynku. Naprzeciwko projektowanego budynku garbarni mieści się budynek łaźni żydowskiej. Działka zajmuje niemal 18 tys. stóp kwadratowych. Na terenie posesji znajdują się jeszcze: stodoła, budynek mieszkalny, magazyn i sanitariaty. Projekt sporządzono w 1907 r.
3. *Projekt budowy kamiennego dwupoziomowego domu A. Frączka* nr 63 (ryc. 57) przedstawia profil klatki schodowej, rzuty parteru i piętra, profil części mieszkalnej budynku, rysunek fasady oraz plan działki. Orientacja planu w skali 1 : 420 to NNW. Na planie zaznaczono skrzyżowanie ul. Turobińskiej i ul. Bożniczej. Nieruchomość pod numerem 63 jest drugą parcelą w kwartale. Część nieruchomości zajmuje budynek własności Józefa Goldsztajna. W 1908 r. wzniesiono trzykondygnacyjny budynek, o nieznacznie zmienionej fasadzie.
4. *Projekt budowy kamiennego jednopoziomowego domu i zabudowań gospodarczych S. Milanowskiego* nr 72 (ryc. 58) przedstawia rysunek fasady budynku, profil, rzuty budynku mieszkalnego i zabudowań gospodarczych, przekrój sanitariatu oraz plan działki w skali 1 : 420. Projekt sporządzono w 1909 r. Działka nr 72 jest położona przy drodze do

Urzędowa, jednak przez brak planu orientacyjnego nie sposób określić precyzyjnej lokalizacji budynku.

5. *Projekt budowy kamiennego dwupoziomowego domu handlowego stowarzyszenia rolno-spożywczego „Jedność” i kamiennego jednopoziomowego magazynu w podwórzu* przedstawia fasadę reprezentacyjnego domu handlowego (ryc. 59a), rzuty parterowego składu, parteru i pierwszego piętra domu handlowego (ryc. 59b), rysunek lica magazynu (ryc. 60). Do projektu dołączono plan działki w skali 1 : 420 i mniejszy plan orientacyjny. Według planu działka jest wąskim prostokątem, biegnącym prostopadłe od ul. Turobińskiej. Projekt sporządzono w 1910 r. Budynek domu handlowego ukończony w 1913 r. znacząco odbiegał od pierwotnego założenia architektonicznego.
6. *Projekt budowy kamiennego dwupoziomowego domu I. Szpiry nr 64* (ryc. 61) zawiera rzuty parteru i pierwszego piętra, profil budynku, rysunek fasady budynku – warto zwrócić uwagę na fakt, że rysunek fasady budynku jest niemal idealnym symetrycznym odbiciem fasady domu nr 63 (ryc. 57). Plan działki wykonano w skali 1 : 420, plan orientacyjny w skali 1 : 2100. Plan orientacyjny, o orientacji prawidłowej (N), przedstawia plac bydłecy, na planie opisano także drogę wylotową w kierunku wschodnim – na Zaraszów, drogę w kierunku południowym – na Gałęzów, nienazwaną drogę w kierunku wschodnim oraz centralnie położony budynek urzędu gminy. Projekt sporządzono w 1911 r. W 1912 r. wybudowano kamienicę, rezygnując z ozdobnych, secesyjnych wykończeń elewacji frontowej.
7. *Projekt budowy kamiennego trzypoziomowego domu Bychawskiego Towarzystwa Kredytowego* (ryc. 63) to szczegółowy rysunek architektoniczny secesyjnego budynku banku, zaprojektowanego w 1912 r. Plan działki w skali 1 : 420 jest zorientowany w kierunku WSW – rysunek zawiera błąd, ponieważ strzałka północy jest skierowana odwrotnie (poprawny kierunek orientacji rysunku to ENE). Działka jest prostopadła do ul. Turobińskiej. Powierzchnia przekracza 21 tys. stóp kwadratowych. Plan orientacyjny w skali 1 : 2100 jest prawidłowo zorientowany (N) i przedstawia lokalizację budynku banku na tle szczegółowego rysunku zabudowy. Dzięki wiernemu zachowaniu skali rysunek jest niezwykle istotny dla poznania relacji przestrzennych w okolicach placu bydłecy, urzędu gminy i szopy straży ogniowej. W 1913 r. wybudowano bank, zmieniając niektóre detale architektoniczne fasady.

8. *Projekt budowy kamiennego dwupoziomowego domu mieszkalnego i budynku gospodarczego w nieruchomości S. Goldsztajna* (ryc. 62) zawiera rzuty parteru i piętra, rysunek fasady, profil i plan sytuacyjny w skali 1 : 210. Nieruchomość znajdowała się przy ul. Turobińskiej i zajmowała prawie 18 tys. stóp kwadratowych. Projekt sporządzono w 1913 r. Budynek powstał w 1914 r., zrezygnowano jednak z budowy oficyny.

Analiza archiwalnych projektów architektonicznych w znaczący sposób uzupełnia informacje o przestrzeni zabudowanej miejscowości w okresie poprzedzającym wybuch pierwszej wojny światowej. Projekty dostarczają szczegółowych danych dotyczących kształtu i wymiarów budynków czy widoków fasad. Plany sytuacyjne i orientacyjne zamieszczone przy większości projektów w istotny sposób przyczyniają się do prawidłowego odczytania lokalizacji i orientacji budynków oraz parcel. Zawierają nazwy ulic i placów. Większość projektów posiada także numerację parcel – przydatną do orientacji w przestrzeni geograficzno-historycznej, w której pojęcie adresu nie funkcjonowało¹¹. Spośród 25 przedstawionych projektów najliczniejszą grupę stanowią projekty wielorodzinnych budynków mieszkalno-usługowych (15 projektów). Ze względu na deficyt mieszkaniowy, pomieszczenia mieszkalne zaplanowano w budynkach domu handlowego i banku. Jednorodzinne budynki mieszkalne (7 projektów) i budynki przemysłowe (2 projekty) są mniej liczne. Większość budynków projektowanych w okresie 1892–1901 jest skoncentrowana w pierzejach rynkowych, natomiast budynki z okresu 1902–1914 powstawały przy ul. Turobińskiej i w okolicy placu bydłęcego (ryc. 17). Często na szkicach sytuacyjnych pojawiają się wartościowe informacje o otoczeniu projektowanych budynków: konfiguracji istniejącej zabudowy, użytkowaniu terenu, czasem także o właścicielach sąsiednich działek. Stosowanie niemetrycznych miar długości utrudnia określenie skali rysunków sytuacyjnych i szkiców orientacyjnych. Jakość planów sytuacyjnych jest zróżnicowana. Niektóre są wykonane w sposób bardzo szczegółowy i precyzyjny – dają wiarygodne informacje o relacjach przestrzennych. Inne szkice są mocno uproszczone, nie zachowują jednakowych proporcji, posiadają błędne oznaczenie stron świata – dopiero w konfrontacji z mate-

¹¹ W osadzie liczącej ok. 100 domów określenie adresu czy nawet nazwy ulicy było, z perspektywy lokalnej społeczności, niepotrzebne. Dla prawidłowej orientacji wystarczyły określenia topograficzne (np. *nad rzeką, za kościołem*) lub dzierżawcze (np. „koło Siudy”, „u Luterków”). W małych miejscowościach są one powszechne także dziś.

riałem kartograficznym umożliwiając prawidłowe odczytanie i zlokalizowanie obiektów. Niestety, nie udało się określić dokładnego położenia niektórych obiektów (ryc. 42, 51).

Ryc. 17. Lokalizacja budynków zaprojektowanych w okresie 1892–1913 na podkładzie mapy *Karte des westlichen Rußlands*. Skala 1 : 8000. J. Kuna (2017)

Ryciny i fotografie

Zbiór rycin i fotografii dokumentujących wygląd Bychawy sprzed pierwszej wojny światowej jest niewielki: udało się odnaleźć 1 rycinę i 9 fotografii. Większość opublikowano na łamach „Nowej Jutrzenki”. Rycina przedstawia kościół z plebanią i najbliższym otoczeniem (dzwonnica, krzyż). Jest wyko-

nana bardzo szczegółowo: przedstawia widok od strony wschodniej. Rysunek wykonano z zachowaniem perspektywy i proporcji, przedstawiono ogrodzenia i zieleń.

Ryc. 18. Kościół w Bychawie.

Źródło: „Nowa Jutrzenka” 11 lutego 1909 r., s. 1

Na łamach „Nowej Jutrzenki” opublikowano zdjęcie otoczenia kościoła od strony południowo-zachodniej (fot. 1 – z widokiem na staw i Rogalec), zdjęcie figury NMP stojącej przed kościołem (fot. 2) oraz zdjęcie wnętrza kościoła (fot. 3)¹². W wyniku kwerendy internetowej znaleziono dwa zdjęcia szpitala „Samarytanin” (fot. 4 i 5). Porównanie z innym zdjęciem szpitala (fot. 6) budzi wątpliwości co do poprawnego określenia daty ich wykonania (zdjęcia z 1909 r. przedstawiają budynek szpitala z przybudówkami po obu stronach, na zdjęciu z 1911 r. jest tylko jedna przybudówka). Zdjęcie (fot. 7) przedstawia oddział zakaźny szpitala „Samarytanin” powstały w 1918 r. – fotografia jest prawdopodobnie późniejsza. M. Dębowczyk (2006) opublikowała zdjęcie plebanii zdewastowanej w wyniku ostrzału artyleryjskiego w 1915 r. (fot. 9) oraz zdjęcie południowej pierzei rynku sprzed 1918 r. (fot. 8). Krótki opis zgromadzonych rycin i fotografii pozwala dojść do wniosku, że przestrzeń Bychawy sprzed 1918 r. jest udokumentowana w sposób szczątkowy. Większość z nich przedstawia kościół i szpital.

¹² Ołtarz przygotowany do mszy tyłem do wiernych, zgodnie z rytym trydenckim obowiązującym do 1962 r.

Fotografia – droga i trudno dostępna – odgrywała ograniczoną rolę w życiu mieszkańców podlubelskiej prowincji (Sygowski 1984).

Przegląd materiałów kartograficznych, rycin i fotografii sprzed 1918 r. wyłania obraz Bychawy jako niewielkiej, prowincjonalnej miejscowości. Układ przestrzenny zabudowy nie uległ większym zmianom od czasów lokacji w 1537 r. U schyłku XIX wieku Bychawa liczyła ok. 100 domów, w znacznym odsetku drewnianych, skupionych głównie wokół czworokątnego Rynku. Osada, wielokrotnie niszczona przez pożary i działania zbrojne, była odbudowywana według pierwotnych założeń urbanistycznych. Prawdopodobnie dopiero w połowie XIX wieku zlikwidowano umocnienia miejskie. Przybycie do Bychawy ks. A. Kwiatkowskiego na początku XX wieku i nietuzinkowa charyzma proboszcza zostawia liczne ślady rozbudowy osady wzdłuż drogi Niedrzewica–Krzczonów (WNW–ESE). Cenzus odzyskania niepodległości w 1918 r. jest jednocześnie kresem ograniczeń rozwoju wynikających z restrykcyjnej polityki zaborców. Mapa przedstawiająca rekonstrukcję układu zabudowy miejscowości w 1918 r. (zał. 1) uwzględnia wszystkie omówione dokumenty z okresu 1880–1918.

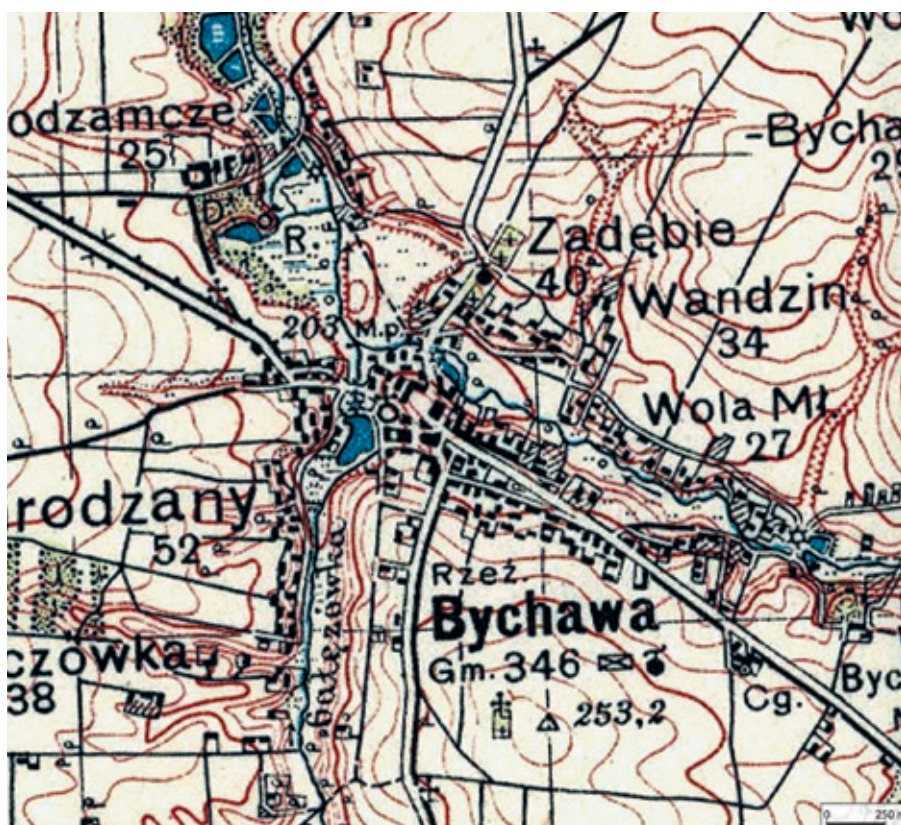
4.2. Okres 1919–1939

Materiały archiwalne z okresu 1919–1939 są szczególnie ważne – można uznać je za aktualne dla okresu rekonstrukcji kartograficznej. Wśród dokumentów znalazły się materiały kartograficzne internetowego Archiwum Map WIG 1919–1939 (www.mapywig.org), projekty architektoniczne ze zbiorów internetowych APL (www.szukajwarchiwach.pl), cyfrowe skany „Orla Białego” (Biblioteka Główna UMCS) oraz inne ciekawe dokumenty (mapy, szkice, zdjęcia) pochodzące z APL, monografii naukowych, artykułów prasowych, zbiorów prywatnych i kolekcji internetowych.

Materiały kartograficzne

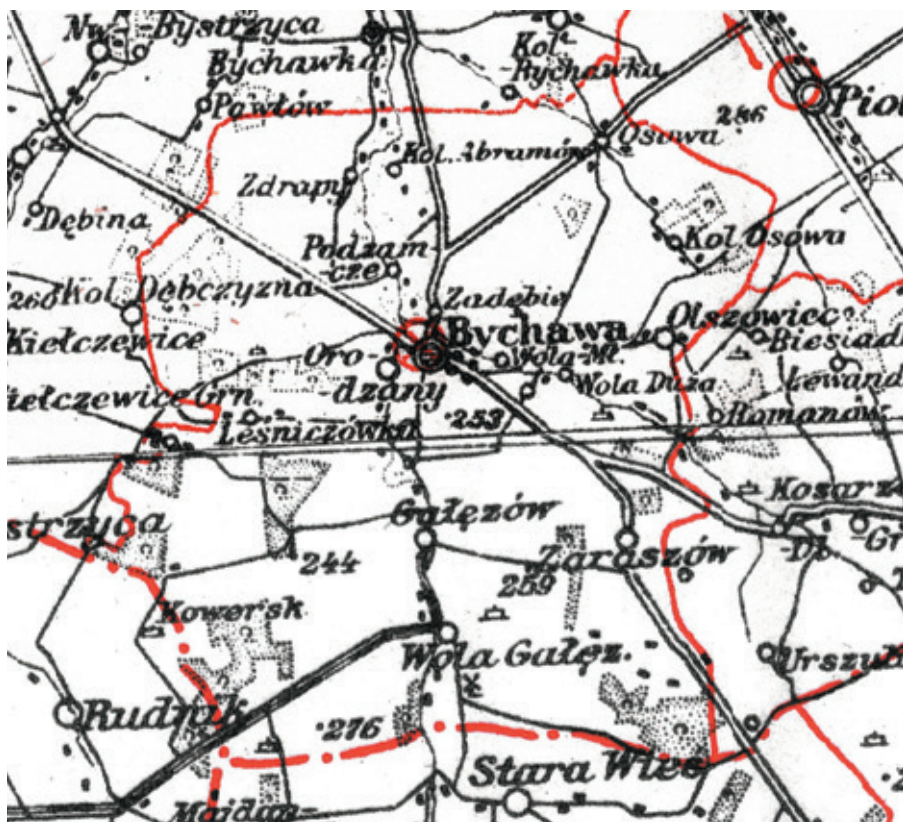
Międzywojenne materiały kartograficzne przedstawiające Bychawę są najbardziej pożądanym źródłem informacji o ówczesnej przestrzeni miejscowości.

Mapa taktyczna WIG, 1 : 100 000, arkusz Pas 44 Słup 35 Lublin Południe (ryc. 19). Z informacji pozaramkowych można dowiedzieć się, że arkusz opracowano w latach 1935–1936 na podstawie mapy topograficznej 1 : 25 000 z 1934 r. – prawdopodobnie reambulacji niemieckiego przedruku rosyjskiej mapy półwiorstowej. Mapa posiada rysunek poziomicowy w cięciu sążniowym. Arkusz (typu IV) opatrzono legendą, druk wykonano w 1937 r. w Warszawie. Bychawa znajduje się w południowej części arkusza, w niedużej odległości od styku z arkuszem Turobin (Pas 45 Słup 35, wyd. 1938 r.). Mapa taktyczna daje dosyć szczegółowy obraz Bychawy – większość powierzchni zabudowanej jest przedstawiona w postaci kwartałów, jednak ich geometria jest wyraźna i dobrze rozróżnialna. Budynki na peryferiach miejscowości przedstawiono za pomocą sygnatur (czarne prostokąty).

Ryc. 19. Mapa taktyczna WIG z r. 1937, skala 1 : 100 000, arkusz Pas 44 Słup 35 Lublin Południe (fragm.), 320% wielkości oryginalnej.
Źródło: www.mapywig.org

Z informacji przedstawionych na mapie wynika, że na terenie miejscowości znajdowała się świątynia chrześcijańska, dwa młyny wodne (na Stawie Dworskim i na Kosarzewce przy szosie lubelskiej) oraz młyn parowy (w dolinie Kosarzewki). Skrótem opisano także położenie rzeźni przy drodze do Gałęzowa. Nowy kirkut przy drodze gałęzowskiej został oznaczony kwadratową sygnaturą z literą „T” w środku. Wielkość i krój pisma (pismo pogrubione, 12 punktów) użyty do oznaczenia Bychawy pozwala odczytać, że miejscowość należała do grupy „Miasteczka i osady miejskie” o liczbie mieszkańców mniejszej niż 5000 (Kowalski 2015). Przy nazwie miejscowości umieszczono oznaczenie siedziby gminy, liczbę 346 domów, sygnaturę poczty i telegrafu. Przy wzgórzu o wysokości 253,2 m (Biała Góra) zaznaczono prostokątny zasięg cmentarza wojennego z dużym krzyżem o znaczeniu orientacyjnym.

Ryc. 20. Gmina Bychawa na Mapie administracyjnej Rzeczypospolitej Polskiej z 1937 r., skala 1 : 300 000, fragm. arkuszy 26 Lublin i 32 Zamość, 240% wielkości oryginalnej. Źródło: igrek.amzp.pl

Mapa administracyjna Rzeczypospolitej Polskiej, 1 : 300 000 wydana w 1937 r. przez GUS została opracowana drogą naniesienia treści tematycznej (administracyjnej) na rysunek mapy operacyjnej 1 : 300 000 WIG. Na jednobarwny rysunek treści (czarna płyta drukarska) naniesiono czerwony nadruk granic administracyjnych oraz siedzib organów administracji. W stosunku do mapy operacyjnej dodano przebieg granic gmin, nazw miejscowości, od których pochodzi nazwa gminy oraz lokalizacji urzędów gminnych. Podział arkuszowy map jest zgodny z mapami podkładowymi, jednak mapy GUS posiadają własną nomenklaturę. Miasteczko Bychawa zostało przedstawione na arkuszu 26 *Lublin*, jednak niemal połowa gminy Bychawa znajduje się na arkuszu 32 *Zamość*. Połączoną treść obu arkuszy przedstawiono na ryc. 20.

Plan sytuacyjny młyna w Grodzanach, 1 : 2500 (ryc. 21) przedstawia wycinek doliny Gałęzówki: rysunek zakładu wodnego Bychawa-Grodzany ze stawem dworskim, młynem, groblami i mostem drogi Bychawa – Niedrzwica. Słownie objaśniono strukturę własnościową otoczenia stawu poza skłonami doliny. Powierzchnia stawu (6,6 ha) była ograniczona od północy groblą ziemną a od południa dwoma korytami Gałęzówki: lewym – głównym i prawym – zwanym „starą rzeką” (Głazik 2013). Data sporządzenia planu nie jest znana.

Plan gruntów majątku prywatnego Bychawa składającego się z maj. Bychawa oraz folw. Łęczyca w gminie Bychawa, pow. i wojew. Lubelskim położonych, 1 : 4000 (ryc. 22) został sporządzony w 1938 r. Plan przedstawia majątek Bychawa-Podzamcze. Treść planu objaśnia 15 pozycji legendy. Obwódnia majątku została podzielona na 28 odcinków granic z sąsiednimi majątkami i miejscowościami – opisanymi w tabeli. W południowo-wschodniej części, tj. w okolicach stawu, majątek graniczył z gruntami osady Bychawa, parafii rzymskokatolickiej Bychawa wsi Grodzany (Gradzany) i szosy Niedrzwica–Bychawa. Opisy zamieszczone na planie dostarczają informacji, że struktura własnościowa otoczenia majątku miała charakter mozaikowy – pozostałe własności nie stanowiły jednolitych zespołów przestrzennych lecz niewielkie, poprzepłatane powierzchnie.

Ryc. 21. Plan sytuacyjny młyna w Grodzanach z lat 30. XX w.,
skala 1 : 2500, 20% wielkości oryginalnej.

Źródło: APL. SPL, sygn. 1492 k. 37 [za:] M. Głazik (2013)

Ryc. 22. Mandelbaum, 1938, Plan gruntów majątku prywatnego Bychawa
składającego się z maj. Bychawa oraz folw. Łęczyca w gminie Bychawa, pow.
i wojew. Lubelskim położonych, skala 1 : 4000, 10% wielkości oryginalnej.

Źródło: zbiory prywatne A. Derewicza [za:] M. Głazik (2011)

Projekty architektoniczne i szkice sytuacyjne

Projekty architektoniczne z Bychawy okresu międzywojennego są dostępne w internetowym repozytorium APL¹³. Miasteczka Bychawa dotyczy 9 jednostek aktowych¹⁴. Rzuty poziome, rysunki przekrojów i fasad są wykonane w skali 1 : 100. Do większości projektów dodano plany sytuacyjne i orientacyjne. Plany sytuacyjne sporządzono w skalach 1 : 200–1 : 1000, a rysunki orientacyjne w skalach 1 : 1000–1 : 5000 lub bez zachowania skali.

Plan na budowę domu murowanego jednopiętrowego, krytego blachą na nieruchomości nr 20 przy placu targowym w Bychawie własność F. Siudy (ryc. 64) jest bardzo szczegółowo opisany, wszystkie wymiary podano w jednostkach metrycznych. Narysowano rzuty poziome, przekroje oraz fasady w skali 1 : 100. Plan orientacyjny i sytuacyjny są prawidłowo zorientowane, plan orientacyjny przedstawia okolicę placu targowego w sposób uproszczony i zgeometryzowany (znacznie odbiegający od rzeczywistości). Na planie sytuacyjnym w skali 1 : 1000 zaznaczono rysunek projektowanego domu mieszkalnego, zarys istniejących obiektów przeznaczonych do rozbiórki (dom parterowy i budynek gospodarczy – prawdopodobnie oba drewniane), lokalizację ustępu i stodoły. Działka pod nr 20 przy placu targowym była usytuowana prostopadle do placu. Z planu można odczytać rodzaj zabudowy działek sąsiednich: po lewej bank, po prawej parterowy dom I. Sprawki. Projekt wykonano w 1922 r., nie został jednak zrealizowany.

Plan na przeróbkę w istniejącej drewnianej łaźni (mykwy) i budowę drewnianego ustępu w Bychawie powiat lubelski własność Zarządu gminy żydowskiej w Bychawie (ryc. 65). Na pierwszej stronie przedstawiono plan orientacyjny, plan sytuacyjny w skali 1 : 1000, rzuty poziome ustępu, profil istniejącego budynku mykwy. Na drugiej stronie narysowano rzut poziomy parteru mykwy oraz rysunek fasady mykwy od strony ulicy (Rudnik). Wszystkie rysunki architektoniczne zostały sporządzone w skali 1 : 100. Plan orientacyjny prawidłowo wskazuje kierunek północy, jednak jest narysowany bardzo schematycznie – na planie zamieszczono dopisek „wykonano nie

¹³ <http://www.szukajwarchiwach.pl/35/403/o/5.5#tabJednostki/> – seria obejmuje 2724 jednostki aktowe.

¹⁴ Pozostałe jednostki odnajdywane jako „bychawskie” to: Brzeźnica Bychawska pow. lubartowski (1 jednostka), ul. Bychawska w Lublinie (1 jednostka), wieś Bychawka gm. Bychawa (3 jednostki opisane błędnie jako Bychawa).

w skali”. Plan sytuacyjny w skali 1 : 1000 jest prawidłowo zorientowany, jednak jest ograniczony do terenu działki. Projekt sporządzono w 1922 r.

Projekt szkoły powszechnej w Bychawie (ryc. 66) to najbardziej złożony projekt budynku wykonanego w Bychawie w okresie międzywojennym. Budynek zaprojektowany na planie zbliżonym do odwróconej litery „L”. Wszystkie rzuty poziome, rysunki elewacji frontowych i bocznych są wykonane w skali 1 : 100, oprócz tego sporządzono także plan sytuacyjny w skali 1 : 1000. Rysunek opatrzone ozdobną strzałką północy, która – w przekonaniu autora – została wyrysowana nieprawidłowo (orientacja NNE zamiast NNW). Budynek był usytuowany szczytowo względem ul. Turobińskiej. Działka miała kształt prostokąta o wymiarach 117 m na 114 m (powierzchnia 13338 m²). Na obszarze działki oprócz centralnie położonego budynku szkoły zaplanowano także mieszkanie dla nauczycieli, budynek gospodarczy, ustępy, sad, ogródki warzywne, boisko szkolne, studnię oraz kwietnik (przed wejściem głównym). Granica działki była obsadzona drzewami. Przeglądowe opracowania architektoniczne zwracają szczególną uwagę na fakt, że projekt nowoczesnego budynku z salą gimnastyczną i zapleczem sanitarnym był na podlubelskiej prowincji rzeczą niespotykaną (Błotnicka-Mazur 2010).

Projekt młyna motorowego poruszanego motorem ropnym 30 H.P. w Osadzie Bychawa Powiecie Lubelskim należącego do W. Ajzensztata (ryc. 67) przedstawia plan działki w skali 1 : 500 oraz plan orientacyjny w skali 1 : 2000. Rysunki rzutów, profili i fasad wykonano w skali 1 : 100. Działka została narysowana jako prostokąt ograniczony od północy brzegiem rzeki Kosarzewki, od południa „ulicą bez nazwy” (Rudnik), od wschodu działką Bursztajna i Cajga¹⁵, a od zachodu działką opisaną jako „małż. Herszohn i Datum”. Z planu można odczytać informację, że na sąsiedniej działce (Bursztajna i Cajga) znajdowały się co najmniej trzy budynki. Na planie orientacyjnym w skali 1 : 2000 zaznaczono Rynek, przebieg drogi do Lublina wraz z mostem na Kosarzewce oraz przebieg nienazwanej ulicy, równoległej do biegu rzeki. Plan orientacyjny jest wykonany nieprawidłowo, ponieważ schematyczny rysunek sytuacji zorientowano w kierunku W. Projekt wykonano w 1925 r.

Projekt na budowę młyna motorowego na posesji P. Kryski w osadzie Bychawa powiatu Lubelskiego (ryc. 68) zawiera rysunki planu orientacyjnego w skali ok.

¹⁵ Prawdopodobnie chodzi o S. Bursztajna i K. Cajga wymienianych także w innych dokumentach.

1 : 5000 oraz planu działki w skali 1 : 1000. Rzuty, przekroje i rysunek fasady wykonano w skali 1 : 100. Plan orientacyjny w skali ok. 1 : 5000 posiada orientację zachodnią – przedstawiono na nim znacznych rozmiarów posesję z szeregiem zabudowań otaczających plac miejski i sąsiedztwo Urzędu Gminy. Plan sytuacyjny w skali 1 : 1000 również jest zorientowany w kierunku W. Działka ma kształt zbliżony do prostokąta o wymiarach 142,5 m na 156 m i jest zlokalizowana po zachodniej stronie „drogi do Gałęzowa” (ul. Janowskiej), od południa, przez drogę polną sąsiaduje z Księżym Polem. W części północnej granicę działki wytycza przebieg zabudowań (przy ul. Wołowej) oraz krawędź wąwozu nazywanego Dołami Kryski¹⁶. Większą część działki zajmuje sad. Zaznaczono lokalizację młyna, ustępu oraz szeregu innych istniejących zabudowań. Projekt został sporządzony w 1925 r.

Projekt rzeźni w Bychawie (ryc. 69) zawiera rysunki planów: orientacyjnego w skali 1 : 4000 i sytuacyjnego w skali 1 : 500. Strony 2–4 to rysunki rzutów poziomych fundamentów i parteru budynku rzeźni. Plany orientacyjny i sytuacyjny mają orientację zachodnią, co przekłada się negatywnie na poprawność opisu stron świata w dokumencie¹⁷. Budynek gospodarczy był ustawiony szczytem względem głównej drogi (ul. Janowska). Plan sytuacyjny został narysowany bez zachowania skali. Działka była ograniczona przebiegiem ul. Janowskiej (od wschodu), granicą pola ornego F. Madeja (od południa), drogą polną do osady (od zachodu) oraz granicą pola ornego M. Luterka (od północy). Na terenie działki znajdowały się: projektowana rzeźnia, budynek gospodarczy, studnia i budynek dozorczy. W 1930 r. rozpoczęto budowę obiektu¹⁸.

Plan budowy łaźni rytualnej dla gminy żydowskiej w Bychawie (ryc. 70) zawiera plan sytuacyjny w skali 1 : 500. Profil budynku, rzuty i rysunki fasad wykonano w skali 1 : 100. Plan sytuacyjny narysowano w orientacji wschodniej, z prawidłowym zaznaczeniem kierunku północy. Działka położona przy zbiegu ul. Lubelskiej i Rudnika miała kształt zbliżony do

¹⁶ A. Kryska 2015, GR, nr 99 (10/2014), s. 16–18; A. Kryska 2015, GR, nr 102 (2/2015), s. 19–21.

¹⁷ Plany orientacyjny i sytuacyjny są obrócone o 90° zgodnie z ruchem wskazówek zegara. Dodatkową dezorientację wprowadza nieopisana strzałka, bez wątpienia wskazująca kierunek W – na planie orientacyjnym zaznaczono osadę Bychawa i drogę do Gałęzowa, który znajduje się niemal idealnie na południe od Bychawy. Prawidłowa orientacja budynków została uwzględniona w rysunku rzutów pionowych (być może nieświadomie), przy czym front budynku znajduje się po stronie wschodniej.

¹⁸ M. Panecki 2004, GR, nr 16 (5/2004), dodatek do GZB, s. 2.

trapezu. W planie działki przewidziano ogród, składzik z ustępami oraz budkę dozorczy. Projekt wykonano w 1935 r.

Projekt Zarządu Gminnego w Bychawie (ryc. 71) zawiera rysunki planu orientacyjnego w skali 1 : 5000 i planu sytuacyjnego w skali 1 : 500. Działka urzędu gminy jest zlokalizowana przy skrzyżowaniu ul. Turobińskiej (od północy) i ul. Janowskiej (od zachodu). Granicę południową stanowiła posesja mleczarni, granicę wschodnią wyznaczał plac targowy opisany jako „rynek”¹⁹. Pierwotnie zaplanowano wybudowanie nowego budynku urzędu w miejsce starego, drewnianego. Na posesji gminy znajdowały się jeszcze inne zabudowania, tworzące jednostronnie niedomknięty prostokąt, w tym: mieszkanie dozorczy, areszt (tzw. koza), stajnia, obora i ustępy, stodoła i wozownia. Projekt sporządzono w 1938 r.

Projekt budek targowych w Bychawie (ryc. 72). Budynek na planie litery „U” zawiera plany: sytuacyjny w skali 1 : 1000 i orientacyjny w skali 1 : 5000. Rysunki rzutów i profili wykonano w skali 1 : 100 a rysunki przekrojów elementów konstrukcyjnych w skali 1 : 10. Budynek miał powstać w odległości 30 m od opisanego poprzednio nowego budynku Urzędu Gminy.

Archiwalne projekty architektoniczne stanowią cenny materiał faktograficzny. Zwymiarowanie budynków na rzutach i przekrojach oraz widoki fasad dostarczają informacji o wyglądzie i kubaturze projektowanych obiektów. W większości projektów umieszczono szczegółowe plany sytuacyjne w skalach od 1 : 200 do 1 : 1000, dające wiarygodną informację o położeniu budynków i charakterystyce ich najbliższego otoczenia. Schematyczne plany orientacyjne w skalach od 1 : 1000 do 1 : 5000 są często wartościowym uzupełnieniem informacji. Niejednakowa orientacja planów (inna niż północna) utrudnia określenie stron świata i interpretację dokumentów. Wśród zachowanych projektów jest tylko jeden projekt budynku mieszkalnego (ryc. 64). Dwa projekty dotyczą budowy prywatnych obiektów przemysłowych – młynów (ryc. 67 i 68), pozostałe projekty to obiekty użyteczności publicznej.

¹⁹ Plac zwany także Jatkami. Nie należy mylić z lokacyjnym Rynkiem ani utożsamiać z placem bydłęcym znajdującym się po zachodniej, a nie wschodniej stronie Urzędu.

Ryc. 23. Lokalizacja budynków zaprojektowanych w okresie 1922–1939 na podkładzie mapy taktycznej WIG w skali 1 : 100 000.
Skala 1 : 8000. J. Kuna (2017)

Planowane budynki były zlokalizowane poza centrum miasteczka: w dolinie Kosarzewki poniżej Rynku, przy placu bydlęcym u zbiegu ul. Turobińskiej i Janowskiej oraz wzdłuż tych ulic na obszarach peryferyjnych (ryc. 23). Powstanie i rozwój okolic placu bydlęcego można interpretować jako konsekwencję wprowadzenia w dwudziestolecie międzywojennym nowych przepisów sanitarnych, nakazujących przeniesienie handlu większym inwentarzem żywym poza obszary dotychczasowych rynków miejskich. Zastanawiający jest niemal zupełny brak projektów budowy obiektów mieszkalnych. E. Przesmycka (2001, s. 113) podaje, że „Okres międzywojenny stał się okresem dużego przyrostu ludności, co pociągnęło za sobą konsekwencje natury społecznej, gospodarczej

i osiedleńczej [...]. W latach 1900–1931 ludność w większości miast uległa podwojeniu”.

W 1916 r. w Bychawie było 107 domów, w 1921 r. – 226, w 1937 r. – 346 – przyrost substancji miejskiej w okresie 1918–1939 musiał być zatem dosyć znaczny. E. Przesmycka (2001, s. 105) powołuje się na R. Feliksińskiego, który stwierdził, że odbudowa miejscowości po pierwszej wojnie światowej miała charakter „niezdrowy, chaotyczny, nieekonomiczny i zarazem nieartystyczny”. Brak dokumentacji dla ponad 240 budynków mieszkalnych powstałych w okresie międzywojennym rodzi dwie hipotezy uzasadniające ten stan. Pierwsza hipoteza zakłada, że w ciągu całego analizowanego okresu rozwój zabudowy mieszkaniowej następował w sposób spontaniczny i nie podlegał kontroli organów administracji – hipoteza ta wydaje się mało prawdopodobna. Alternatywna hipoteza zakłada, że proces budowy domów mieszkalnych był zinstytucjonalizowany, tj. wymagał tworzenia projektów i uzyskiwania stosownych pozwoleń na niższym szczeblu administracji (powiatowym lub gminnym), i w związku z tym plany architektoniczne są przechowywane w innych archiwach lub innych zespołach zbiorów – niestety obecny stan rozpoznania zbiorów APL i ograniczone możliwości dostępu do zasobów archiwalnych nie pozwalają na jej weryfikację.

Fotografie i ryciny

Przeprowadzona przez autora kwerenda archiwalnych fotografii zaowocowała zgromadzeniem 40 fotografii wykonanych w Bychawie w okresie międzywojennym. Najobfitszym źródłem fotografii okazało się współczesne lokalne czasopismo „Głos Regionalistów” (11 fotografii). Po kilka fotografii dostarczył przegląd innych tytułów prasy i monografii naukowych poświęconych Bychawie. Pozostałe zdjęcia pochodzą ze zbiorów prywatnych lub z Internetu. Autorem wielu zdjęć był Władysław Hanaj, prowadzący w latach 1921–1945 w Bychawie zakład fotograficzny²⁰. Stopień udokumentowania fotografiami ówczesnego obszaru miejscowości jest nieznaczny. Odtworzenie przybliżonych miejsc wykonania fotografii i zasięgu przestrzennego

²⁰ Informacje od członków rodziny: J. Kamińskiego (wnuka), A. Kutzman (wnuczki), R. Mazuj-Hanaj (wnuka) i T. Hanaja (stryjecznego wnuka) – wpisy z okresu lipiec-listopad 2014: www.facebook.com/Wirtualna.Bychawa.1938.

poszczególnych kadrów pozwala zauważyć, że w przestrzeni miejscowości występowały miejsca, w sąsiedztwie których fotografowano się chętniej.

Najczęściej fotografowanym miejscem była północna pierzeja ul. Turobińskiej, z reprezentacyjnymi budynkami domu handlowego i banku (8 zdjęć), następnie młyn na Gałęzówce (6 zdjęć). Na pozostałych zdjęciach są także: zarząd gminy, zakład fotograficzny (autoreklama), szkoła, dom sióstr służek NMP „Promień”, kościół, dzwonnica, krzyż Listopadowy, most na Gałęzówce, stara rzeźnia, młyn Ingrunta, organistówka, ulica Wołowa oraz karczma. Tematem większości fotografii są ludzie – pojedynczo, w parach lub większych grupach – dlatego wiele z nich przedstawia budynki i elementy przestrzeni jedynie częściowo (np. fragment elewacji frontowej). Często detale architektoniczne są zasłonięte przez pozujące osoby lub obiekty ruchome (np. samochód lub zaprzęg). Niektóre zdjęcia pochodzące z kolekcji prywatnych (9 zdjęć), stanowiące cenne pamiątki rodzinne, są publikowane po raz pierwszy²¹.

Informacje opisowe

Zbiór dokumentów dostarczających informacji opisowych o przestrzeni Bychawy z okresu międzywojennego został ograniczony do kilku pozycji prasy międzywojennej oraz odnalezionego w APL wykazu nieruchomości gminy żydowskiej. Spośród artykułów prasowych godne omówienia wydają się dwa artykuły opublikowane na łamach „Orla Białego”.

List z Bychawy („Orzeł Biały”, 1925 r. nr 19, s. 120–122) zawiera opis uroczystości narodowo-religijnej upamiętniającej rocznicę uchwalenia Konstytucji 3 Maja. Relacja zawiera opis pochodu na trasie kościół (ryc. 18, fot. 12) – krzyż Listopadowy (fot. 21)²². „W drodze do krzyża narodowego pochod zatrzymał się przed domem »Jedności« [...]”. Wspomniano też o przedstawieniu teatralnym wystawianym w domu ludowym. Artykuł

²¹ Por. P. Sygowski (1984, s. 6–7). Wszystkie zdjęcia opublikowano za zgodą właścicieli.

²² Tradycja pochodów ulicami miasta z okazji świąt państwowych i ważniejszych świąt kościelnych jest zachowana po dzień dzisiejszy. Obecny przebieg trasy (ul. Ks. A. Kwiatkowskiego, ul. Piłsudskiego – nazwy ulic współczesne) jest ok. 50 m krótszy i kończy się pod dawnym budynkiem szkoły powszechnej – dziś Zespołu Szkół im. Ks. A. Kwiatkowskiego. W 2013 r. krzyż Listopadowy został odnowiony staraniem mieszkańców osiedla i Bychawskiego Towarzystwa Regionalnego.

porusza także istotną kwestię społeczno-ekonomiczną. Przed nastaniem wojny, na mocy rozporządzenia rządu gubernialnego doszło do zamrożenia depozytów złożonych w rublach w miejscowej Kasie Kredytowej. Drenaż depozytów przez okupację austriacką, a następnie spadek wartości marki polskiej doprowadził do niewypłacalności Banku. Autor (prawdopodobnie ks. Kwiatkowski) zachęca do przywrócenia zaufania społecznego dla Bychawskiego Towarzystwa Kredytowego i lokowania oszczędności złotówkowych.

W artykule *Osądźcie sami!* („Orzeł Biały”, 1926 r. nr 16, s. 77–80) przedstawione zostały perypetie nieukończonych budowy 7-klasowej szkoły (fot. 14). Projekt autorstwa powiatowego inżyniera Krauzego (ryc. 66) opiewał na sumę 2 miliardów marek polskich, z czego 50% kosztów pokrywała bezwrotna zapomoga rządowa, 25% kosztów pokrywała gmina z rządowej pożyczki długoterminowej, a pozostałe 25% kosztów gmina miała pokryć ze środków własnych. Potrzebę ukończenia budowy szkoły uzasadniano tym, że dotychczasowe izby szkolne są „bardzo szczupłe i nieprzewiewne [...] znajdują się w różnych miejscach Bychawy [...]”.

W 1926 r. przedstawiciele gminy żydowskiej (APL SPL sygn. 631) wykazali 8 nieruchomości: synagogę, bożnicę, dom rabina, łaźnię (mykwę) (ryc. 65), przytułek dla ubogich, stary kirkut – zamknięty do celów grzebalnych, nowy kirkut i dom dozorczy nowego kirkutu. Poszczególne budynki opisano pod kątem materiału budulcowego. Dokumenty wymieniają lokatorów wyszczególnionych budynków: rabina, dozorczy starego kirkutu i dozorczy nowego kirkutu. W wszystkie wymienione obiekty znajdowały się w sąsiedztwie jednej z dwóch lokalizacji: starego kirkutu przy ul. Bożniczej (fot. 103) lub nowego kirkutu przy ul. Janowskiej (fot. 43).

Zgromadzone dokumenty kartograficzne z okresu międzywojennego dają możliwość stworzenia ogólnego obrazu przestrzeni miejscowości. Cennym źródłem informacji jest mapa taktyczna WIG w skali 1 : 100 000 – sytuacja mapy jest przedstawiona w sposób równie szczegółowy, co na dzisiejszych mapach 1 : 50 000, a nawet niektórych mapach 1 : 25 000. Dokładnie przedstawia obszary peryferyjne i wnosi informacje o lokalizacji obiektów przemysłowych (młyny wodne, młyny parowe, rzeźnia). Mimo rozbudowanej legendy, zawierającej objaśnienie ponad 130 znaków, interpretacja obrazu sytuacyjnego nie była jednoznaczna. Analiza mapy pozwalała poszerzyć wiedzę historyczną o wyglądzie miejscowości, jednak dopiero wykorzystanie nowych materiałów źródłowych umożliwiało prawidłową interpretację obrazu kartograficznego. Niestety, ze względu na skalę, obraz zabudowy

w centrum miasteczka został przedstawiony w postaci zgeneralizowanego rysunku kwartałów i należało szukać bardziej szczegółowych źródeł informacji. Analiza archiwalnych planów architektonicznych okazała się bardzo owocną metodą uzupełnienia informacji. Projekty architektoniczne dostarczyły precyzyjnych informacji na temat rozmiarów obiektów przemysłowych i budynków użyteczności publicznej. Zamieszczone na projektach szkice sytuacyjne i orientacyjne wykonano na ogół w sposób bardzo staranny i z zachowaniem odpowiednich proporcji przestrzennych, choć zdarzały się także rysunki skrajnie uproszczone i „wykonane nie w skali”. Nieprawidłowa orientacja (W lub E) wielu rysunków sytuacyjnych utrudniała dopasowanie obiektów mniej znanych lub współcześnie nieistniejących.

Zarówno materiały kartograficzne, jak i projekty architektoniczne dokumentują ówczesną rzeczywistość w sposób pośredni – są selektywne, uproszczone i przedstawione za pomocą pewnego zbioru symboli (Ostrowski, Paślawski 2006). W przeciwieństwie do rysunków, archiwalne fotografie można traktować jako źródła bezpośrednie i nieselektywne. Z tej perspektywy zdjęcia są najlepszym źródłem informacji o przeszłej przestrzeni, pod warunkiem, że przedstawiane obiekty znalazły się w strefie głębi ostrości. Niestety stopień pokrycia przestrzeni Bychawy fotografiami z okresu międzywojennego jest bardzo nierównomierny, a interesujące obiekty lub relacje przestrzenne są często zasłonięte przez ludzi lub roślinność. Lektura archiwalnej prasy daje pewne informacje uzupełniające o wyróżniających się obiektach: kościele, domu ludowym, banku, szkole powszechnej. Można zauważyć, że w ówczesnej przestrzeni miejscowości ważną rolę pełnił krzyż Listopadowy – prawdopodobnie będący oznaczeniem wschodniej granicy miejscowości. Urzędowy wykaz nieruchomości Gminy Wyznaniowej Żydowskiej jest ważnym dokumentem uzupełniającym. Dokumentacja z okresu 1919–1939 okazała się niewystarczająca do sporządzenia rekonstrukcji układu zabudowy w 1938 r. Opracowanie szczegółowej mapy (zał. 2) wymagało uwzględnienia materiałów z wcześniejszych i późniejszych okresów historycznych i zastosowania odpowiednich procedur badawczych (ryc. 2).

4.3. Okres po 1939 r.

Dokumenty sporządzone po 1939 r. to najbardziej liczny i zróżnicowany zbiór źródeł informacji o przestrzeni miejscowości. Należą do nich zarówno źródła dokumentujące stan aktualny dla okresu ich opracowania (mapy, zdjęcia lotnicze, fotografie naziemne), jak i źródła odwołujące się do przeszłości (mapy i rysunki sporządzane z pamięci, wspomnienia, relacje, wywiady, artykuły prasowe o charakterze analitycznym i publikacje naukowe).

Materiały kartograficzne

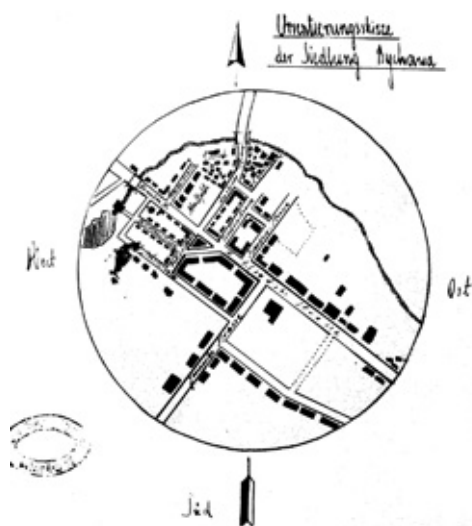
Zbiór materiałów kartograficznych wytworzonych po 1939 r. obejmuje dziewięć pozycji: niemiecki plan orientacyjny z 1941 r., plan sytuacyjny młyna z 1947 r., zdjęcie lotnicze z 1957 r., obrębówkę z 1960 r., rękopiśmienny plan z 1969 r. przedstawiający Bychawę lat 30. XX wieku, mapę topograficzną z 1976 r., mapę obiektów zainteresowania konserwatorskiego z 1984 r., opublikowany w 2004 r. plan centrum Bychawy lat 30. XX wieku, mapę zwyczajowego lokalnego nazewnictwa z 2007 r. oraz mapy zasadnicze z 2014 r. Wymienione opracowania powstały w różnych okolicznościach historycznych i w celu zaspokojenia różnych potrzeb. W wymienionej grupie znajdują się zarówno materiały o dokładności geodezyjnej (plan młyna, mapa zasadnicza), jak i plany pogładowe, wykonane w zdecydowanie mniejszych skalach (mapa administracyjna, mapa nazw). Skala zmniejszenia przestrzeni na wszystkich przedstawionych materiałach jest większa niż 1 : 50 000. Większość map i planów (6) opracowano w celu dokumentacji aktualnej sytuacji topograficznej (urbanistycznej). Dwa z przedstawionych dokumentów powstały w celu odtworzenia, nieistniejącego już, układu zabudowy z okresu międzywojennego. Mapa zwyczajowych nazw lokalnych łączy cechy dokumentacji stanu współczesnego (układ zabudowy) z nazwami używanymi już tylko przez niewielki odsetek społeczności – będącymi często ostatnim świadectwem funkcji pełnionych przez poszczególne części miasteczka w przeszłości. Większość zgromadzonych i wykorzystanych materiałów kartograficznych ma na celu wniesienie konkretnych informacji o historycznym układzie zabudowy miejscowości, ponadto część materiałów wykorzystano do inwentaryzacji współcześnie zachowanej zabudowy

historycznej. Najnowsze materiały posłużyły jako materiał referencyjny. Poszczególne dokumenty omówiono w porządku chronologicznym.

Orientierungsskizze der Siedlung Bychawa, 1941, skala ok. 1 : 10 000. Powstanie *Szkiu orientacyjnego Osady Bychawa* jest związane z podjętą przez hitlerowskie Niemcy akcją „ostatecznego rozwiązania kwestii żydowskiej”. Władze Generalnego Gubernatorstwa rozpoczęły akcję tworzenia gett. 19 grudnia 1940 r. Starosta Powiatowy Lubelski (niem. *Kreishauptmann Lublin-Land*) wydał okólnik zarządzający sporządzenie planów miejscowości z zaznaczeniem obszarów zamieszkałych przez Żydów i lokalizacji dzielnic żydowskich. Zarząd Gminy Bychawa przesłał do Starostwa Powiatowego szkic osady Bychawa (ryc. 24) z objaśnieniem ulic, wykazem domów i liczby mieszkańców. Szkic sytuacyjny nie zachowuje jednakowej skali – niektóre części wydają się powiększone w stosunku do pozostałych. Na szkicu zaznaczono nazwy 12 ulic.

Istotnym uzupełnieniem szkicu jest tabela zawierająca wykaz ulic z uwzględnieniem liczby domów oraz liczby polskich i żydowskich mieszkańców (tab. 3). Dzięki tabeli wiadomo, że w 1941 r. w Bychawie znajdowały się 342 domy mieszkalne – połowa żydowskich i połowa polskich. Na jej podstawie R. Kuwałek (1997) wymienia ulice „żydowskie”: Rynek, Końską, Kościelną, Stolarską, Bożniczną; mające mieszany charakter: Wołową, Rudnik, Lubelską i „polską” ul. Piłsudskiego. W sprawozdaniach z 1941 r. raportowano rozpoczęcie budowy zamkniętych gett w Piaskach, Bełżycach i Bychawie. Pod koniec 1941 r. liczbę Żydów określono na 2747 i przewidywano dalszy napływ przesiedleńców z zachodnich części Generalnego Gubernatorstwa²³. Ze względu na duże przemieszanie miejsc zamieszkania ludności żydowskiej i polskiej zamknięte getto w Bychawie prawdopodobnie nigdy nie powstało (Kuwałek 1997; Kuna 2015a).

²³ APL Kreishauptmannschaft Lublin-Land, sygn.: 135. k. 48.

Ryc. 24. Orientierungsskizze der Siedlung Bychawa z 1941 r., 50% wielkości oryginalnej. Źródło: APL Kreishauptmannschaft Lublin-Land, sygn. 137

Tab. 3. Struktura etniczna Bychawy – ulice, domy i lokatorzy według spisu z 1941 r.

Nazwa ulicy (niem.)	Liczba			
	Domów polskich	Domów żydowskich	Lokatorów polskich	Lokatorów żydowskich
Bożniczna (Synagoge-Str.)	2	8	–	6
Janowska (Janowska-Str.)	4	2	1	5
Końska (Pferdestr.)	–	15	6	12
Kościelna (Kirchenstr.)	4	24	–	17
Lubelska (Lubliner-Str.)	6	12	3	8
Piłsudskiego (M. Piłsudski-Str.)	111	17	4	16
Rudnik (Rudnikstr.)	12	16	8	8
Rynek (Marktplatz)	1	35	2	37
Stolarska (Tischlerstr.)	1	11	–	1
Stolarska – Walentówka (Tischlerstr.– Walentowka)	7	12	2	3
Szpitalna (Krankenhaus-Str.)	8	5	4	3
Wołowa (Ochsstr.)	15	14	4	13
Razem (Zusammen)	171	171	34	129

Źródło: APL Kreishauptmannschaft Lublin-Land, sygn. 137.

Plan istniejącego młyna motorowego własności ¼ W. Dworakowej, ¼ S. Piotrowskiego, ½ A. Kryśka, 1947, 1 : 500. Na planie sytuacyjnym młyna o orientacji WNW zaznaczono lokalizację drewnianego młyna przy ul. Partyzanckiej oraz pobliskich zabudowań gospodarczych (ryc. 73). Rysunek posiada prawidłowo określoną strzałkę północy oraz podany w metrach opis wymiarów budynków i odstępów między budynkami. Na planie naniesiono także prawidłowo zorientowany schematyczny rysunek miejscowości z zaznaczeniem obszaru zabudowanego, głównych dróg, rzek i położenia sąsiednich wsi. Uzyskano opis budynków znajdujących się w otoczeniu młyna²⁴.

Zdjęcia lotnicze, 1957, 1 : 5000. Zdjęcia lotnicze z archiwum PODGiK²⁵ przy Starostwie Powiatowym w Lublinie to najstarsze odnalezione zdjęcia okolic Bychawy. Monochromatyczne odbitki zostały wykonane przez PPFW. Dokładna data nalotu nie jest znana, ale bujna szata roślinna i zróżnicowanie upraw pozwala domyślać się, że zdjęcia wykonano w okresie letnim. Przybliżona skala zdjęć została określona jako 1 : 5 000, a ich rozdzielczość przestrzenna pozwala na rozróżnienie detali od kilkudziesięciu centymetrów do metra (w zależności od stopnia kontrastu sąsiadujących elementów). Odbitki fotograficzne mają format 36×36 cm – zdjęcie przedstawia obszar o powierzchni ponad 300 ha. Na niektórych zdjęciach naniesiono granice podziału gruntów, z numeracją działek i wykazem właścicieli. Uczytelnianie granic przeprowadzili: Litwin, Tomasik i Kołakowski. Na rewersie widnieje pieczęć i podpis inż. Zaremby. Zdjęcie nr 6039 przedstawia ok. 95% ówczesnej powierzchni zabudowanej Bychawy (ryc. 25).

²⁴ „[...] 2. Magazyn – rodzaj drewnianej, tzn. ściany obite deskami, komórki. Kryta blachą. 3. Stodoła – wykonana z bali drewnianych, kryta strzechą, własność moich dziadków. Rozbiórki dokonano chyba w 1947 r. 4. Dom mieszkalny – budynek z drewna i gliny, posadowiony na 30–40-cm przyzbie pewnie w celu zabezpieczenia przed, spływającymi z góry od strony Gałęzowa, wodami opadowymi. Rozbiórka budynku miała miejsce pod koniec pierwszej połowy lat pięćdziesiątych” – plan i opis budynków uzyskano dzięki A. Kryśce.

²⁵ W ramach projektu *Wirtualna Bychawa* realizowanego przez Bychawskie Towarzystwo Regionalne przy wsparciu finansowym Gminy Bychawa pozyskano 32 zdjęcia przedstawiające Bychawę i najbliższe okolice. Zdjęcia nadal są opatrzone klauzulą „TAJNE”(!). Pracownicy PODGiK przyznali, że zdjęcia przez kilkadziesiąt lat leżały nietknięte w archiwum.

Ryc. 25. Zdjęcie lotnicze Bychawy z 1957 r.,
skala 1 : 5000, arkusz 6039, 44% wielkości oryginalnej.

Źródło: PODGiK Lublin

Powiat Bychawa, 1 : 25 000, arkusz 1, arkusz 3, 1960 r. Mapa obrębowa powiatu w skali 1 : 25 000 została sporządzona na podstawie tajnej mapy topograficznej wydanej przez Sztab Generalny Wojska Polskiego. Obrębówka, udostępniona do użytku służbowego na potrzeby gospodarcze, zawierała wiele celowych deformacji. Z treści wojskowego oryginału usunięto obiekty przemysłowe takie jak: cegielnia, rzeźnia, mleczarnia. Powiat Bychawa został podzielony na 4 arkusze. W późniejszym czasie klauzula „do użytku służbowego” została podwyższona do „poufne”. Dla przedstawienia Bychawy wykorzystano fragment arkusza 3 (Zakład Kartografii i Geomatyki)

Źródła wykorzystane do rekonstrukcji międzywojennej Bychawy

i czarno-białą kopię arkusza 1 z opracowania P. Sygowskiego (ryc. 26). Zdjęcia lotnicze z 1957 r. i obrębówka z 1960 r. posłużyły do wykonania treści podkładowej fotomapy Bychawy z 1958 r. (zał. 3).

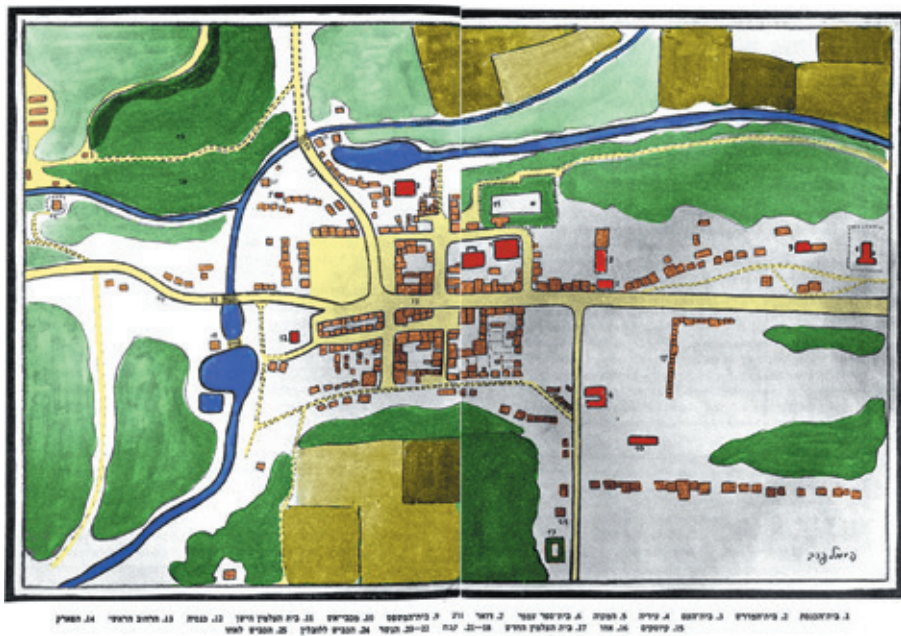

Ryc. 26. Bychawa na mapie obrębowej 1 : 25 000, 1960 r.

Źródło: Powiat Bychawa 1 : 25 000 (zbiory Zakładu Kartografii i Geomatyki UMCS, Sygowski 1984)

Odrębny plan Bychawy (ryc. 27) odnaleziony w żydowskiej księdze pamięci (Adini 1969) przedstawia przestrzeń międzywojennej Bychawy narysowaną z pamięci przez osoby, które wyemigrowały do Izraela. Ponieważ jest to mapa mentalna, skala zmniejszenia poszczególnych fragmentów jest niejednakowa. Orientacja planu to NEN. Najważniejsze elementy treści zostały ponumerowane i objaśnione w legendzie. Autor w pierwszej kolej-

ności wymienia obiekty ważne dla społeczności żydowskiej: synagogę (1), *bet midrasz* (2) – męską szkołę talmudyczną oraz *bet ha'am* (3) – żydowski dom kultury. Na mapie zaznaczono budynek Urzędu Gminy (4), drewnianą mykwę (5) oraz gmach szkoły powszechnej (6), pocztę (7) i „dom społeczności żydowskiej” (8). Zaznaczono także sąd (9), straż ogniową (10), 2 kirkuty (stary – 11 i nowy – 17), kościół (12), główną ulicę (13), park miejski (14), targowicę (15), łąki (16), cztery młyny (Dutkiewiczza – 18, Ingrunta – 19, Ajzensztata – 20, Kryski – 21), 2 mosty (na Kosarzewce – 22, na Gałęzówce – 23) oraz dwie drogi: do Lublina (na zachód – 24) i na łąki (na północ – 25). Orientacyjna aktualność sytuacji to 1934 r. Oryginalny plan jest monochromatyczny, zakolorowania na przedstawionej rycinie pochodzą od autora.

Ryc. 27. Plan żydowskiej Bychawy, 50% wielkości oryginalnej.

Źródło: Y. Adini (1969)

Mapa topograficzna 1 : 10 000 w układzie 1965, 1976. W latach 60. XX wieku powstała koncepcja opracowania mapy topograficznej w skali 1 : 10 000, przeznaczonej do celów cywilnych. Obszar kraju został podzielony na 5 stref odwzorowawczych: całość województwa lubelskiego znalazła się w strefie I Państwowego Układu Współrzędnych Geodezyjnych

1965 (odwzorowanie azymutalne równokątne ukośne, EPSG 3120). Mapa została opracowana w dwóch barwach: czarnej dla sytuacji i brązowej dla rysunku rzeźby terenu. Do analizy (zał. 4) wykorzystano monochromatyczny skan arkusza 146.113 o aktualności topograficznej 1976 r. W Geoportalu dostępny jest skan dwubarwny o aktualności treści dla lat 80. XX wieku.

Bychawa. Plan obiektów zainteresowania konserwatorskiego, 1 : 5000, 1984. Plan obiektów zainteresowania konserwatorskiego został opracowany na podstawie planu miasta w skali 1 : 5000 z 1978 r. Na monochromatyczny podkład naniesiono rysunek treści tematycznej: najstarsze drogi i trakty (użytkowane od XV do XVIII w.), ciek i zbiorniki wodne (współczesne dla powstania planu), obiekty zainteresowania konserwatorskiego (pojedyncze budynki, zespoły budynków i obiekty małej architektury), tereny zainteresowania konserwatorskiego (tereny cmentarne, ślady fortyfikacji, zespół pałacowo-dworski), strefy ochrony konserwatorskiej oraz strefy ochrony krajobrazowej. Źródłem są badania P. Sygowskiego (1984) przeprowadzone w latach 1980–1984 na zlecenie Ośrodka Dokumentacji Zabytków w Warszawie i Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Lublinie. Dołączona do monografii mapa obiektów zainteresowania Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków (zał. 4) została opracowana na podstawie planu 1 : 5000 autorstwa P. Sygowskiego (1984), planu miasta 1 : 5000 z 1978 r. i mapy topograficznej 1 : 10 000 w układzie 1965 (1976 r.). Oryginalne plany w skali 1 : 5000 są dostępne wraz z maszynopisem studium historyczno-urbanistycznego m.in. w Miejskiej Bibliotece Publicznej w Bychawie.

Centrum Bychawy lat 30. XX wieku, 1 : 6000. Sporządzony przez M. Paneckiego plan opublikowany w 2004 r. [„Głos Regionalistów”, nr 13 (2/2004), s. 1] opracowano na podstawie rzetelnych źródeł kartograficznych. Plan posiada prawidłową orientację oraz wierne zachowanie relacji przestrzennych. Niektóre budynki i obiekty topograficzne zostały oznaczone cyframi i opisane w legendzie. Plan jest bardzo wiarygodnym źródłem informacji, niestety w archiwum GZB dostępny jest obraz w bardzo niskiej rozdzielczości. Kartograficzna rekonstrukcja układu zabudowy w 1938 r. (zał. 2) uwzględnia treść planu autorstwa M. Paneckiego.

Zwyczajowe (dawne) lokalne nazwy części Bychawy (Sprawka, Kuna 2007) skala ok. 1 : 32 000. Wśród materiałów kartograficznych opublikowanych na łamach „Głosu Regionalistów” [nr 33 (1/2007), s. 4] znalazła się mapa przedstawiająca zwyczajowe nazwy części miejscowości. Została opracowana na podstawie mapy topograficznej 1 : 25 000 w układzie 1965. Na mapie przed-

stawiono 23 miejsca, dla których w mowie potocznej funkcjonują nazwy własne. Najczęściej są to nazwy związane z dawną funkcją obszaru lub określenia dzierżawcze. Mapa stała się przyczynkiem do rekonstrukcji toponimów używanych w Bychawie w okresie międzywojennym. Badania własne pozwoliły zweryfikować niektóre informacje o nazwach zawarte w tym opracowaniu²⁶. W 2016 r. rezultaty kwerendy zasiliły Państwowy Rejestr Nazw Geograficznych. Mapy dołączone do monografii zawierają szczegółowe zestawy toponimów używanych w Bychawie w przedstawionych okresach historycznych (zał. 1–5)

Mapa zasadnicza w skali 1 : 500 i 1 : 1000. Z Powiatowego Ośrodka Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej uzyskano rastrowe kopie mapy zasadniczej Bychawy. Stwierdzono, że budynki występują na 67 arkuszach mapy, 64 arkusze mapy zasadniczej zostały opracowane w skali 1 : 500. Trzy arkusze w skali 1 : 1000 objęły peryferyjne części miejscowości położone wzdłuż dróg wylotowych: do Niedrzwicy, Krzczonowa i Starej Wsi. Mapę wykonano w PUWG 1965 na podstawie pomiarów terenowych z końca lat 70. XX wieku i aktualizowano na bieżąco do 2014 r. (data pozyskania kopii). Arkusze mapy zasadniczej wykorzystano wielokrotnie: do terenowej inwentaryzacji zachowanej zabudowy międzywojennej, do szkiców wykonywanych podczas ankiet z mieszkańcami miejscowości, jako materiał referencyjny do projektu GIS, a także jako podkład do opracowania współczesnej mapy obszaru rekonstrukcji kartograficznej (zał. 5) i prezentowanych modeli 3D.

Plan ul. Janowskiej (oecnie. Partyzantów) w latach 30. XX wieku, w skali 1 : 1 500 został opracowany w 2015 r. dzięki współpracy z A. Kryską – autorem wspomnieniowych publikacji regionalistycznych. Na podkład mapy zasadniczej 1 : 500 (zmniejszony do skali 1 : 1500) naniesiono oznaczenie przedwojennych budynków. Zaznaczono obiekty zachowane do dziś oraz nieistniejące. Położenie budynku Zarządu Gminy oznaczono jako przybliżone. Przedstawione informacje zostały uwzględnione podczas opracowania map załącznikowych (zał. 1–2). Niestety, korespondent nie podjął próby narysowania miejsc bardziej oddalonych od domu rodzinnego.

²⁶ Księżę (4) – pełna nazwa brzmi Księżę Pole.

Kryski Doły (8) – nazwa odnosi się do innego miejsca.

Ogrodziska (20) i Błonie (22) – miejsca, do których odnoszą się nazwy, są zaznaczone odwrotnie.

Ryciny z Księgi pamięci bychawskich Żydów

Szesnaście rysunków przedstawia elementy przestrzeni geograficznej miasteczka z okresu międzywojennego: budynki, ulice, place. Rysunki dobrze zachowują relacje wzajemnego położenia obiektów i odzwierciedlają topografię poszczególnych części miejscowości. Pierwszy rysunek (ryc. 74a) to obraz rynku widziany od strony południowej pierzei w kierunku północnym. Na drugim (ryc. 74b) przedstawiono widok południowej pierzei z perspektywy zachodniej. Rysunek trzeci (ryc. 75a) to widok ul. Piłsudskiego od skrzyżowania z ul. Stolarską w kierunku wschodnim. Dom Levinbaumów (ryc. 76a) stał przy wylocie ul. Lubelskiej z północno-wschodniego naroża rynku. „Giełda” (ryc. 77a) to ciąg zabudowań po północnej stronie ul. Piłsudskiego (między ul. Stolarską a ul. Bożniczną). Szereg kamienic tworzących zabudowę północnej pierzei placu bydłęcego opisano jako „Bogatą dzielnicę” (ryc. 77b). Synagogę i szkołę żydowską (ryc. 78a) przedstawiono w perspektywie wschodniej – od strony niewielkiej uliczki biegnącej od ul. Stolarskiej do ul. Bożniczej. Lokalizacja żydowskiego domu kultury (ryc. 78b) na Walentówce jest znana tylko z mapy dołączonej do księgi pamięci (ryc. 27 – sygnatura nr 3). Szkołę powszechną (ryc. 79a) narysowano od strony południowo wschodniej. Rysunek „autobusu do Lublina” (ryc. 79b) przedstawia widok placu bydłęcego od strony zachodniej, o czym świadczy konfiguracja budynków: domu handlowego (z zegarem), budek handlowych przy targowicy i urzędu. „Pompę na środku rynku” (ryc. 80a) można zauważyć także na rycinie Rynku (ryc. 74a – po lewej). Żeliwna pompa z rączką (ryc. 80b) stała nieopodal remizy straży ogniowej (fot. 40 – po prawej). Przypuszczalne położenie domów *Yechiel Schu’v* i *Kleinamanów* (ryc. 76b) to ul. Kościelna, lokalizacja rysunku „dom Himelfarba” (ryc. 75b) nie jest znana.

Fotografie

Przegląd archiwalnej prasy, kwerenda wśród miejscowej społeczności i poszukiwania internetowe zaowocowały zgromadzeniem ponad 100 fotografii przedstawiających elementy architektury Bychawy, mających bezpośredni lub pośredni wpływ na rekonstrukcję historycznego układu zabudowy miejscowości. Większość zdjęć dokumentuje podniosłe wydarzenia

z życia miejscowości (uroczystości państwowe i kościelne, manifestacje patriotyczne, pochody), dużą grupę stanowią fotografie życia codziennego mieszkańców. Wiele zdjęć wykonano w celu udokumentowania konkretnych budynków (w większości powstałych przed drugą wojną światową) i detali architektonicznych charakterystycznych dla małomiasteczkowego stylu podlubelskiej prowincji. Wśród nich zdecydowanie wyróżniają się, wykonane w latach 50. XX wieku, fotografie H. Gawareckiego, a także fotografie K. Mazura z okresu sporządzania dokumentacji historyczno-urbanistycznej (w latach osiemdziesiątych). Ze względu na dużą liczbę fotografii ich zbiory omówiono chronologicznie. Oprócz wydarzeń o znaczeniu historycznym, podstawą wyróżnienia poszczególnych podokresów (1939–1944, 1945–1957, 1957–1976, 1976–1984, 1984–2014) były daty powstania kolejnych kartograficznych obrazów przestrzeni miejscowości.

Odnaleziono 15 fotografii wykonanych w czasie drugiej wojny światowej. Najliczniejszą grupę stanowią fotografie ul. Turobińskiej przedstawiające budynek Zarządu Gminy w trakcie budowy i po ukończeniu. Trzy fotografie przedstawiają secesyjny budynek banku spółdzielczego, na dwóch zdjęciach pojawia się budynek szkoły. Unikatowe są zdjęcia domu podcieniowego przy ul. Turobińskiej²⁷ (fot. 32), skweru wraz z fragmentem strażackiej wieży obserwacyjnej „Spinalni” (fot. 40) oraz nowego kirkutu (z niemieckimi żołnierzami na tle macew – fot. 43).

W grupie zdjęć wykonanych w okresie 1944–1957 (od „wyzwolenia” do utworzenia powiatu) znalazło się 14 zdjęć. Najczęściej występują zdjęcia dawnej ul. Turobińskiej (wówczas ul. 22 Lipca) w okolicy placu bydłowego (3 fotografie). Dwukrotnie natrafiono na zdjęcia konduktów pogrzebowych na tle wschodniej pierzei rynku (fot. 33 i 34). Ciekawe są zdjęcia synagogi przebudowanej na siedzibę Ochotniczej Straży Pożarnej (fot. 46 i 47), pochodzące z archiwum Instytutu *Yad Vashem*. Zdjęcia H. Gawareckiego z 1953 r. przedstawiają detale przedwojennej, kamienno-drewnianej zabudowy małomiasteczkowej: piekarnię Sobieszczańskiego (fot. 54), podwórza kamienic południowej pierzei (fot. 50 i 51), drewniane chałupy przy ul. Wyzwolenia (d. Szpitalnej – fot. 55). W tle zdjęcia chłopca na walcu drogowym (fot. 58) uwieczniono fragment późnowojennej zabudowy ul. Strażackiej (d. Bożniczej).

Kwerenda dostarczyła 48 zdjęć z okresu 1957–1976. Najwięcej fotografii (33) przedstawia główną ulicę miasta – wówczas 22 Lipca. Aż 2/3 z nich

²⁷ W latach 30. XX w. przemianowanej na ul. Piłsudskiego.

uwiecznia pochód pierwszomajowy w 1972 r.²⁸. Większość wykonano na odcinku między skrzyżowaniem ul. 22 Lipca z ul. Strażacką a wschodnim skrajem parku miejskiego. Wśród zdjęć znajdują się także fotografie drewnianej zabudowy pożydowskiej okolicy skrzyżowania z ul. Batorego, a także pojedyncze zdjęcia wschodniego przedłużenia ulicy. Cztery przedstawia Rynek, na dwóch uwieczniono kościół, na jednym – zabudowania ul. Partyzanckiej (fot. 61), jedno wykonano na ul. Objazdowej (fot. 63). Spośród zdjęć przedstawiających zbliżone kadry w monografii przedstawiono te, na których najbardziej widoczna jest dawna zabudowa. Pełny zestaw zdjęć można znaleźć w rozprawie doktorskiej (Kuna 2017).

Okres 1976–1984 dostarczył 32 zdjęcia starej, przedwojennej zabudowy Bychawy. K. Mazur w 1983 r. wykonał 25 fotografii na potrzeby dokumentacji historyczno-urbanistycznej. Najwięcej zdjęć (7) wykonano na głównej ulicy (22 Lipca). Pięć przedstawia różne fragmenty rynku, cztery zdjęcia – okolice południowych ulic zatylnych (ulice biegnące na tyłach pierzei rynkowych). Drewniany młyn Kryski przy ul. Partyzantów sfotografowano trzykrotnie. Trzy zdjęcia wykonane na ul. Kościuszki dokumentują: synagogę, stary kirkut i charakterystyczny dom pożydowski. Dwa zdjęcia przedstawiają zabudowania Rogalca, jedno – zespół zabudowań parafialnych, po jednym zdjęciu: liceum ogólnokształcące, krzyż Listopadowy, panorama miasta i kapliczka przy ul. Partyzantów.

W załącznikach pracy doktorskiej (Kuna 2017) zaprezentowano 28 zdjęć wykonanych po 1989 r. – w niniejszej monografii wybrano najciekawsze. Większość spośród przedstawionych zdjęć była publikowana na łamach lokalnej prasy. Wybrano zdjęcia obiektów o wysokiej wartości historycznej: synagogi (2 fotografie), nieistniejącego już młyna Kryski (2), domów o międzywojennym rodowodzie (10 zdjęć), obiektów małej architektury (2), fragmentów miasta (2). Jest to jedynie próbka ogromnej grupy zdjęć Bychawy wykonywanych od 1989 r. Celem przedstawienia wybranych jest zwrócenie uwagi na fakt, że historyczne elementy przestrzeni Bychawy są dziś obiektami żywego zainteresowania społeczności²⁹, tematem licznych publikacji regionalistycznych i galerii zdjęć publikowanych w Internecie³⁰.

²⁸ Zdjęcia otrzymano dzięki uprzejmości L. Szewczyka.

²⁹ <http://www.facebook.com/Wirtualna.Bychawa.1938/>

³⁰ <http://www.panoramio.com/user/5421774/tags/Bychawa>

5. PRZESTRZEŃ BYCHAWY W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM

Wyniku poszukiwania różnorodnych źródeł informacji o historycznym układzie zabudowy miejscowości zdano sobie sprawę z tego, że żadne z odnalezionych źródeł nie przedstawia tak obszernego, kompletnego i spójnego obrazu przestrzeni miejscowości jak szczegółowa mapa topograficzna „z epoki”. Zestawienie różnorodnych materiałów: zdjęć, rysunków, szkiców sytuacyjnych, planów, opisów, danych tabelarycznych pozwoliło na wzajemną weryfikację przedstawionych danych, ale dopiero wykonanie modelu (mapy) umożliwiło poznanie i przekazanie informacji o rekonstruowanej przestrzeni miejscowości.

W poprzednim rozdziale przedstawiono nazwy, skalę i daty powstania materiałów kartograficznych dokumentujących przestrzeń okolic Bychawy w XIX i XX wieku. Pobieżny przegląd tytułów pozwala stwierdzić, że szczegółowe opracowania kartograficzne „omijają” okres międzywojenny. Autor zastosował dwa sposoby odtworzenia układu zabudowy miejscowości w nieudokumentowanym momencie dziejów, które można wyjaśnić posługując się metaforą metod geodezyjnych „wcięcia w przód” i „wcięcia wstecz”.

Pierwszy sposób – metoda progresji – polega na określeniu najpóźniejszego szczegółowego materiału kartograficznego, poprzedzającego 1938 r. i uzupełnieniu mapy o zapis znanych zmian przestrzeni powstałych pomiędzy okresem poprzedzającym i rekonstruowanym stanem. Zaletą tej metody jest możliwość uzupełniania mapy o zapis zmian przestrzeni udokumentowany w postaci projektów architektonicznych, planów sytuacyjnych, fotografii i innych nośników informacji. Można mówić o aktualizacji dawnej mapy topograficznej, analogicznie do aktualizacji map przeprowadzanej

współcześnie. Metoda progresji pozwala chronologicznie prześledzić etapy rozwoju miejscowości. Metoda progresji jest silnie uzależniona od rozpoznania sytuacji początkowej. Ze względu na dużą różnicę czasu między współczesnością a stanem początkowym, jego rozpoznanie musi być oparte na zestawieniu archiwalnych materiałów źródłowych – im starszych, tym mniej licznych, a bardziej ułomnych i nieprecyzyjnych.

Drugi sposób – metoda retrogresji – polega na określeniu najwcześniejszego szczegółowego materiału kartograficznego, powstałego po 1938 r. i usunięciu z mapy obiektów powstałych później. Metoda retrogresji opiera się na wnioskowaniu redukcyjnym. Metoda ta w znacznym stopniu jest oparta na inwentaryzacji tkanki miejskiej i określeniu roku powstania poszczególnych obiektów. Zaletą tej metody jest możliwość analizy zmian przestrzeni od stanu bliższego współczesności, a zatem udokumentowanego w sposób bardziej precyzyjny i w większym stopniu porównywalnego ze stanem obecnym. Jej główną wadą jest niemożliwość odtworzenia sytuacji, w której część substancji miejskiej powstała drogą wyburzenia starej i nadbudowy nowej tkanki przed okresem powstania analizowanego dokumentu.

Najbliższe chronologicznie szczegółowe opracowania kartograficzne powstały w okresie pierwszej wojny światowej (w 1915 r., tj. 23 lata wcześniej) lub w okresie PRL (w 1957 r., tj. 19 lat później). Odstępy czasowe obu stanów względem 1938 r. są zbliżone (ok. 20 lat) i jednocześnie dosyć odległe (jedno pokolenie). Z perspektywy historycznej oba stany są oddzielone od 1938 r. zjawiskami o skali globalnej (pierwsza wojna światowa, druga wojna światowa), podczas których zanotowano znaczące zmiany struktury demograficznej i przestrzennej. Obie metody, wyprowadzone z różnych punktów początkowych, dążą do zbieżnego punktu w przestrzeni geograficzno-historycznej. W rozprawie doktorskiej (Kuna 2017) wykazano, że dopiero połączenie wniosków wyprowadzonych z obu metod umożliwiło stworzenie możliwie spójnego i wiarygodnego obrazu rekonstruowanej przestrzeni miejscowości.

Podział przestrzeni międzywojennej Bychawy na poszczególne komponenty i ich opis nawiązuje do elementów składowych mapy. Analizując kolejno: strukturę administracyjną, sieć wodną, sieć drogową, zabudowę, cmentarze i małą architekturę, pokrycie terenu, nazwy geograficzne (toponimy), dążono do przedstawienia spójnego modelu przestrzeni międzywojennego miasteczka. Nawiązania do wcześniejszych i późniejszych okresów historycznych znajdują odniesienie w odpowiednich mapach (zał. 1–5).

Zestawienie i analiza porównawcza map-załączników umożliwia prześledzenie zmian przestrzeni miejscowości i pozwala wydedukować, które obiekty międzywojennej Bychawy uległy zmianie, a pośrednio także określić ramy czasowe i charakter zaistniałych zmian (np. powstanie obiektu, zniszczenie obiektu, zastąpienie obiektu innym).

5.1. Struktura administracyjna

W okresie 1919–1939 Bychawa należała administracyjnie do województwa i powiatu lubelskiego. Bychawa była siedzibą gminy, parafii rzymskokatolickiej i żydowskiej gminy wyznaniowej. Parafia Bychawa wchodziła w skład dekanatu chodelskiego (do 1945 r.) w diecezji lubelskiej (Sygowski 1984). Z. Zaporowski (1994) charakteryzuje Bychawę jako wieś, osadę wiejską, a także „miasteczko”. E. Domań podaje, że w wyborach do sejmiku ustawodawczego w 1919 r. udział wzięło 1273 mieszkańców miasta (61% z 2087 uprawnionych), a w okręgach wiejskich na terenie gminy Bychawa kolejno 1103 i 1257 osób (po 90% uprawnionych)². Miejscowość w 1921 r. liczyła 2848 mieszkańców (967 katolików, 5 prawosławnych oraz 1879 żydów), zamieszkujących łącznie 254 domy (11,2 os./dom)³. Z. Zaporowski (1994)

¹ Z. Zaporowski (1994, s. 143); „Miasteczko nasze jest wprawdzie niewielkie i bardzo skromne, jednakowoż jest już zbiorowiskiem kilkuset domostw, składów, sklepów i warsztatów. Posiada 2 młyny i cegielnię, kooperatywę spożywczą we własnym domu, duże i zasobne Towarzystwo Kredytowe, Syndykat Rolniczy, szpital, aptekę, łaźnię, sąd i gminę” – B. Iwański (1919, „Nowa Jutrzenka”, nr 45, s. 491); „Niedaleko Bychawy – miasteczka położonego sześć kilometrów na północ od Woli [...]” – K. Rostworowski (1993, s. 14).

² E. Domań, 1984, Wybory do Sejmu Ustawodawczego 1919 r. w lubelskim okręgu wyborczym, „Annales UMCS, Sectio F, Historica, Vol. 38/39, s. 230.

³ P. Sygowski (1984, s. 60, 73); Z. Zaporowski (1994, s. 143); „[...] w mojej pamięci Bychawa była spokojną miejscowością. Ludność jej stanowili Polacy katolicy i żydzi. Mniejszość żydowska zajmowała całe centrum miasteczka, gdzie aryjskich sklepików było tylko kilka, a wszędzie rozlokowały się stragany i sklepiki żydowskie. Nie było wtedy antysemityzmu, ale Żydzi żyli w swojej odrębnej strukturze, stykając się z ludnością polską w zakresie handlu i różnych usług [...]. Bychawa była miastem targowym, dobrze pamiętam tłumy rolników z okolicznych wsi, którzy zjeżdżali się co tydzień dla sprzedaży produktów rolnych i zakupu rzeczy potrzebnych do prowadzenia gospodarstwa. W każdą niedzielę i święta przyjeżdżały lub przychodziły do kościoła na sumę tłumy ludzi [...]” – Grudzień (2006, s. 2).

wiąże wzrost ludności nie tyle z rozbudową miasteczka, co ze zmianami administracyjnymi i przyłączeniem do osady przylegających przysiółków⁴. W 1922 r. gmina żydowska liczyła 2400 osób (Zaporowski 1994). Uwagę zwraca wykaz mienia żydowskiego, według którego w Bychawie znajdują się cztery domy modlitwy⁵. W 1933 r. liczba mieszkańców wzrosła do 3605 (27%), a przyłączenie do miasteczka Bychawy Poduchownej, Wodniórki, kolonii Marysin oraz folwarku i kolonii Wola Bychawska zaowocowało zwiększeniem powierzchni miejscowości do 577 ha. W 1935 r. 12 spośród 30 członków Rady Gromadzkiej było pochodzenia żydowskiego, istniało osobne sołectwo żydowskie (Zaporowski 1994; Maj 1995). W 1938 r. liczba Żydów wzrosła nieznacznie do 2459 osób (Zaporowski 1994). Według P. Sygowskiego (1984) do 1939 r. liczba mieszkańców wzrasta do ok. 3200 (9,2 os./dom).

Mapa administracyjna Rzeczypospolitej Polskiej w skali 1 : 300 000 z 1937 r. zawiera przybliżony rysunek granic gminy Bychawa (ryc. 20). Konfrontacja przebiegu granic z innymi materiałami kartograficznymi i dzisiejszym podziałem gminy na jednostki pomocnicze (sołectwa) umożliwia uszczegółowienie rysunku (ryc. 28). Niemal 50% przedwojennych granic gminy (część zachodnia, południowo-zachodnia, północno-wschodnia) pokrywa się z granicą współczesną. Podobieństwo między rysunkiem przedwojennych granic gminy (północna, południowa, wschodnia), a dzisiejszym przebiegiem granic sołectw na obszarze gminy jest zauważalne. Większość granic ma charakter naturalny – ich przebieg koreluje z występowaniem obiektów topograficznych (rzek, dróg, granic lasów) przedstawionym na mapie taktycznej (ryc. 19). W schyłkowych latach okresu międzywojennego obszar administracyjny gminy był zdecydowanie mniejszy niż współcześnie. Według Z. Zaporowskiego (1994, s. 144) „w 1933 r. 10 tys. mieszkańców gminy zamieszkiwało obszar o powierzchni 9 915 ha”. Powierzchnia gminy międzywojennej była o 1/3 mniejsza (ok. 47,2 km²) od współczesnego terytorium (146,3 km²). Obszar międzywojennej gminy Bychawa obejmował 25 spośród 38 dzisiejszych sołectw, dających łączną powierzchnię ok. 93,7 km².

⁴ Do Bychawy przyłączono wszystkie pobliskie zabudowania położone na wschód od Gałęzówki i na południe od Kosarzewki. Średnia liczba mieszkańców pojedynczego domu spadła do 11,2 (*Skorowidz...* za E. Przesmycką (2001, s. 226), Z. Zaporowskim (1994, s. 143).

⁵ Pierwszy przy synagodze (uczęszcza 500 osób), drugi u Icka Rabinowicza (otwarty w 1903 r., uczęszcza 200 osób), trzeci u Ojsera Wajcenblita (otwarty w 1917 r., uczęszcza 50 osób), czwarty u Frymerta Lipmana (uczęszcza 30 osób) – P. Sygowski (1984, s. 87).

Rozbieżność między powierzchnią podaną przez Z. Zaporowskiego (1994) a sumaryczną powierzchnią sołectw wynosząca ok. 550 ha może dotyczyć zaznaczonych na mapie obszarów o niewyjaśnionej przynależności, czyli fragmentów sołectw: Kielczewice Górne, Kielczewice Pierwsze i Kosarzew Dolny-Kolonia. Poza obszarem gminy Bychawa znajdowały się terytoria 12 dzisiejszych sołectw: Bychawka Pierwsza, Bychawka Druga, Bychawka Druga-Kolonia, Bychawka Trzecia, Bychawka Trzecia-Kolonia (ówcześnie w gm. Piotrowice⁶), Kosarzew Dolny-Kolonia, Romanów, Urszulin (gm. Krzczonów), Stara Wieś Pierwsza, Stara Wieś Druga, Stara Wieś Trzecia (gm. Zakrzew⁷), Kowersk (gm. Zakrzówek).

W okresie międzywojennym obszar gminy Bychawa był podzielony na jednostki administracyjne niższego rzędu – gromady. „Do gminy Bychawa należało w latach 1930-tych szesnaście gromad (sołectw), a mianowicie: Bychawa, Grodzany, Zdrapy, Zadębie, Wandzin, Wola Mała Bychawska, Wola Duża Bychawska, Zaraszów, Osowa, Olszowiec, Gałęzów, Wola Gałęzowska, Kolonia Gałęzów, Leśniczówka, Wincentówek i Podzamcze. Sama Bychawa reprezentowana była wobec władz przez dwóch sołtysów – jednego dla ludności polskiej i drugiego dla ludności żydowskiej [...]. W samym miasteczku więcej było Żydów, aniżeli Polaków. Ludność Bychawy liczyła w 1934 roku 3600 mieszkańców” (Paneczki 2004, s. 1). Niestety, odtworzenie wewnętrznej struktury jest niezwykle utrudnione ze względu na liczne zmiany, nawarstwiające się w ciągu dekad. Zauważalny jest chociażby brak zgodności przedwojennego podziału gminy na gromady, z dokumentami ukazującymi się tuż po wojnie. Spis ludności⁸ z 1946 r. podaje, że w skład gminy wchodziło 17 gromad – oprócz różnej liczby gromad, brak też zgodności między gromadami, które odnotowano (tab. 4). W 1943 r. gmina Bychawa była zamieszkała przez 8611 osób, w mieście było 1596 mieszkańców⁹. W 1946 r. gminę Bychawa zamieszkiwało 8169 osób¹⁰.

⁶ Oprócz obszaru dzisiejszej gminy Strzyżewice, w skład międzywojennej gminy Piotrowice wchodziły także (poza wymienionymi) obszary sołectw Tuszów i Wierciszów.

⁷ W stosunku do współczesnego przebiegu granic, międzywojenna granica między gminami Zakrzew i Zakrzówek przebiegała znacznie dalej na zachód. W skład gminy Zakrzew wchodziły obszary sołectw Annów i Majdan Starowiejski.

⁸ Spis ludności – wykazy miejscowości, nieruchomości i komisarzy spisowych w gm. Bełżyce, Brzeziny, Bychawa, Chodel, 1946, APL. SPL. Ref. Administracyjny, sygn. 173.

⁹ 1943, Amtliches Gemeinde- und Dorfverzeichnis für das Generalgouvernement auf Grund der Summarischen Bevölkerungsbestandsaufnahme am 1 März 1943, Krakau, s. 43.

¹⁰ S. Szulc (red.), 1947, Powszechny sumaryczny spis ludności z dn. 14 lutego 1946 r., GUS, Warszawa, s. 34.

Największe zmiany strukturalne w gminie były związane z reformami w skali całego państwa: dekretem PKWN o reformie rolnej z 1944 r. i reformą administracyjną 1955 r.¹¹. W wyniku realizacji dekretu o reformie rolnej w 1944 r. doszło do parcelacji majątków ziemskich – na obszarze gminy Bychawa były to majątki: Bychawa-Podzamcze (ok. 775 ha), Gałęzów (ok. 400 ha), Józów–Litwa–Kowersk (ok. 574 ha), Łęczycza (ok. 49 ha), Wola Bychawska (ok. 57 ha) i Wola Gałęzowska (ok. 323 ha)¹². Parcelacja majątków ziemskich objęła niemal 2180 ha, czyli ponad 23% powierzchni gminy.

Utworzenie powiatu bychawskiego w wyniku reformy administracyjnej 1955 r. i dążenie do przywrócenia praw miejskich wymagało wzmocnienia potencjału terytorialnego i demograficznego Bychawy (Dębowczyk 1994). Ustawowe wymogi spełniono drogą przyłączenia miejscowości przylegających do miasteczka¹³. „Powiększono wtedy (w 1958 r.) obszar miasta o Grodzany, Zadębie (nowa nazwa Zadubia), Wandzin i Wolę Małą, zaś w czasie późniejszym przyłączono Podzamcze” (Sygowski 1984, s. 75).

Tab. 4. Gromady na terenie gminy Bychawa w 1939, 1943 i 1946 r.

Rok	1939	1943	1946
Gromada (sołectwo)	Bychawa (2 sołectwa – polskie i żydowskie)	Bychawa (1 sołectwo)	Bychawa (2 okręgi spisowe)
	Gałęzów	Gałęzów	Gałęzów
	Grodzany	Grodzany	Grodzany
	Kolonia Gałęzów	Gałęzów Kolonia	Kolonia Gałęzów
	Leśniczówka	Leśniczówka	Leśniczówka
	Olszowiec	Olszowiec	Olszowiec
	Osowa	Osowa	Osowa
	–	Osowa Kolonia	Kolonia Osowa
	Podzamcze	–	–
	Wandzin	Wandzin	Wandzin

¹¹ Rozporządzenie Rady Ministrów z dn. 12 listopada 1955 r. w sprawie utworzenia powiatów: bełżyckiego, bychawskiego i janowskiego oraz zmiany granic niektórych powiatów w województwie lubelskim, Dz. U. z 1955 r., Nr 45, poz. 296, s. 426.

¹² M. Głazik, 2013, s. 224–225, 232–233.

¹³ Rozporządzenie Prezesa Rady Ministrów z dn. 11 listopada 1957 r. w sprawie utworzenia miast Bełżyce w powiecie bełżyckim i Bychawa w powiecie bychawskim, województwie lubelskim, Dz. U. z 1957 r., Nr. 57, poz. 283, s. 608.

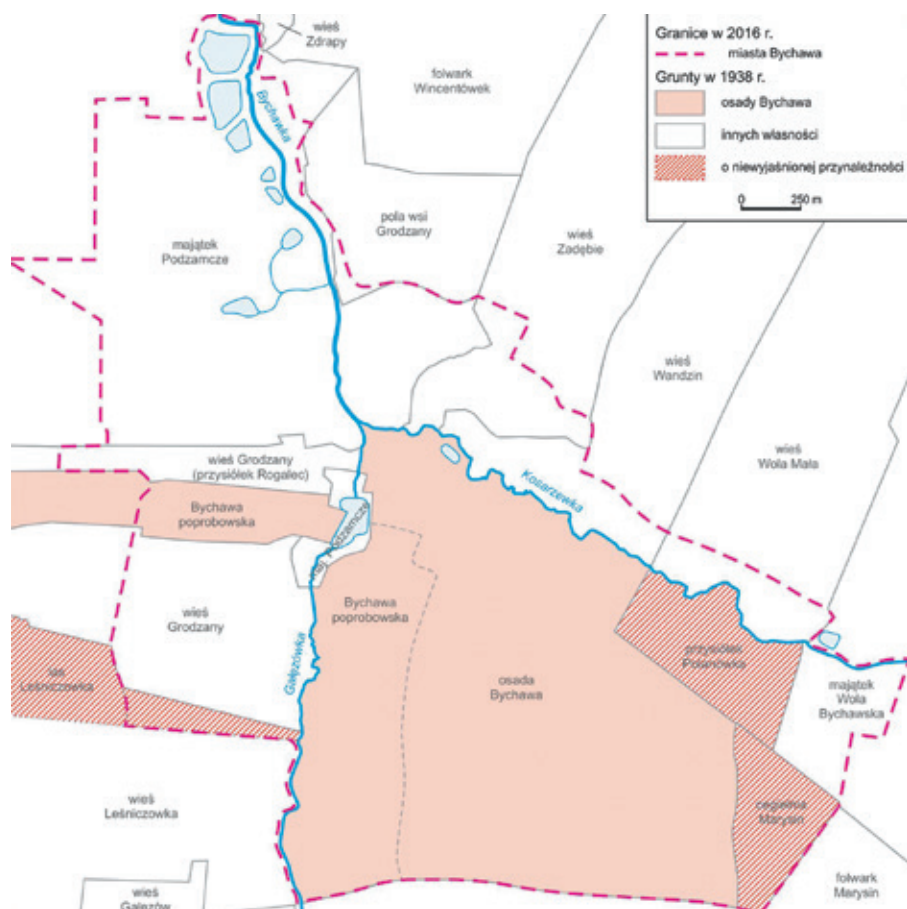
Przestrzeń Bychawy w okresie międzywojennym

Rok	1939	1943	1946
Gromada (sołectwo)	Wincentówek	Wincentówek	Wincentówek
	Wola Duża Bychawska	Wola Bychawska Duża	Wola Duża (2 okręgi spisowe)
	Wola Mała Bychawska	–	–
	Wola Gałęzowska	Wola Gałęzowska	Wola Gałęzowska (2 okręgi spisowe)
	–		Kolonia Wola Gałęzowska
	Zadębie	Zadębie	Zadębie
	Zaraszów	Zaraszów	Zaraszów
	–	Zaraszów Kolonia	Kolonia Zaraszów
	Zdrapy	Zdrapy	Zdrapy

J. Kuna (2017) na podstawie: Panecki (2004), *Amtliches Gemeinde- und Dorfverzeichnis für das Generalgouvernement auf Grund der Summarischen Bevölkerungsbestandsaufnahme am 1 März 1943*, Krakau, s. 43 oraz *Spis ludności – wykazy miejscowości, nieruchomości i komisarzy spisowych w gm. Bełżyce, Brzeziny, Bychawa, Chodel*, 1946, APL. SPL. Ref. Administracyjny, sygn. 173.

Odtworzenie granic administracyjnych osady Bychawa z okresu międzywojennego wymaga wykluczenia terenów włączonych do niej w czasach późniejszych. W tym celu zestawiono rysunek granic miejscowości nanie-siony na serii zdjęć lotniczych z 1957 r. (ryc. 25) z zachowanymi międzywojennymi planami okolicznych majątków ziemskich (ryc. 21 – zakład wodny Bychawa-Grodzany, ryc. 22 – majątek Podzamcze, plan parcelacji dóbr Bychawa-Podzamcze w: Głazik 2013, s. 232–233), mapą dóbr kościelnych z pocz. XIX w. (ryc. 10) i mapami uwłaszczeniowymi¹⁴ z drugiej połowy XIX wieku. Porównanie wymienionych źródeł kartograficznych pozwoliło na opracowanie prawdopodobnego rysunku przynależności obszarów współczesnego miasta Bychawa do poszczególnych jednostek osadniczych w 1938 r. (ryc. 29).

¹⁴ Plany: wsi Grodzany, folwarku Wandzin, folwarku Wincentówek, wsi Zdrapy. APL, zbiory: 141 – Urząd guberni lubelskiej do spraw włościańskich, 636 – Zbiór planów różnych urzędów.

Ryc. 29. Przynależność gruntów współczesnego miasta Bychawa do poszczególnych jednostek osadniczych w 1938 r. J. Kuna (2017)

Szczegółowe omówienie procedury odtworzenia podziału własnościowego gruntów okolic międzywojennej Bychawy wykracza poza ramy publikacji. Należy jednak podkreślić, że zgromadzony dla tego celu zbiór materiałów kartograficznych okazał się niewystarczający – brak chociażby planów uwłaszczeniowych wsi Gąleżów, Leśniczówka, Wola Mała, Zadębie (Zadubie), folwarku Marysin czy planu parcelacji majątku Wola Bychawska. Różny czas powstania dokumentów i, właściwe planom katastralnym, fragmentaryczne pokrycie przestrzeni w znaczący sposób utrudniało przeprowadzenie kompleksowej analizy. Znalaziono niezgodności między poszczególnymi dokumentami źródłowymi. Pozostało kilka

obszarów o niewyjaśnionej przynależności administracyjno-własnościowej: przysiółek Polanówka, cegielnia Marysin, las i grunty rolne między wsiami Grodzany i Leśniczówka. Mimo wymienionych niedoskonałości przedstawiony schemat podziału gruntów stanowi, w ocenie autora, ważny przyczynek do dalszych badań na temat historycznych zmian struktury administracyjno-własnościowej gminy Bychawa.

5.2. Sieć wodna

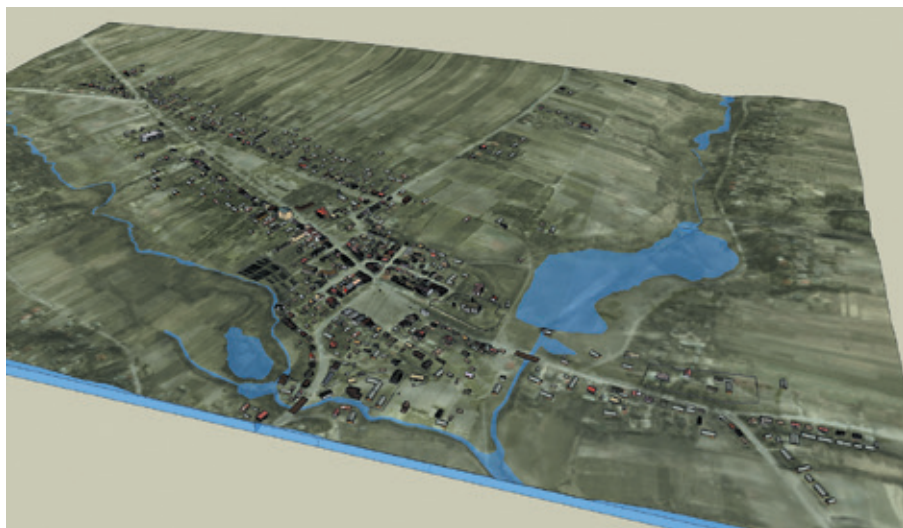
Układ sieci wodnej i zasięg zbiorników powierzchniowych w okresie międzywojennym był znacząco inny niż obecnie. Odtworzenie międzywojennego przebiegu rzek i zasięgu zbiorników wodnych było możliwe dzięki bogatej dokumentacji kartograficznej, m.in.: mapie topograficznej w skali 1 : 25 000 z 1915 r. (ryc. 14), planom majątku Bychawa-Podzamcze w skali 1 : 4000 (plan z 1938 r. – ryc. 22 oraz plan z 1944 r., w: Głazik 2013, s. 232–233) i planowi sytuacyjnemu młyna w Grodzanach, 1 : 2500 (ryc. 21). Opisywane zmiany znajdują potwierdzenie w innych materiałach źródłowych: mapach topograficznych z okresu pierwszej wojny światowej (ryc. 15), mapie taktycznej w skali 1 : 100 000 z 1937 r. (ryc. 19), szkicu Bychawy z 1941 r. (ryc. 24) i planie Bychawy z Księgi pamięci (ryc. 27).

Pośród najważniejszych różnic należy wymienić:

- istnienie Stawu Dworskiego w miejscu dzisiejszego parku miejskiego przy ul. 11 Listopada (ryc. 14, 16, 21),
- brak zalewu Podzamcze – obszar ten zajmowały podmokłe łąki i niewielkie jezioro Oczko w północno-zachodniej części dzisiejszego zalewu (ryc. 22, ryc. 25–26),
- inny przebieg Kosarzewki na odcinku od Stawów Ingrunta, przez most ul. Lubelskiej do ujścia do Gałęzówki – ujście znajdowało się ok. 200 m na południe od dzisiejszego (ryc. 14, 16, 19, 21, 22).

Sieć wodną Bychawy okresu międzywojennego (ryc. 30) tworzyły dwie rzeki, trzy cieki okresowe i dwa zespoły stawów. Na obszarze Bychawy niespełna 2-kilometrowy odcinek Kosarzewki, o przebiegu ESE–WNW, wyznaczał północną granicę miejscowości. Około 100 m powyżej mostu na ul. Lubelskiej, przy Kosarzewce znajdował się młyn wodno-parowy

i gospodarstwo rybne J. Ingrunta (fot. 11)¹⁵. Młyn wodny został rozbudowany w 1908 r. poprzez dokupienie silnika parowego (Sygowski 1984). Od 1917 r. młyn był dzierżawiony przez Lipińskiego (Głazik 2013). Gospodarstwo wodne Ingrunta składało się z dwóch stawów: większego zasilającego koło młyńskie i mniejszego, przeznaczonego do hodowli ryb („Nowa Jutrzenka” 1909).

Ryc. 30. *Wirtualna Bychawa 1938* –
uksztaltowanie terenu i sieć wodna. J. Kuna (2017)

Zachodnia granica Bychawy przebiegała korytem Gałęzówki, które na 3-kilometrowym odcinku miało przebieg S–N. Około 300 m powyżej ujścia do Kosarzewki Gałęzówka była spiętrzona groblą z jazem zakładu wodnego Bychawa-Grodzany (ryc. 21)¹⁶. Młyn wodny na Grodzanach został zbudowany

¹⁵ „Ojciec jego, Ingrunt [...] przed laty urządził w Bychawie na swym gruncie staw, służę i przy nich zbudował drewniany młyn wodny [...]. Jednak młody Ingrunt nie poprzestał na młynarstwie. Od dwóch lat również pracowicie, roztropnie, pomysłowo prowadzi u siebie rybną gospodarkę. Urządził dwa wodozbiory: mniejszy i większy. Mniejsza tak zwana wycirowa sadzawka zajmuje przestrzeni 25 prętów kwadratowych” – Życzliwy, 1909, Z Bychawy, „Nowa Jutrzenka”, nr 5, s. 39–40.

¹⁶ „Gałęzówka spiętrzana była za pomocą urządzeń, stanowiących jedną całość i zbudowanych całkowicie z drewna; z czego śluza robocza o świetle 2,9 m zbudowana była z drewna w przeważającej części sosnowego, pale i legary były dębowe ustawione w korycie potoku oraz grobli ziemnej” – M. Głazik (2013, s. 82).

przed 1880 r., w 1883 r. został przebudowany. W wyniku spiętrzenia rzeka tworzyła szerokie (ponad 100 m) rozlewisko, nazywane *Stawem Dworskim* lub *Stawem Plebańskim* (fot. 22–34). Ok. 400 m na południe od grobli staw przechodził w rozległe (ok. 400 m) moczary otoczone dwoma korytami Gałęzówki¹⁷. „Spiętrzony potok oraz liczne bijące tu źródła dawały staw o powierzchni około 6,6 ha. Powierzchnia użytkowa stawu, ze względu na znaczne zarośnięcie trzciną, rogożyną i sitowiem wynosiła tylko 2,5 ha” (Głazik 2013, s. 82). Staw i przyległe mokradła stanowiły własność majątku Bychawa-Podzamcze, a granica osady przebiegała ich prawym brzegiem (ryc. 22). Młyn i staw zniszczono w lipcu 1944 r. (Kuna 2008; Głazik 2013).

Autorzy wspomnień o przedwojennej i powojennej Bychawie podkreślają, że dzięki liczным spiętrzeniom poziom wód w rzekach był znacznie wyższy niż obecnie, a doliny Kosarzewki i Gałęzówki były podmokłe i zabagnione¹⁸. Rzeki wykorzystywano do hodowli ryb „[...] na odcinku między młynem Dutkiewicza a mostem żydowski handlarze ryb lokowali tzw. sadze – drewniane skrzynie z pokrywami zamykanymi na kłódkę i otworami umożliwiającymi przepływ bieżącej wody, w której pływały uprzednio złowione ryby. W ten sposób żydowska ludność Bychawy miała zapewnioną ciągłość zaopatrzenia na czas piątkowo-sobotniego szabasu” (Panecki 2004, nr 12, s. 2).

¹⁷ „Koryto prawe, zwane »starą rzeką«, było silnie zarośnięte i zaszlamione, dlatego prawie cała ilość wody przepływała korytem lewym. Cała przestrzeń między korytami była trudno dostępnym moczarem” – M. Głazik (2013, s. 82).

¹⁸ „Zbiegające się tu rzeczki płynęły szerokimi kotlinami, które w tamtych czasach na początku XX w., gęsto przegradzane były spiętrzającymi wodę tamami i zbudowanymi na nich młynami wodnymi. Utworzone przez nie rozlewiska nawadniały obficie kotliny, w których plenila się bujna roślinność wodna i łąkowa. Wczesną wiosną kotliny zółciły się kaczeńcami, a w okresie Zielonych Świątek zieleniały dorodnym tatarakiem, zwanym w tamtych okolicach lepiechem [...]. Z drugiej strony zastawy rzeczka Gałęzówka przyjmowała naturalny nurt, płynąc już spokojnie na spotkanie Kosarzewki [...]” – M. Panecki [2004, GR, nr 1(12)/2004, s. 1]; „Dzięki spiętrzaniu wody przez młyńskie jazy bychawskie rzeki wyglądały zupełnie inaczej, poziom wody był w nich o wiele większy. Było wtedy w Bychawie, kilka miejsc, gdzie można było pływać, w obydwu rzekach” – A. Kryśka [2014, GR, nr 99 (10/2014), s. 16]; „Nie jest to jednak Kosarzewka, jaką pamiętam z dzieciństwa [...]. Wtedy była ze cztery razy szersza, wody było po pas a w dołach i głębiej [...]. Ta łąka po lewej porośnięta olchowym młodnikiem za mego dzieciństwa była bagnem zwanym »Olszynką«. »Nie chodź na Olszynkę, bo się utopisz« – ostrzegała mama. Pomiędzy »Olszynką« a drogą lubelską rozciągały się stawy, zostały po nich fragmenty grobli. Stąd tę część doliny nazywano »Stawiskiem«” – M. Grzesiak w: M. Kuna [2009, GZB, nr 206 (3/2009), s. 8].

Okresowe cieki odprowadzały wody z wąwozu za szpitalem (ryc. 21) i z Kaczyc Dołów (Kuna 2008). Od 1925 r. Dołami Kryski spływała woda czerpana ze studni i wykorzystywana do chłodzenia silnika młyńskiego (Kryska 2015)¹⁹. W okresie międzywojennym sieć wodna okolic Bychawy była znacznie bardziej urozmaicona i zasobniejsza w wodę. Bychawskie rzeki i stawy miały wówczas znaczenie gospodarcze, oprócz tego pełniły funkcje rekreacyjne – były ulubionymi miejscami spędzania czasu wolnego (Panecki 2004). Zniszczenia wojenne i rabunkowa gospodarka zasobami środowiska w okresie PRL spowodowały nieodwracalne zmiany w systemie wodnym, na zawsze niszcząc jego unikatowy charakter i wykształconą przez stulecia symbiozę ludzi i przyrody²⁰.

5.3. Sieć drogowa

Pierwsze szlaki komunikacyjne zostały ukształtowane jeszcze w średnio-wieczu. Przebieg drogi królewskiej (z południowego wschodu na północy zachód), stanowiącej najważniejszy, szkieletowy element sieci komunikacyjnej Bychawy, pozostaje niezmienny od czasów lokacji miasta, tj. od 1537 r. Mimo wielokrotnego niszczenia zabudowy miasta zachowano czworokątne założenie urbanistyczne Rynku oraz, częściowo, przebieg ulic zatylnych i głównych dróg wychodzących z miasta w kierunkach północnym i południowym. Układ przestrzenny sieci komunikacyjnej Bychawy w sposób naturalny odzwierciedlał kilkusetletni proces rozwoju substancji miejskiej. W dwudziestoleciu międzywojennym proces ten uległ przyspieszeniu, co

¹⁹ „Pamiętam także wiele kobiet przychodzących do miasta z kierunku Gałęzowa, boso. Po dojściu do młyna, w którego tylnej ścianie sterczała rura odprowadzająca ciepłą wodę z chłodzenia motoru, myły nogi, wkładały buty i szły do miasta” – A. Kryska [2014, nr 99 (10/2014), s. 18].

²⁰ „To niszczenie zapór i zbiorników wodnych połączone z bezmyślnymi zabiegami melioracyjnymi zaowocowało zakłóceniem reżimu wodnego rzek-młynówek i przyspieszonym stepowaniem znacznych obszarów Lubelszczyzny szczególnie widocznym w latach 70./80. minionego stulecia. Nastąpiło znaczne zmniejszenie zasobów wód powierzchniowych, obniżenie poziomu wód gruntowych, zanik wielu źródeł oraz częściowe lub całkowite zniknięcie mniejszych strumieni” – M. Kuna [2008, GZB, nr 199 (5/2008), s. 9].

przyczyniło się do poprawy jakości sieci drogowej²¹. W 1927 r. rozpoczęto brukowanie pierwszych ulic w mieście (Gałęzowskiej i Turobińskiej), do wybuchu wojny 12 ulic i placów było wybrukowanych. W połowie lat 30. XX wieku postawiono także latarnie (Zaporowski 1994). W okresie drugiej wojny światowej i drugiej połowy XX wieku doszło do znaczących ingerencji w strukturę przestrzenną miejscowości, przez co dzisiejszy obraz sieci komunikacyjnej dosyć istotnie różni się od sytuacji sprzed wojny.

Dokumenty z okresu okupacji (ryc. 24, tab. 3) pozwalają stwierdzić, że na przełomie lat 30. i 40. XX wieku w Bychawie było 12 nazwanych ulic: Bożniczna, Janowska, Końska, Kościelna, Lubelska, Piłsudskiego, Rudnik, Stolarska, Stolarska-Walentówka, Szpitalna, Wołowa²². Niektóre nazwy ulic (np. Piłsudskiego, Wołowa) dotyczyły kilku rozgałęzień tej samej drogi lub nawet kilku oddzielnych dróg znajdujących się w tej samej okolicy. Inne zaś (Rudnik, Stolarska-Walentówka) odnoszą się raczej do pewnych obszarów zabudowanych (w rodzaju dzielnicy) niż konkretnych ulic. Jednocześnie w świadomości mieszkańców funkcjonowały i były w powszechnym użyciu wcześniejsze nazwy tych samych ulic (Piłsudskiego←Turobińska, Janowska←Gałęzowska, Szpitalna←Bełżycka)²³. Istniał szereg dróg nieposiadających oficjalnej nazwy, dla których stosowano opisowe określenia wskazujące kierunek (np. na łąki, na stawy, na kierkut, do Kalickiego). W końcu było wiele pomniejszych drózek i ścieżek, których nie nazywano wcale.

Najwyższą rangę miała droga prowadząca z Bychawy na północny zachód, przez Strzyżewice do stacji kolejowej w Niedrzwicy Dużej²⁴. Droga ta została zaznaczona na mapie taktycznej 1 : 100 000 z 1937 r. (ryc. 19) jako „szosa I klasy”

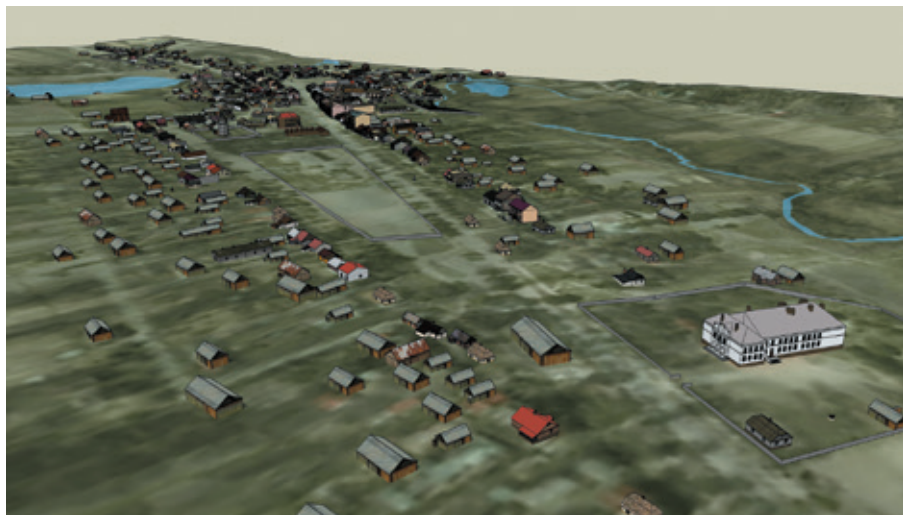
²¹ „W 1924 r. gdy przeprowadziliśmy się z Piasiek do Bychawy, nie było w tej gminie żadnej drogi utwardzonej, z wyjątkiem głównej ulicy miasteczka wyłożonej wapniem ze złoża miejscowych. [...] Ale 10 lat potem, gdy opuszczaliśmy Bychawę miała ona już dwa utwardzone połączenia z Lublinem, jedno przez Strzyżewice, Niedrzwicę, Konopnicę, drugie przez Bychawkę i Dąbrowę, a poza tym szosę do Gałęzowa, i ulicę Turobińską wybrukowaną odpornym na obciążenia transportowe piaskowcem wydobywanym pod Piotrkowem, (wg miejscowej gwary »Pieczkowem«)” – M. Panecki [2005, GR, nr 1(20)/2005, s. 1].

²² APL Kreishauptmannschaft Lublin-Land, sygn. 137.

²³ P. Sygowski (1984, s. 117–118).

²⁴ „[...] droga, była ze stacji Niedrzwica częściowo utwardzona do 1934 r. do Strzyżewic, dalej zaś jechało się po wertepach do samej Bychawy [...]. W 1935 ukończono szosę biegnącą z Lublina do Niedrzwicy, a stamtąd do Bychawy, skąd pobudowano w rekordowym tempie odcinek aż do Gałęzowa. I od 1936 roku zaczęły regularnie kursować autobusy” – K. Rostworowski (1993, s. 22, 25).

– oznacza to, że była to droga twarda²⁵ o nawierzchni ulepszonej i szerokości powyżej 5,5 (Kreutzinger 1928). Na terenie miasta kryteria techniczne „szosy I klasy” spełniała ulica Szpitalna (d. Bełżycka). Zawdzięcza ona swoją nazwę wybudowanemu w latach 1907–1909 budynkowi szpitala „Samarytanin” (fot. 4 i 6) na przedmieściu Rogalec (fot. 16). Budowę szosy ukończono w 1931 r. (Panecki 2004). Szosa Bychawa–Niedrzwica stanowiła odrębną nieruchomość (ryc. 22). Prawdopodobnie „szosą I klasy” był także odcinek ul. Piłsudskiego (d. Turobińskiej) od Rynku do siedziby Zarządu Gminy, skąd od 1928 r. kursowały pierwsze autobusy komunikacji pasażerskiej (ryc. 79b, fot. 31)²⁶.

Ryc. 31. Wirtualna Bychawa 1938 –
główna oś komunikacyjna wschód-zachód. J. Kuna (2017)

²⁵ „Droga twarda [oznacza] drogę z jezdnią o nawierzchni bitumicznej, betonowej, kostkowej, klinkierowej lub brukowcowej oraz z płyt betonowych lub kamienno-betonowych, jeżeli długość nawierzchni przekracza 20 m; inne drogi są drogami gruntowymi” – Dz.U. 2017 poz. 128, *Prawo o ruchu drogowym – tekst ujednolicony*, s. 20; „Do dróg o nawierzchni twardej zalicza się drogi o nawierzchni twardej ulepszonej (z kostki kamiennej, klinkieru, betonu, z płyt kamienno-betonowych, bitumu) oraz drogi o nawierzchni nieulepszonej (o nawierzchni tłuczniowej i brukowej)” – *Transport drogowy w Polsce w latach 2005–2009* (2011, s. 19).

²⁶ „Główna ulica zwana wtedy Turobińską [...] była już w owym czasie wybrukowana piaskowcem, po obu jej stronach ułożono chodniki z płyt betonowych” – M. Panecki [2004, GR, nr 12 (1/2004), s. 2]. „W [...] 1928 r. komunikację autobusową na trasie Lublin–Bychawa zainicjował [...] autentyczny Czech o nazwisku Mraz” – M. Panecki [2004, GR, nr 16 (5/2004), s. 2].

Droga biegnąca z Bychawy na południowy wschód, przez Kosarzew do Gielczwi, została oznaczona mapie taktycznej (ryc. 19) jako „szosa II klasy” (co najmniej 3 m szerokości – za: Hełm-Pirgo 1928) i wydaje się, że można przyjąć tę kategorię jako obowiązującą dla dalszej części ul. Piłsudskiego (od urzędu gminy do szkoły i dalej w kierunku wschodnim – ryc. 31). O brukowaniu Turobińskiej w latach 30. XX wieku pisał w swoich wspomnieniach M. Panecki (2004). Ulica Piłsudskiego wyznaczała przebieg północnej linii zabudowy do wysokości domu handlowego (ryc. 59). W dalszej części nową ulicę poprowadzono na wskroś placu targowicy, pod kątem kilku stopni do dróżki określanej jako „stary trakt”. Ze względu na dosyć znaczne oddalenie (100–150 m) północnej i południowej linii zabudowy, Turobińską nazywano także drogę biegnącą za urzędem gminy, wzdłuż linii zabudowy dawnej wsi Bychawa, tj. mniej więcej od młyna Kryski (ryc. 6) do szkoły (ryc. 66). Powodowało to chaos nazewniczy sprawiający dziś trudności w interpretacji materiałów źródłowych i przekazów ustnych. Zmiany nazwy ulicy z Turobińskiej na Piłsudskiego dokonano w latach 30. XX wieku – prawdopodobnie już po śmierci marszałka. Zmiana dotyczyła zarówno głównej ulicy, jak i jej południowej odnogi, jednak w świadomości mieszkańców została szybciej przyjęta dla głównej ulicy – drogę biegnącą przy południowej linii zabudowy nazywano Turobińską jeszcze w latach 50. XX wieku.

Znakiem „szosa II klasy” oznaczono na mapie taktycznej (ark. Lublin Południe – 1937 r., ark. Turobin – 1938 r.) także drogę biegnącą z Bychawy przez Gałęzów do dużego majątku ziemskiego w Woli Gałęzowskiej. Odcinek ten figurował w dokumentach jako ulica Janowska (alias Gałęzowska). Droga ta odchodziła prostopadle od ul. Piłsudskiego w okolicy urzędu gminy i placu bydłęcego (ryc. 71, fot. 10, 39), następnie biegła wzdłuż nieruchomości Krysków (ryc. 68) i Księżego Pola w kierunku nowej rzeźni (ryc. 69) i nowego kirkutu (fot. 43). Ul. Janowska opuszczała teren miasteczka na wysokości cmentarza wojennego na Białej Górze (ryc. 37).

Warto zwrócić uwagę na fakt, że droga z Bychawy do Lublina przez Bychawkę w okresie międzywojennym nie była kierunkiem priorytetowym. Jak podaje K. Rostworowski (1993, s. 21–22): „Do 1939 roku nie było jeszcze szosy z Lublina do Bychawy i przez Prawiedniki oraz Puszcę Dąbrowa jechało się polnymi drogami, jesienią często grzęznąc po osie”. Ulica Lubelska, wychodząca z Rynku w kierunku północnym, na mapie taktycznej została oznaczona znakiem drogi niższej kategorii – „trakt lub droga wzmocniona” (Hełm-Pirgo 1928; Kreutzinger 1928). Na tej podstawie można wniosko-

wać, że ul. Lubelska, wybrukowana jeszcze w pierwszej dekadzie XX wieku („Nowa Jutrzenka” 1909), według dzisiejszej klasyfikacji była drogą twardą o nawierzchni nieulepszonej. Fragment ul. Lubelskiej od Rynku do mostu na Kosarzewce miał duże nachylenie. Przy ul. Lubelskiej znajdowały się nieistniejące już budynki przemysłowe, m.in. młyn Ingrunta (fot. 11), stara rzeźnia miejska (do 1929 r. – fot. 20), garbarnia I. Klajmana (ryc. 55), a później także nowa mykwa (ryc. 70). Most na Kosarzewce wyznaczał północną granicę miasteczka. 200 m dalej, na Zadębju, znajdował się nowy cmentarz rzymsko-katolicki, założony na początku XIX wieku. Ul. Lubelska jest jedyną, której nazwa nigdy nie uległa zmianie (Sygowski 1984).

Rysunek Bychawy na mapie taktycznej 1 : 100 000 (ryc. 19) pozwala dojść do wniosku, że na terenie miasteczka i w jego najbliższej okolicy znajdowały się jedynie trzy drogi o nawierzchni twardej: szosa I klasy (do szosy Lublin–Kraśnik w Niedrzwicy) oraz dwie szosy II klasy (do szosy Lublin–Wysokie w Piotrkowie i do dworu w Woli Gałęzowskiej). Dobrze utrzymaną drogą gruntową był trakt przez Bychawkę do Lublina.

Sieć komunikacyjną Bychawy uzupełniało 5 dróg wiejskich (gruntowych), z których dwie wychodziły bezpośrednio z miejscowości: pierwsza – spod szpitala, w kierunku WSW, przez Łęczycę do Kiełczewic Górnych, druga – zza szkoły, w kierunku ENE, przez Wolę Dużą i Olszowiec do Piotrkowa. Na północ od Bychawy droga wiejska łączyła majątek Podzamcze z szosą Bychawa–Niedrzwica i traktem Bychawa–Lublin (w Wincentówku). Na wzniesieniu na północ od cmentarza na Zadębju droga wiejska przez Osowę łączyła trakt Bychawa–Lublin z szosą piotrkowską. Charakter drogi wiejskiej miała też droga łącząca folwark Skawinek (na wschód od Bychawy) z traktem Bychawa–Wysokie (na Kobyłej Górze).

Przeważającą większość stanowiły drogi na obszarze zabudowanym, które ze względu na brak danych zostały wydzielone w odrębną kategorię „drogi miejskiej”. Kategoria ta jest zróżnicowana pod względem rodzaju nawierzchni i szerokości, jednak ostrożnie należy przyjąć, że parametry techniczne dróg miejskich nie odbiegały od dróg wiejskich (miały nawierzchnię gruntową lub twardą w złym stanie technicznym). Drogami miejskimi posiadającymi nazwy były ulice: Bożniczna, Końska, Kościelna, południowa odnoga Piłsudskiego, Rudnik, Stolarska, Stolarska-Walentówka i Wołowa.

Częściowo rolniczy charakter osady znajduje potwierdzenie w materiałach kartograficznych – w niektórych częściach miejscowości na mapie 1 : 100 000 można zauważyć liczne drogi gospodarcze (gruntowe, gorszej

jakości – za: Kreutzinger 1928), biegnące równolegle do dróg wyższych kategorii lub prowadzące prostopadle do linii zabudowy w kierunku wierzchowin lub dolin rzecznych. System komunikacyjny międzywojennej Bychawy uzupełniała sieć ścieżek, prowadzących w miejsca trudno dostępne (zał. 2).

Ważną rolę w sieci komunikacyjnej miejscowości pełniły place, będące miejscami wymiany towarowej i postoju furmanek. W Bychawie były trzy duże place: Rynek, plac bydłocy i targowica. Rynek był rozcięty głębocznicami (ryc. 6 i 74a: ul. Szpitalna – w kierunku zachodnim, ul. Lubelska – w kierunku północnym). Zbliżona wysokość bezwzględna centralnej części placu i czterech przyrynkowych pierzei (ok. 216 m) sugeruje, że formy wklęsłe miały charakter wtórny. W połowie XIX wieku, przy skrzyżowaniu drogi turobińskiej i gałęzowskiej, ulokowano plac bydłocy (ryc. 16). Plac zajmował miejsce po pierwszym kościele (św. Piotra i św. Pawła, zniszczonym na początku XVII w.). Pozostałością terenu parafialnego był niewielki, ogrodzony cmentarz z kapliczką („Nowa Jutrzenka” 1909; Kryska 2015). Do lat 30. XX wieku wokół placu wykształciły się dwie zwarto zabudowane pierzeje: północna – wzdłuż ul. Piłsudskiego i zachodnia, będąca przedłużeniem ul. Bożniczej²⁷.

Ostatnim, największym placem miejskim była targowica (ryc. 71 i 72), czyli rozległy plac przeznaczony do handlu bydłem, trzodą i końmi (Luterek-Cholewska 2010; Kryska 2014). Plac ciągnął się między północną i południową linią zabudowy ul. Piłsudskiego na przestrzeni ponad 400 m – od budynków urzędu i straży ogniowej na wschód, aż do wysokości szkoły. Czworokątna targowica zajmowała obszar o powierzchni ponad 3 ha. Plac został zabudowany dopiero w latach 1956–1960, kiedy to na potrzeby powstałego powiatu bychawskiego wybudowano gmachy Prezydium Powiatowej

²⁷ „Centrum tworzył rynek obudowany najbardziej okazałymi domami jednopiętrowymi, a nawet jednym dwupiętrowym, mieszczącym placówki handlowe, instytucje publiczne, oczywiście mieszkania miejscowych notabli i bogatych mieszczan obu narodowości. Południową pierzeję rynku zajmował drewniany wtedy budynek urzędu gminy” – M. Panecki [2004, GR, nr 1(12)/2004, s. 2]; „Ulica Turowińska, obecnie Marszałka J. Piłsudskiego, na wysokości skrzyżowania z drogą do Gałęzowa dochodziła do rozległego placu obudowanego od strony północnej budynkami mieszkalno-usługowymi, w tym najbardziej reprezentacyjnymi obiektami miasteczka – banku i spółdzielni »Jedność«. Od strony południowej plac był ograniczony parterową zabudową zagrodową, za którą kryły się budynki gospodarcze, sady i pola uprawne ciągnące się w głąb działek po kilkaset metrów. Od strony zachodniej plac zamykał okazały, dwukondygnacyjny budynek urzędu miasta i gminy [...]” – J. Luterek-Cholewska [2010, GR, nr 3 (55)/2010, s. 12–13].

Rady Narodowej, Powiatowego Ośrodka Zdrowia i Powiatowego Domu Kultury (ryc. 25)²⁸.

5.4. Zabudowa

Zgodnie z metodyką przyjętą w rozprawie (Kuna 2017), kartograficzną rekonstrukcję zabudowy przeprowadzono dwutorowo: metodą progresji i metodą retrogresji. Specyfika tych metod sprawia, że otrzymane w wyniku ich zastosowania modele kartograficzne nie są tożsame. Przedstawiony obraz międzywojennej zabudowy Bychawy jest sumą wniosków uzyskanych metodą kombinowaną (ryc. 2).

Punktem wyjścia do badań metodą progresywną jest możliwie szczegółowe określenie konkretnego stanu początkowego. Chronologicznie najbliższym szczegółowym źródłem kartograficznym poprzedzającym 1938 r. jest pomniejszony do skali 1 : 25 000, niemiecki (a następnie WIG-owski) przedruk półwiorstowego zdjęcia topograficznego (ryc. 14). Stopień generalizacji rysunku sytuacyjnego tej mapy jest znacznie większy niż wynikałoby to ze skali, ponieważ zdjęcie topograficzne wykonano na potrzeby opracowania mapy topograficznej w skali 1 : 42 000. Odbitka opatrzona jest dwoma datami: druk niemiecki w 1915 r. i przedruk WIG w 1929 r., jednak wydaje się, że przedstawiona treść sytuacyjna to lata 1887–1888²⁹. Niska jakość odbitki utrudnia interpretację treści. Zabudowa osady jest przedstawiona znakami powierzchniowymi (kwartały zabudowane w centrum) i sygnaturami (pojedyncze budynki na peryferiach, kościół, synagoga). Tereny zwartej zabudowy to cztery pierzeje rynkowe, nieregularny kwartał przy południowo-wschodnim narożu rynku, kwartały ulic zatylnych: Targowej, Końskiej, kwartał między ul. Turobińską a bożnicą, kwartał między placem bydłowym a ul. Wołową. Północną granicę zabudowy osady wyznaczał skłon wzgórze rynkowego i podmokła dolina Kosarzewki. Wschodnią granicę zwartej zabudowy miejskiej stanowiła zabudowa drewnianego urzędu gminy i rząd kamienic stojących po przeciwnej stronie ul. Turobińskiej (prawdopodobnie dom handlowy). W dalszej części ul. Turobińskiej znajdowały się dwa rzędy

²⁸ P. Sygowski (1984, s. 75); M. Dębowczyk (1994, s. 168–169).

²⁹ Por. rozdział 4.1 – podpis na mapie dwuwiorstowej.

parterowych domów mieszkalnych: po północnej stronie ul. Turobińskiej szereg domów kończył się przy wąwozie (obecna ul. Rataja), po stronie południowej w okolicy współczesnej lokalizacji Bychawskiego Centrum Kultury. Zwarta zabudowa miejska Bychawy sięgała w kierunku południowym zaledwie do wąwozu Kryski Doły. Pojedyncze domy stały przy drodze gałęzowskiej nie dalej niż do obecnej ul. Prusa – dalszą część wierzchowiny zajmowało Księżę Pole. Na skłonie wierzchowiny nad Stawem Dworskim można zauważyć trzy pojedyncze zagrody – prawdopodobnie należące do chłopów poprobowskich. Naturalną zachodnią granicę miejscowości stanowią elementy hydrograficzne: Staw Dworski i dolina Gałęzówki, jednak granica miejscowości jest trudna do ustalenia ze względu na niewyjaśnioną sytuację prawną lewobrzeżnego przedmieścia Rogalca³⁰. Jego zabudowania ciągnęły się wzdłuż drogi bełzyckiej od mostu na Gałęzówce do wąwozu (obecnie ul. Wyspiańskiego).

Na planie miejscowości z 1897 r. w skali 1 : 2100 (ryc. 16) przedstawiono bardziej szczegółowy obraz kwartałów zabudowanych z rozmieszczeniem placów, przebiegiem istniejących ulic, planem regulacji ulic zbyt wąskich i projektem wytyczenia nowych. Nałożenie planu na mapę topograficzną pozwala wnioskować o spójności obrazu przestrzeni miejscowości przedstawionego na obu źródłach. Brak nazw ulic, obrysów budynków i numeracji parcel w poszczególnych kwartałach znacząco obniża wartość tego dokumentu. Niedoskonałość planu miasta jest w pewnym stopniu rekompensowana przez szkice sytuacyjne dołączone do 25 projektów budynków powstałych w Bychawie w okresie 1892–1913 oraz kolejnych 10 projektów z okresu 1922–1939. Mankamentem wykorzystania do rekonstrukcji projektów budynków była trudność określenia, które z projektowanych obiektów rzeczywiście wybudowano, a jeśli tak, to czy ich realizacja przebiegała zgodnie z wytycznymi projektowymi. Warto prześledzić współczesne ustalenia dotyczące dziejów poszczególnych budynków, posiłkując się informacjami uzyskanymi z projektów architektonicznych, fotografii i innych źródeł.

Budynki tworzące zabudowę północnej pierzei Rynku w okresie międzywojennym powstały w latach 70. XIX wieku (Sygowski 1984; Kuna 2008). Trzy spośród nich: piekarnia Piotrowskich, apteka Migurskich i szynk Duniewskich zostały przedstawione na planie osady z 1897 r. (ryc. 16).

³⁰ Por. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego...* 1880–1914, s. 488 oraz tab. 2.

M. Głazik (2013) przedstawia dokumenty dotyczące miejskiej posiadłości A. Budnego – szynku nabytego od Duniewskich wraz z całym majątkiem ziemskim. Działka 98 (północna pierzeja rynku) obejmowała 1549 m² i była zabudowana budynkiem mieszkalnym (lata 80. XIX w.), spiżarnią, stajnią, komórką na drzewo, obórką. W 1917 r. obiekt sprzedano Lubelskiemu Towarzystwu Rolniczemu. W okresie międzywojennymi mieścił się tam sklep „syndykacyjny”. Budynki udokumentowano na szeregu materiałów źródłowych z okresu powojennego (ryc. 25, fot. 52, 79–81, i 113), niestety brak źródeł międzywojennych, które przedstawiałyby ówczesny wygląd budynków i ich otoczenie. Rycina z książki pamięci, przedstawiająca Rynek (ryc. 74a) sugeruje, że pierzeja była gęsto zabudowana. Spośród wymienionych do dziś zachowały się budynki piekarni i apteki. Konfrontacja materiałów archiwalnych z badaniami P. Sygowskiego (1984) pozwala stwierdzić, że budynek szynku rozebrano na przełomie lat 80. i 90. XX wieku.

Budynki wschodniej pierzei Rynku (działki nr 1–4) zostały wybudowane w latach 1892–1905 (ryc. 39–41, 49 i 54). Według projektów architektonicznych, ryciny z Księgi pamięci (ryc. 74a) i wspomnień mieszkańców pierzeja była zabudowana w sposób zwarty, murowanymi budynkami parterowymi i piętrowymi. Na mapie z 1897 r. (ryc. 16) zaznaczono istniejący ciąg zabudowy murowanej, ponadto na planie sytuacyjnym (ryc. 54), dołączonym do projektu z 1905 r., przedstawiono rozplanowanie istniejącej zabudowy na parceli nr 4. Dowodem istnienia piętrowych kamienic we wschodniej pierzei Rynku (w okresie międzywojennym) jest zdjęcie z 1942 r. (fot. 39) – kamienice są widoczne w dalszym planie fotografii. Budynki wschodniej pierzei zostały zniszczone w połowie lat 40., już po zakończeniu okupacji³¹. Wśród zgromadzonej dokumentacji fotograficznej najstarsze zdjęcie przedstawiające wschodnią pierzeję rynku od strony frontowej pochodzi z przełomu lat 40. i 50. XX wieku (fot. 34) – na zdjęciach widoczne są parterowe budynki mieszkalne, wybudowane w okresie powojennym w miejscu żydowskich kamienic. Zdjęcie lotnicze z 1957 r. (ryc. 25) potwierdza istnienie piętrowego budynku w północno-wschodnim narożu rynku, u wylotu ul. Lubelskiej. Budynek określany w książce pamięci jako dom Levinbaumów (ryc. 76a), podobnie jak wiele innych zachowanych domów pożydowskich, po

³¹ „Był też w Bychawie żydowski skład apteczny, czyli drogeria, istniała półhurtownia win i piwa, prowadzona przez Żyda o nazwisku Kramer [...]” – M. Panecki [2004, GR, nr 4 (15), s. 1]; „Tu na rogu stała piękna kamienica Kromera [...] Nic po niej nie zostało...” – A. Zagner (2011).

wojnie mieścił mieszkania komunalne. Analiza materiałów kartograficznych wskazuje, że dom ten rozebrano w latach 60. XX wieku. Jedynym, zachowanym do dziś, przedwojennym budynkiem wschodniej pierzei jest kamienica Luterków (ryc. 25, fot. 79).

Ryc. 32. *Wirtualna Bychawa 1938* –
Rynek: południowa i zachodnia pierzeja. J. Kuna (2017)

Najbogatszy zbiór materiałów dotyczy południowej pierzei Rynku (ryc. 32). Zachowały się zarówno projekty architektoniczne (ryc. 42–44, 47–48, 50), fotografie sprzed pierwszej wojny światowej (fot. 8) i późniejsze (fot. 33, 49, 53, 83–84), ryciny (ryc. 74b), a także ryciny i fotografie budynków od strony podwórza, tj. ul. Targowej (obecnie P. Ściegiennego – ryc. 76b, fot. 50 i 51). Wielorodzinne budynki południowej pierzei w większości należały do mieszkańców żydowskich (Dębowczyk 2003). Część budynków (Szternfelda, Finkelsztajna, Ajnsztajna, Fafajzela) zachowała się do dziś³².

³² „[...] to najstarsza kamienica w Bychawie, z tych pożydowskich, których jeszcze do zakończenia ostatniej wojny było więcej, dziś zostało kilka. Pobudowana przez Żyda Dawida Rajsa handlarza skórami, w r. 1884 [...]. Po ostatniej wojnie kamienicę skomunalizowano, jak całe mienie pożydowskie” – M. Dębowczyk [2000, GR, nr 10 (3/2000), s. 4]; Nie wiadomo skąd zaczerpnięto informacje o dacie budowy. Zgodnie z planami architektonicznymi (ryc. 66) budynek ten powstał w 1892 r. na nazwisko Abrama Szternfelda [APL. RGL. B I sygn.: 1892:10 k. 46–48].

Pozostałe (Zelmana i Goldsztajna, Rabinowicza) w okresie powojennym wyburzono i zastąpiono innymi zabudowaniami. Spotkało to także trzy parterowe budynki z południowo-wschodniego naroża (fot. 53, ryc. 25)³³.

Z czterech pierzei rynkowych zachodnia jest najslabiej rozpoznana, odnaleziono tylko jeden projekt architektoniczny budynku z pierwszej linii zabudowy (ryc. 51). Schematyczne przedstawienie zabudowy zachodniej pierzei udokumentowano na planie osady 1897 r. (ryc. 16), a także częściowo na planie sytuacyjnym budynków znajdujących się przy ul. Koński Targ (ryc. 56), czyli w drugiej linii zabudowy po zachodniej stronie Rynku. M. Kuna (2008) wspomina o budynku zajazdu z końca XVIII w. – późniejszej piekarni Sobieszczańskiego (ryc. 74b – po prawej). Fotografie dokumentujące zabudowę tej części miejscowości wykonano dopiero w latach 50. XX wieku (fot. 54 – piekarnia Sobieszczańskiego) i później (fot. 49, 82). Badania P. Sygowskiego (1984) wskazują, że przedwojenny rodowód mają dwa budynki mieszkalne z zachodniej pierzei i dwa budynki mieszkalne z drugiej linii zabudowy (zał. 4).

Według dokumentów z okresu okupacji hitlerowskiej (tab. 3) ogółem w Rynku znajdowało się 36 domów. Parterowe domy i piętrowe kamienice pełniły funkcje mieszkalno-usługowe – od strony rynku były sklepiki i zakłady, na piętrach i w oficynach znajdowały się mieszkania właścicieli i najemców. W drugiej linii zabudowy za zachodnią pierzeją (tj. przy ul. Koński Targ) stało 15 domów. Zdaniem P. Sygowskiego (1984) na przełomie lat 70. i 80. XX wieku wokół Rynku stało 14 budynków przedwojennych (zał. 4).

Osobne zagadnienie stanowi analiza zabudowy zespołu kościelno-plebańskiego. Teren ten jest bogato udokumentowany w materiałach kartograficznych (ryc. 16, 25), rycinach (ryc. 13 i 18) i fotografiach – zarówno przedwojennych (fot. 1–3, 9, 12–13, 16, 19), jak i powojennych (fot. 48, 75). Oprócz budynku kościoła wartość historyczno-architektoniczną przedstawiają również budynki dzwonnicy, organistówki i plebanii. W 1925 r. przeprowadzono remont kościoła i powiększono cmentarz na Zadębiu. W 1933 r. podczas kolejnych prac remontowych w kościele i na plebanii Ksawery Piwocki – konserwator zabytków województwa lubelskiego – uchronił przed rozbiórką

³³ „Widoczny zakład fryzjerski p. Lipińskiego, (pierwszy od lewej) następny to dom p. Piotrowskich i następny, to częściowo widoczny dom p. Wińskich (wszystkie te domy już nie istnieją). Zdjęcie zrobiono prawdopodobnie w latach 60. XX w. Przemawia za tym oświetlenie uliczne z lamp sodowych (istnieje do dziś), a także słupki z łańcuchami przy chodniku, wcześniej w Bychawie takich urządzeń nie montowano” – J. Kulik na forum Wirtualna.Bychawa.1938 – wpis z dn. 30.03.2016 r.

klasycystyczną drewnianą dzwonnice (Sygowski 1984). P. Sygowski (1984) zwraca uwagę na zabytkowy charakter plebańskich zabudowań gospodarczych i muru kościelnego, wyznaczającego obszar dawnego przykościelnego cmentarza. Po wybudowaniu nowej plebanii (1980–1983), w 1986 r. budynek starej plebanii przeznaczono na Schronisko dla Niewiast im. św. Alberta Chmielowskiego (Bereza 2000). W 1986 r. przeprowadzono gruntowny remont zabytkowej dzwonnicy (Bereza 2000). W latach 1988–1994 kościół został rozbudowany o 400 m² w kierunku zachodnim (Bereza 2000). Z wyjątkiem dawnych zabudowań gospodarczych budynki zespołu kościelno-plebańskiego są zachowane do dziś – w większości w dobrej kondycji. Niestety, opuszczona organistówka przez ostatnią dekadę stopniowo popada w ruinę.

Ryc. 33. *Wirtualna Bychawa 1938* –
żydowska dzielnica przemysłowa: ul. Lubelska i Rudnik. J. Kuna (2017)

Wśród dokumentów architektonicznych uzupełniających obraz przedwojennej Bychawy ciekawe miejsce zajmują projekty obiektów zlokalizowanych w sąsiedztwie ul. Lubelskiej i Rudnika. Są to projekty domów mieszkalnych (ryc. 45 i 46), budynków przemysłowych (garbarnie, manufaktury, młyny – ryc. 55 i 67) i budynków użyteczności publicznej (mykwy: stara – ryc. 65 i nowa – ryc. 70). Ułomną dokumentację kartograficzną (ryc. 15) uzupełniają materiały prasowe, szkice i fotografie (fot. 11 i 20). Konfrontacja archiwaliów z powojennymi dokumentami kartograficznymi (ryc. 24–27) umożliwia stworzenie dosyć spójnego, choć niestety niekompletnego obrazu dzielnicy żydowskiej: podmokłej doliny Kosarzewki i gęsto zabudowanego skłonu wzgórza

rynkowego (ryc. 33). O drewnianej mykwie wiadomo, że stała już w 1906 r., w 1920 r. spalił się dach, a w 1922 r. budynek remontowano. W 1935 r. rozpoczęto budowę nowej, murowanej mykwy przy skrzyżowaniu ul. Lubelskiej i ul. Rudnik. W okresie powojennym został on gruntownie przebudowany³⁴. Budzące wątpliwości istnienie młyna W. Ajzensztata (ryc. 67) potwierdza żydowska mapa wspomnieniowa (ryc. 27, sygn. nr 20) oraz fotografie z okresu międzywojennego (fot. 20 – w tle po prawej). Według dokumentów z okresu okupacji (tab. 3) wzdłuż ul. Lubelskiej znajdowało się 18 domów. W 1941 r. ul. Rudnik była zabudowana przez 28 domów mieszkalnych (tab. 3, zał. 2).

Wschodnim przedłużeniem polsko-żydowskiego podwała był obszar Walentówki położony między ul. Lubelską, Stolarską i starym kirkutem (ryc. 34). Walentówka liczyła 19 domów. Do dziś zachowały się jedynie nieliczne budynki mające prawdopodobnie przedwojenny rodowód (fot. 108 i 109). W planie dołączonym do książki pamięci (ryc. 27) na Walentówce zlokalizowano *bet ha'am* – rodzaj żydowskiego domu kultury (ryc. 78b). Okupacyjny plan bychawskiego getta (ryc. 24) oraz szczątkowe opisy dają wyobrażenie Walentówki jako dzielnicy miejskiej biedoty. Zabudowa Rudnika i Walentówki, drewniana i licha, znacząco ucierpiała wskutek działań wojennych. Brak archiwalnych dokumentów i fotografii sprawia, że współczesna wiedza na temat ówczesnego wyglądu tych obszarów jest ograniczona.

Ryc. 34. *Wirtualna Bychawa 1938* – żydowski sztetl: ul. Bożniczna, ul. Stolarska, Walentówka. J. Kuna (2017)

³⁴ Z relacji ustnej A. Wieczorkiewicza z dn. 14.07.2016 r. Także: P. Sygowski (1984, s. 76, 88).

Najbardziej żydowską częścią miasteczka był teren między ulicami Stolarską i Bożniczną. Przy Stolarskiej znajdowało się 12 domów (fot. 110 i 111), przy Bożniczej 10 budynków mieszkalnych (fot. 58, 99–100). Centralną część zajmowały zabudowania gminy wyznaniowej: synagoga i *bet midrasz* – dom nauki (ryc. 27, 78a, fot. 46–47, 101–102). „Po drugiej wojnie światowej rozebrano murowany budynek szkoły żydowskiej (dom modlitwy) przy synagodze i dom modlitwy w zachodniej części miasta” (Sygowski 1984, s. 74). Znaczącą połąć przestrzeni za synagogą zajmował stary kirkut (fot. 103).

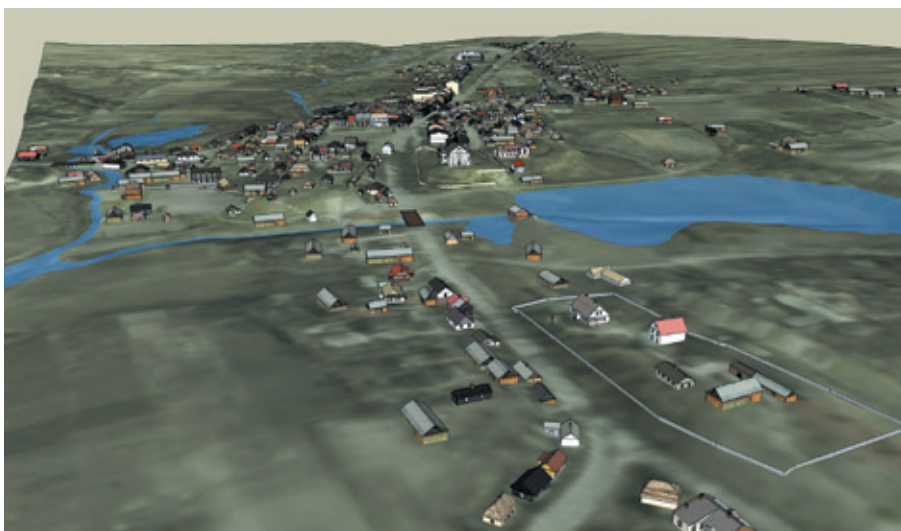
Przy ul. Kościelnej znajdowało się 28 budynków, przy Wołowej 29. Przeważały zabudowania drewniane, choć niektóre domy były murowane (fot. 62–64, 95–98, 112, 114–115).

Ulica Szpitalna biegła od południowo-zachodniego naroża Rynku do zachodnich rubieży Bychawy. Dokumenty sporządzone w czasie okupacji niemieckiej (tab. 3) wyszczególniają 13 domów przy ul. Szpitalnej. Przy Szpitalnej znajdował się zakład fotograficzny W. Hanaja (fot. 22–23, 55)³⁵, a naprzeciwko młyn i staw (ryc. 35). Do dziś zachowało się wiele międzywojennych fotografii osób na tle młyna, stawu lub mostu (fot. 1, 16–19). Po zachodniej stronie mostu na Gałęzówce, u zbiegu ulic Szpitalnej i Rudnik, znajdowała się niewielka kaszarnia³⁶, nieco dalej prawdopodobnie zlokalizowany był drugi drewniany dom modlitwy³⁷. Znajdujący się w aktach rysunek szkicu osady Bychawa (ryc. 24) pozwala przypuszczać, że 12 z 13 wzmiankowanych w dokumentach domów znajdowało się na prawym brzegu Gałęzówki (na szkicu zaznaczono tylko 1 budynek po zachodniej stronie mostu) – co oznacza, że nie uwzględniono zabudowań Rogalca stojących w pobliżu szpitala „Samarytanin” (fot. 4–7, 16, 93 i 93). Do 1939 r. teren szpitalny obejmował: budynek główny, barak oddziału zakaźnego, kaplicę pogrzebową, pralnię, mieszkanie dla służby, obiekty gospodarcze oraz 11 mórg ziemi (Z. Zaporowski 1994).

³⁵ Zakład został założony w 1921 r. Budynek posiadał okazałą witrynę wystawową.

³⁶ „Była jeszcze za kościołem przed mostem po prawej maleńka kaszarnia, która pracowała prawie do lat 60.” – A. Kryśka (2014, GZB, nr 260, s. 16). „W okresie międzywojennym kaszarnia należała do rodzin Goldszajn i Peszkowicz” – z relacji ustnej D. Ben-Tov z dn. 14.07.2016 r.

³⁷ Na podstawie wywiadu z J. Rapą z dn. 2.02.2015 r. Także: P. Sygowski (1984, s. 74, 87).

Ryc. 35. *Wirtualna Bychawa 1938* – Rogalec, most na Gałęzówce, ul. Szpitalna, i zakład wodny Bychawa-Grodzany. J. Kuna (2017)

Ryc. 36. *Wirtualna Bychawa 1938* – ul. Piłsudskiego: Spinalnia, urząd gminy i reprezentacyjne kamienice. J. Kuna (2017)

Najlepiej udokumentowana jest ul. Turobińska (później Piłsudskiego) w okolicach urzędu gminy i otaczającego go placu bydłęcego (ryc. 36). O powstaniu w przestrzeni Bychawy tego nowego punktu ciężkości

zadecydowały zarządzenia administracyjne z przełomu XIX i XX wieku nakazujące przeniesienie handlu inwentarzem żywym poza obszar miejskich rynków. Intratny handel rogacizną i trzodą chlewną przyczynił się do podejmowania nowych inwestycji budowlanych. Zauważalne nasilenie inwestycyjne nastąpiło w okresie 1906–1914 – z tego okresu zachowało się 5 projektów okazałych budynków (ryc. 57, 59–63), tworzących północną pierzeję placu (ryc. 77b). Szczególne miejsce zajmował dom handlowy. Od 1928 r. funkcjonowała także Spółdzielnia Mleczarska – budynek mleczarni stał w podwórzu domu handlowego, w sąsiedztwie domu ludowego (Zaporowski 1994; Dębowczyk 2003). Układ przestrzenny tej części miejscowości jest dosyć dobrze przedstawiony na planie miasta (ryc. 16) i planach sytuacyjnych dołączonych do projektów architektonicznych. Ciekawy szkic placu bydłęcego dołączono do projektu budowy banku (ryc. 63). Po odzyskaniu niepodległości kontynuowano (choć już w mniejszym stopniu) rozbudowę tej części miejscowości – powstały projekty budowy kolejnych budynków mieszkalno-usługowych (ryc. 64). Lata 20. i 30. XX wieku dostarczają bogaty zbiór fotografii okolic placu bydłęcego. Najwięcej fotografii przedstawia widok północnej pierzei placu z reprezentacyjnymi budynkami (fot. 10, 24–25, 27, 32, 56, 60, 65–69, 89). W pierzei zachodniej znajdowało się zaledwie kilka budynków (fot. 10, 39 – na drugim planie, 57). W południowo-zachodnim narożniku stała drewniana piekarnia Kowalskich. Południowy skraj placu, bez wyraźnej linii zabudowy, był zabudowany drewnianymi obiektami gospodarczymi, stanowiącymi obejście Krysków (fot. 61, 104 – na drugim planie). Dom Krysków zamykał plac od strony południowo-wschodniej, u wylotu ul. Janowskiej (obecnie Partyzantów). Wschodnią stronę placu zajmował parterowy budynek Zarządu Gminy (fot. 28–29) wraz z przyległymi budynkami gospodarczymi: wozownią, stajnią, oborą, „kozą” (aresztem) oraz domem gminnej woźnej (fot. 39). Wraz ze wspomnieniami M. Paneckiego (2004) opublikowano dosyć kompletny i kartometryczny rysunek placu bydłęcego lat 30. XX wieku. U schyłku okresu międzywojennego rozpoczęto budowę nowej siedziby Zarządu Gminy (ryc. 95, fot. 35 i 36), projektowano przebudowę jatek (fot. 36) i wzniesienie jednolitego kompleksu handlowego (ryc. 72). Planowy rozwój Bychawy został przerwany 1 września 1939 r. Po klęsce wrześniowej Bychawa, jak i cała Lubelszczyzna, znalazła się pod administracją niemieckiego Generalnego Gubernatorstwa. Okupanci dokończyli budowę siedziby Zarządu Gminy

(fot. 37, 39, 58)³⁸, projekt budowy hal targowych porzucono, jatki rozebrano, a w ich miejscu powstał skwer miejski (fot. 40, Dębowczyk 2003). W okresie powojennym w „starym urzędzie” przez jakiś czas funkcjonowała karczma (fot. 30, Dębowczyk 2000). Nie wiadomo kiedy dokładnie z krajobrazu Bychawy zniknęła wieża obserwacyjna straży ogniowej zwana „Spinalnią” (fot. 40 – po prawej)³⁹. Zapewne należy wiązać ten fakt z okresem 1945–1956 i przeniesieniem straży do dawnego budynku bożnicy (Panecki 2004; Kryska 2014).

Nieco ponad stumetrowy odcinek ul. Piłsudskiego pomiędzy Rynkiem i placem bydlęcym był po obu stronach zabudowany w sposób zwarty (ryc. 75a) (Dębowczyk 2003; Panecki 2004). Po stronie północnej znajdowały się drewniane, parterowe budynki typu małomiasteczkowego, pełniące funkcje handlowo-usługowe (ryc. 77a, fot. 59, 85–88)⁴⁰. W latach 90. XX zburzono je, a w ich miejscu stanął okazały dwukondygnacyjny budynek prywatny. Po stronie południowej stały budynki murowane, parterowe lub piętrowe (fot. 96 i 97) – budynki przedwojenne stanowią do dziś większą część zabudowy południowej strony, obiekty powojenne tylko w kilku miejscach uzupełniają linię zabudowy (ryc. 25, zał. 4–5).

Ciekawie przedstawia się analiza północnej strony ul. Piłsudskiego od domu handlowego do szkoły. Obszar zwyczajowo nazywany Ogrodziskami, był podzielony prostopadle do ulicy w kierunku Kosarzewki na 32

³⁸ Pojawiają się także informacje, że budowę Zarządu Gminy ukończono jeszcze przed wybuchem wojny: „Od strony zachodniej plac zamykał okazały, dwukondygnacyjny budynek urzędu miasta i gminy, zbudowany tuż przed wojną, w czasie gdy wójtem był nasz stryj Władysław Luterek. Zachowały się zdjęcia Zarządu Gminnego lustrującego budowę siedziby urzędu” – J. Luterek-Cholewska (2010, s. 13).

³⁹ „Ok. 50 m od gminy znajdowała się remiza strażacka z wysoką na dwa piętra wieżą obserwacyjną, zwaną potocznie Spinalnią. Dwie pary wrót wjazdowych zdobiły wymalowane, prawie naturalnej wielkości postacie strażaków w rynsztunku, trzymające w rękach węże pożarnicze zakończone prądownicami” – M. Panecki [2004, GR, nr 1 (12), s. 2].

⁴⁰ „Przy głównej ulicy w stronę herbaciarni, i w bocznych uliczkach też stały domy żydowskie, po wojnie niektórzy Polacy je kupili, przebudowali, albo w tym miejscu postawili własne [...]. Za Makułami mieszkali Mańkiewicz, za nimi Baranowski, Bolek Luterek – ten miał po tej stronie warsztat szewski, a dom po przeciwnej, potem Jańcowa, Żminda – prowadzili sklep spożywczy, potem lodziarnię, dalej modne gorące trwał robił w swoim zakładzie fryzjer Manulewicz, a za nim mieszkali Spozowski, potem szklarz Kwiatkowski z rodziną, a za nim był warsztat ślusarski Różalskiego” – M. Dębowczyk [2003, GR, nr 9 (3/2003), s. 1].

wąskie działki (ryc. 25). Półkilometrowy odcinek w okresie międzywojennym był zabudowany niemal wyłącznie drewnianą, parterową lub piętrową zabudową typu małomiasteczkowego (ponad 20 domów – za: Dębowczyk 2003). Wyjątek stanowił czwarty w kolejności, murowany, trzykondygnacyjny budynek banku (ryc. 63, fot. 25 i 27), w którym od lat 20. XX wieku mieścił się Spółdzielczy Bank Ludowy (Zaporowski 1994). W 1932 r. na drugim piętrze banku zagościł posterunek Policji Państwowej (Sygowski 1984). Inne gabarytowo wyróżniające się budynki, to: dom sióstr Służek NMP „Promień” (fot. 26)⁴¹ oraz ówczesny sąd pokoju (fot. 76). W latach 1923–1927 na wschodnim skraju miasteczka wybudowano okazały, dwupiętrowy budynek szkoły (ryc. 66, fot. 14–15, 44–45, 77). Teren szkoły stanowił wschodnią granicę zabudowy po północnej stronie ul. Piłsudskiego⁴². Dalej na wschód rozciągało się należące do mieszczan-rolników Błonie. Konfrontacja zdjęć lotniczych (ryc. 25) z fotografiami (fot. 25–27, 38, 41–42, 68–73) i wspomnieniami mieszkańców pozwala stwierdzić, że w tej części miasta budynki o przedwojennym rodowodzie stanowiły większość substancji jeszcze w latach 60. XX wieku (zał. 3)⁴³. Większość z nich wyburzono na

⁴¹ „[...] stylowy, drewniany domek, własność sióstr Służek NMP[...]. Dom Zgromadzenia sióstr, drugi z kolei w Bychawie, pierwszy istniał już od dawna, zakupiono od pewnej wdowy, wymagał remontu, który przeprowadzono w latach 1926–1927. Siostry prowadziły tu okresowo herbaciarnię, sklep, magiel, pracownię krawiecką i naukę krawiectwa. »Promień« był prawdziwą ozdobą Bychawy jako przykład dawnej miejskiej drewnianej oryginalnej zabudowy. Mimo głosów krytycznych dokonano rozbiórki »Promienia« argumentując to koniecznością pozyskania terenu na potrzeby rozbudowującego się osiedla mieszkaniowego, stało się to w 1988 r. Patrząc dziś z perspektywy czasu na miejsce po »Promieniu«, wydaje się, że przy dobrych chęciach i pewnym wysiłku, można było tego z pewnością uniknąć” – M. Dębowczyk [2003, GR, nr 40 (4/2003), s. 2].

⁴² „Okazały, piętrowy, murowany gmach szkoły [...] miał od strony ulicy imponującą fasadę i zlokalizowany był na obszernej działce o powierzchni około 1 hektara przy ulicy Turobińskiej. Na działce tej wydzielono miejsca na boisko szkolne z polem do gry w siatkówkę, koszykówkę i bardzo wtedy popularne »dwa ognie«, a także spory, młody sad, po zachodniej stronie gmachu szkoły [...]. Ozdobą od strony ulicy był duży, okrągły klomb kwiatowy, do budynku prowadziły kwietniki z płyt betonowych, z boku brama wjazdowa i furtka dla pieszych w ogrodzeniu” – M. Panecki [2004, GR, nr 17 (6/2004), s. 1].

⁴³ „[...] Obok [„Jedności” – przyp. J.K.] mieszkała rodzina Bogutów, dalej Lewczyński – w swoim warsztacie szewskim zatrudniał kilkunastu ludzi [...]. Następny budynek, parterowy, murowany, należał do Antoniego Frączka, z frontu był sklep chemiczny. Przed samym bankiem mieszkali Krawczyki, dalej Siudy (ci za okupacji, i nawet potem prowadzili restaurację, dość elegancką, gdzie bywali i Niemcy), Sprawki, Flisy, Buczki – w ich domu mieściła się poczta [...]. Z nimi sąsiadowali Barany, a dalej Malikowskie,

przełomie lat 70. i 80., w celu uzyskania terenu pod rozbudowę osiedla wielorodzinnych bloków mieszkalnych (zał. 4). Do dziś zachowały się jedynie cztery budynki, w tym banku i dawnego sądu (zał. 5).

Południowa odnoga ul. Turobińskiej biegła za targowicą, ukośnie w stosunku do ul. Piłsudskiego. Odcinek o niemal równoleżnikowym przebiegu liczył ponad 700 m: od młyna Kryski (ryc. 68) do szkoły i krzyża Listopadowego (fot. 21). Charakterystyczną cechą południowej zabudowy ulicy był równy szereg blisko stojących domów jednorodzinnych i znajdujących się za nimi zabudowań gospodarczych (fot. 40, 105). Za każdą z posesji (było ich ok. 60) rozpoczynały się wąskie niwy (o szerokości nieprzekraczającej 30 m, średnio 12 m), wijące się na długości ponad 1 km od zabudowań gospodarczych do granicy miejscowości na Białej Górze (ryc. 25). Za krzyżem Listopadowym linia zabudowy załamywała się i biegła dalej wzdłuż głównej ulicy (obecnie Sienkiewicza – fot. 74, 92). Na przestrzeni kolejnych 650 m było tam ok. 50 działek, z czego tylko kilka pierwszych było zabudowanych. Cały obszar o powierzchni ok. 1,5 km² nazywano Półciwarki albo Łamane Ćwierci. Mimo powstania osiedla Południe (zał. 4), sięgająca XVII wieku linia zabudowy i charakterystyczny, drobnoniwowy układ pól, po dzień dzisiejszy są czytelne w przestrzeni miasta (zał. 5).

Ulica wychodząca z centrum osady w kierunku południowym jest wymieniona w dokumentach jako ul. Janowska, chociaż we wspomnieniach mieszkańców częściej występuje pod nazwą ul. Gałęzowskiej lub po prostu drogi do Gałęzowa. Janowska zaczynała się od placu bydłęcego i wznosiła się północno-zachodnim stokiem Białej Góry. Dokumenty z okresu okupacji wskazują, że przy ul. Janowskiej stało 6 domów. Na podstawie wspomnień mieszkańców (Panecki 2004; Kryska 2014) udało się ustalić, że za luźną zabudową południowej pierzei placu stało 8 domów. Stumetrowy odcinek

Luterek Franio, zamożny właściciel dużej posesji, na której stały budynki murowane i drewniane, wynajmowane lekarzom, spłonęły w czasie wojny, rodzina o nazwisku Kula. Przed »Promieniem« stał dom Dziurzyńskich i Kawałów, a za nimi Luterka Władka, a w następnym mieszkaly siostry Antoniego Frączka: Lucyna i Janka, Woźniak ślusarz, Makarewicz. Następnie w kamienicy sprzed wojny, mieszkali Buczki i Wojtuszkiewicz. Mieścił się tu sąd, potem żłobek, kiedy go zlikwidowano wprowadził się posterunek milicji. Mleczarnia, która przed wojną mieściła się w podwórzu »Jedności«, po wybudowaniu pomieszczeń została przeniesiona w miejsce dzisiejsze. Za mleczarnią mieszkali Mazurki, Łobodziński kowal i kamasznik Kazimierz Jezierski. Obok mleczarni ale bliżej ulicy, gdzie dzisiejszy skwer, stały domy Kostrzewów i Dutkiewiczów” – M. Dębowczyk [2003, GR, nr 9 (3/2003), s. 1].

ul. Janowskiej był zabudowany po obu stronach budynkami mieszkalnymi (w tym jeden wielorodzinny) i towarzyszącymi zabudowaniami gospodarczymi (fot. 61, 104). Okazały dom Nejmanów (ostatni po wschodniej stronie ul. Janowskiej) był jednocześnie pierwszym w linii zabudowy południowej odnogi ul. Turobińskiej (fot. 105). Szereg zabudowań po zachodniej stronie ulicy zamykał budynek młyna motorowego P. Kryski, wzniesionego w latach 20. XX wieku i rozebranego w 2002 r. (ryc. 68, 73, fot. 106–107). Młyn pełnił funkcję małej elektrowni (10 kWh), jedyne wóczas źródła energii elektrycznej dla miasta. Za posesją Krysków, na długości 150 m rozciągało się Księżę Pole (od obecnie ul. Szkolnej do obecnie ul. Żeromskiego). Na odcinku kolejnych 1150 m wzdłuż ul. Janowskiej stały rozproszone gospodarstwa Bychawy poprobowskiej (budynki te nie zostały ujęte w okupacyjnej ewidencji)⁴⁴. W 1930 r. przy ul. Janowskiej wzniesiono nowoczesny budynek rzeźni miejskiej (ryc. 69). Umieszczono go w odległości ok. 120 m od ul. Janowskiej, przy równoległej drodze polnej. W krótkim czasie okolica nowej inwestycji zyskała miano Rzeźni i choć obecnie budynek jest ruiną (obiekt zamknięto w latach 80. XX w.), nazwa przetrwała w świadomości mieszkańców. niespełna 300 metrów dalej znajdował się nowy kirkut (fot. 43), przy którym stały ostatnie zabudowania w tej części Bychawy (zał. 3).

5.5. Cmentarze i mała architektura

Szczególne znaczenie w przestrzeni niewielkich miejscowości mają miejsca pochówku i obiekty małej architektury. Cmentarze, przydrożne kapliczki, krzyże i pomniki są ważnymi elementami krajobrazu kulturowego, często jedynymi materialnymi śladami minionych zdarzeń i losów związanych ze zdarzeniami osób. W badaniach przestrzeni historycznej istotne jest zna-

⁴⁴ „U szczytu wzgórza dom p. Chabiorów, nieco dalej gospodarstwo p. Kusych i Chemperków, za nim niewielka chatynka p. Kostrzewów, następne, ale bliżej ulicy obejście p. Kalickich, za którym wiodła droga do rzeźni [...]. Obsługiwał ją i mieszkał w domu obok p. Olek Stelmach, zaś nadzorował jej pracę lekarz weterynarii p. Stefan Słowikowski. Za tą drogą, już rzadkie, poprzdzielane polami budynki, co kilkadziesiąt metrów, najpierw p. Kamolów, później p. Cichońskich, jeszcze dalej chałupina p. Piotra Sprawki [...]. Jeszcze dalej gospodarstwo p. Kalickich i ostatnie, tuż, przed tzw. Pasternikiem, czyli dużym wąwozem [...] oddalone od drogi, gospodarstwo p. Mierzwów. A za Pasternikiem już Gałęzów” – A. Kryska (2014, GZB, nr 261, s. 12).

czenie orientacyjne obiektów małej architektury, dające możliwość umiejscowienia w określonej przestrzeni zapisów wspomnień i relacji świadków.

W przestrzeni Bychawy okresu międzywojennego funkcjonowało 6 miejsc pochówku: cmentarz rzymskokatolicki na Zadębju, cmentarz przykościelny kościoła parafialnego św. Jana Chrzyciela, stary cmentarz na terenie po kościele św. Piotra i św. Pawła, cmentarz wojenny na Białej Górze, stary kirkut przy synagodze i nowy kirkut przy drodze do Gałęzowa. Do 2016 r. jedynie trzy doczekały ochrony prawnej jako zabytki nieruchome (zał. 5, *Wykaz zabytków...*).

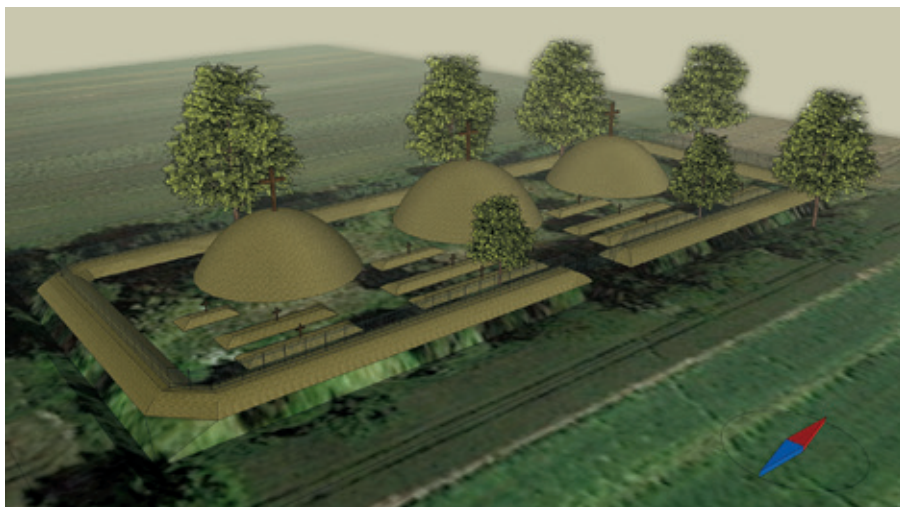
Cmentarz parafialny na Zadębju założono około 1802 r. (Bereza 2000). Cmentarz rozbudowano w kierunku północnym w 1865 i 1878 r., uzyskując obszar o łącznej powierzchni ok. 0,8 ha. W 1884 r. Maria Duniewska wzniosła na terenie cmentarza okazałą neogotycką kaplicę grobową (Sygowski 1984). W czasie pierwszej wojny światowej na cmentarzu założono kwatery dla poległych żołnierzy⁴⁵. Cmentarz ponownie rozbudowano w 1925 r. Przed wybuchem drugiej wojny światowej cmentarz zajmował powierzchnię ok. 2 ha, był obsadzony drzewami i ogrodzony drewnianym płotem (Sygowski 1984; Bereza 2000). Przeniesienie cmentarza parafialnego z otoczenia kościoła Jana Chrzyciela na teren Zadębja na początku XIX wieku zainicjowało proces wchłaniania wsi przez obszar zabudowany Bychawy (Sygowski 1984).

Przed założeniem cmentarza na Zadębju, miejscem wiecznego spoczynku miejscowej ludności było otoczenie kościoła parafialnego św. Piotra i św. Pawła (do ok. 1600 r.), a następnie kościoła św. Jana Chrzyciela. Niewiele wiadomo o wyglądzie i zasięgu najstarszego cmentarza. W 1820 r. na terenie nekropolii znajdował się drewniany krzyż otoczony lipami (ryc. 11) (Sygowski 1984). Około połowy XIX wieku w miejsce krzyża wzniesiono murowaną kapliczkę z ludową figurą św. Jana Bożego z dzieciątkiem (fot. 104). W „Nowej Jutrzence” (1910 r.) pojawiają się informacje o postępującej degradacji cmentarza⁴⁶. Kapliczka zachowała się do dziś.

⁴⁵ „Na górze kopiec o podstawie ok. 15 x 10 m i wys. ok. 1,5 m, poniżej w dół równolegle szereg prostokątnych mogił – 7 czy 8 o wymiarach 10 x 2 m. Całość obejmuje przestrzeń ok. 50 x 10 m. Mogiły wieńczy kilka metalowych krzyży, na kopcu wznosi się krzyż z betonu z wypełnieniem w kolorze czarnym” – M. Kuna [2009, GZB, nr 210 (7/2009), s. 10] – w tym numerze także komputerowa wizualizacja kwatery wojennej autorstwa M. Matyska. O kwaterze wojennej pisali także T. Bereza (2000, s. 120) i M. Dębowczyk [2008, GZB, nr 195 (1/2008), s. 8–9].

⁴⁶ „Na krawędzi miasteczka przy drodze do Gałęzowa z dawien dawna istnieje małeńkie cmentarzysko ogrodzone, z figurą pośrodku. Ktoś tuż przy tem cmentarzysku wybudował

Można przypuszczać, że teren wokół kościoła św. Jana Chrzciciela był wykorzystywany do pochówku przed konsekracją kościoła w 1639 r. (Bereza 2000). W 1817 r. cmentarz opasano murem, a następnie obsadzono drzewami. Pod koniec XIX wieku i w okresie międzywojennym teren przykościelny okalał drewniany płot sztachetowy (ryc. 18, fot. 12). We wschodniej części terenu przykościelnego, oprócz drewnianej dzwonnicy (fot. 13), znajdowała się także figura Najświętszej Maryi Panny (fot. 2) i duży drewniany krzyż (ryc. 18, fot. 12) – dwa obiekty (dzwonnica i figura) zachowane są do dziś.

Ryc. 37. Cmentarz wojenny na Białej Górze ok. 1938 r. – wizualizacja. J. Kuna (2017)

Cmentarz wojenny na Białej Górze (ryc. 37) został założony w 1914 r. przez wojska rosyjskie, a po ofensywie gorlickiej 1915 r. i zajęciu Bychawy przez wojska austrowęgierskie, staraniem X Wydziału Grobów Wojskowych

domek i stopniowo coraz to stawiał budyneczki gospodarskie, ale tak, że wskutek tego coraz to ubywało cmentarzyska. Niektórzy mieszczanie gniewali się na tego Ktosia, inni zaś wcale się nie gniewali, bo kontent był monopol i bawarja. Jednak ów Ktoś miał kilka procesów z powodu kurczenia się cmentarzyska, bo zawsze choć kilku mieszczan bolał widok zagarniania bezprawnie własności ogółu. I dziwna rzecz – ów Ktoś zawsze wygrywał, choć jest widoczne, że ujął cmentarzyska [...]. A jakie prawo miała ona gromadka rozporządzać cmentarzyskiem? Wszak ono pozostaje pod opieką dozoru kościelnego, zawsze jest odgradzone od posiadłości miejskich i zawsze zdawien dawna uważane, jako miejsce poświęcone” – J. Luterek (1909, „Nowa Jutrzenka”, nr 48, s. 381).

CK armii, przeprojektowany na cmentarz-pomnik⁴⁷. Cmentarz o wymiarach ok. 30 x 75 m (dłuższa oś S–N) wzniesiono 115 m na zachód od kulminacji Białej Góry w formie prostokąta, otoczonego wałem ziemnym o wysokości ok. 1 m i rowem o głębokości 1,5 m. Jak podaje M. Panecki (2004, s. 2) w okresie międzywojennym „[...] tworzyły go 3 wielkie kopce – kurhany wysokie 7–8 m, o średnicy podstawy ok. 15 m oraz liczne mogiły zbiorowe i pojedyncze. Na szczycie każdego stał krzyż, a cały teren ogrodzony był żelaznym płotem”. Cmentarz poddawano remontom, w 1929 r. ustawiono krzyże na mogiłach (Boruch 1992). Nekropolia stała się rozpoznawalnym punktem krajobrazu.

Stary cmentarz żydowski, położony w sąsiedztwie synagogi na południowym zboczu doliny Kosarzewki, został założony prawdopodobnie już w XVII wieku (Sygowski 1984; Trzciński 1990). Kirkut o powierzchni ok. 0,6 ha (1 morga) był ogrodzony. Kirkut został zamknięty do celów grzebalnych w 1926 r., ale ostatni pochówek odnotowano w 1941 r. (Sygowski 1984). Podczas drugiej wojny światowej kirkut został zdewastowany: rozebrano ogrodzenie i znajdujący się tam drewniany budynek, a nagrobki posłużyły hitlerowskim okupantom do brukowania ulic i placów⁴⁸. Niewielka część kirkutu została zabudowana na potrzeby piekarni GS, a w 1988 r. przez niższą część kirkutu przeprowadzono kanał drenujący. Współcześnie teren kirkutu (0,5 ha) jest częściowo ogrodzony, resztki odnalezionych macew ułożono w niewielki stos (fot. 103), obiekt wymaga planowej aranżacji.

Bychawska gmina żydowska rozpoczęła starania o uzyskanie terenu pod budowę nowego kirkutu w 1910 r. Działkę przy drodze Bychawa – Gałęzów (o powierzchni 0,6 ha) nabyto od A. Łobodzińskiego. Na terenie przycmentarnym stał drewniany dom, zamieszkały przez dozorcę (Sygowski 1984). Analiza materiałów kartograficznych (ryc. 19, 25) dowiodła, że do 1937 r. zagospodarowany był jego niewielki fragment (0,15 ha), położony w zachodniej części działki przy drodze polnej „za rzeźnią” (zał. 1–2) (Kuna 2015a). Nowy kirkut funkcjonował do 1941 r., co potwierdza zacho-

⁴⁷ Boruch 1992, Karta cmentarza wojennego na „Białej Górze”, WUOZ Lublin; 2016: *Wykaz zabytków...*, s. 10, nr zabytku A/1088. Także M. Dębowczyk [2008, GZB, nr 195 (1/2008), s. 8].

⁴⁸ „Pamiętam [...] i płyty nagrobne z kirkutu, którymi były wyłożone alejki w miejskim parku nieopodal gospodarstwa Stryjostwa [...]” ze wspomnień G. Buczka, www.zaczarowana-bychawa.blogspot.com – wpis z dn. 6.02.2011 r., Także: P. Sygowski (1984, s. 74, 88); A. Trzciński (1990, s. 28); M. Kubiszyn (2011, s. 70).

wane zdjęcie niemieckich żołnierzy opartych o stojące macewy (fot. 43). Macewy nowego kirkutu również wykorzystano do brukowania ulic. Po drugiej wojnie światowej teren kirkutu zamieniono na pole uprawne i sad, a jego pierwotna funkcja została prawie zapomniana (Sygowski 1984; Burchard 1990). Oznaczenie obszaru nowego kirkutu w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego (MPZP 03 2016) daje nadzieję na przywrócenie pamięci tego miejsca.

Krajobraz międzywojennej Bychawy uzupełniał szereg obiektów małej architektury: krzyży, studni i pomników. Lektura archiwalnej prasy i dzisiejszych artykułów wspomnieniowych pozwoliła doszukać się siedmiu krzyży, trzech publicznych studni z charakterystycznymi pompami i jednego pomnika. Najczęściej wspominany jest drewniany krzyż Listopadowy – dzięki zachowanej fotografii z lat 20. XX wieku znany jest jego ówczesny wygląd (fot. 21). Dobrą dokumentację fotograficzną posiada drewniany krzyż z 1915 r., stojący na terenie szpitala „Samarytanin” (fot. 4 i 6). P. Sygowski (1984) wymienia trzy krzyże przy ul. Partyzantów: drewniany przy skrzyżowaniu z ul. Żeromskiego – wyznaczał południową granicę Księżego Pola (Kryśka 2014), następny drewniany przy odgałęzieniu drogi polnej w kierunku Białej Góry i żeliwny (fot. 117) przy odgałęzieniu następnej drogi polnej w pobliżu cmentarza wojennego (Kryśka 2014). Prawdopodobnie z tymi krzyżami związane są ludowe podania i relacje o zjawiskach nadprzyrodzonych i cudownych uzdrowieniach w Bychawie⁴⁹. Na mapie P. Sygowskiego (194) zaznaczono jeszcze jeden krzyż przy ul. Partyzantów i drodze do rzeźni, jednak brak innych materiałów potwierdzających jego istnienie. O ostatnim krzyżu wspomina M. Panecki (2004) – znajdował się on w centrum, przy drewnianym budynku Zarządu Gminy i przypuszczalnie został zdemontowany w 1938 r., w trakcie budowy nowej siedziby gminy.

⁴⁹ „Innym razem [...] wzięła mnie ze sobą pobożna moja matka za gromadką kobiet do oddalonego o dwie mile miasteczka Bychawy, poza którem to miastem na polu miało mieć miejsce – według miejscowej legendy – objawienie się Matki Boskiej na jednym z krzyżów i cudowne uzdrowienie jakiegoś pana. Stanąwszy u celu, wpadła mi przedewszystkiem w oczy niezliczona ilość płytkich podłużnych dołków, a poza tem całe legiony przekupniów i włóczęgów, przez którą to ciżbę ledwie przecisnęliśmy się. Obróć dwu zwykłych drewnianych dużych krzyżów nie było nic więcej takiego, co by o świętości miejsca wyraźnie świadczyło. Upatrzywszy stosowne miejsce, wybrała matka łopatą podobnym innym dołek, a poleciwszy mi legnąć na ziemi i ułożyć w dołku głowę, przykryła mi ją odkopaną z wierzchu darnią – i czekaliśmy cudu. Lecz trudno” – F. Kuraś (1925, s. 73–74). Zachowano pisownię oryginalną.

Pomnik marszałka Piłsudskiego został wystawiony z fundacji weteranów wojny bolszewickiej 1919–1920. „Wysoki, smukły obelisk, a więc czworoboczny słup zwężający się ku górze [...] mógł powstać w latach 1929–30 [...]. Wg innej wersji powstał tuż po śmierci Marszałka...” (Dębowczyk 2005, s. 1). Czterometrowy obelisk zlokalizowano przy ul. Piłsudskiego (d. Turobińskiej), naprzeciw budynku „Promienia” (fot. 26). Obelisk, zniszczony w latach 50. XX wieku, dzięki społecznemu zaangażowaniu mieszkańców udało się odtworzyć w latach 90. XX wieku (Dębowczyk 2005).

M. Panecki (2004) i A. Kryska (2014) wspominają, że obok remizy strażackiej znajdowała się publiczna studnia z żeliwną pompą – w czasie okupacji nazywana „żydowska” (ryc. 8ob). Druga studnia, z pompą z charakterystycznym, dwuręcznym kołowrotem, znajdowała się w Rynku (ryc. 74 i 8oa) – jej miejsce zajmuje obecnie pompa ręczna (Kuna 2008). Następna studnia z pompą znajdowała się na placu przy boisku szkoły (ryc. 66) (Panecki 2004). Nie wiadomo jak duża liczba gospodarstw w mieście miała własne studnie lub pompy, chociaż pojawiają się one we wspomnieniach mieszkańców⁵⁰.

Ostatnią, trochę przysłowiową kategorią obiektów małej architektury międzywojennej Bychawy były sanitariaty, czyli – jak żartobliwie mówiono – „sławojki”. Rozporządzenie Prezydenta RP o prawie budowlanym i zabudowaniu osiedli z 1928 r. nakazywało budowę ustępów na każdej działce zabudowanej⁵¹. „Bychawa wówczas nie miała jeszcze ani wodociągu ani kanalizacji [...]. Szkoła [...] wyposażona została w latrynę typu wojskowego, przedzieloną ścianką z desek na część »damską« i »męską« [...]” (Panecki 2004, s. 1). O tym, jak ważną rolę pełniły miejsca doraźnej higieny niech świadczy fakt, że spośród 34 analizowanych projektów architektonicznych, w 14 poświęcono ustępom osobną uwagę (najstarszy z 1892 r. – ryc. 43), zaś tylko w 3 projektach zaznaczono toalety wewnątrz budynków (ryc. 82–63 i 71).

⁵⁰ „Na lewo od werandy królowały wysokie tuje i żeliwna pompa z fantazyjnie podrzeźbionym kranem i wodą tak twardą, że nie rozpuszczało się w niej żadne mydło...” – J. Luterek-Cholewska (2010, s. 13).

⁵¹ „W dzielnicach nieskanalizowanych na każdej działce powinny być urządzone osobne ustępy dla każdego mieszkania.” – Dz.U.R.P. 1928, Nr 23, poz. 202. rozdz. 12, art. 252.

5.6. Pokrycie terenu

Brak szczegółowych map topograficznych lub planów sprawia, że rekonstrukcja pokrycia terenu międzywojennej Bychawy jest zadaniem obciążonym dużym ryzykiem błędu. Wprawdzie na planach architektonicznych „z epoki” (ryc. 64–72) pojawiają się informacje o sadach, ogrodach, łąkach czy pojedynczych drzewach, jednak najczęściej są one ograniczone do wielkości posesji. Dzięki tym dokumentom wiadomo np., że na posesji F. Siudy za budynkiem mieszkalnym przy ul. Turobińskiej znajdował się rozległy ogród warzywny (ryc. 64). Teren drewnianej mykwy przy ul. Rudnik sąsiadował z łąką w dolinie Kosarzewki (ryc. 65). Łąki znajdowały się też w sąsiedztwie młyna W. Ajzensztata – po drugiej stronie rzeki (ryc. 67). Tereny szkoły (ryc. 66) były zagospodarowane przez klomb kwiatowy, sad i ogród warzywny, ponadto otoczone drzewami, które oddzielały je od sąsiedniego wąwozu (od zachodu), łąk (od północy) i Błoni⁵² (od wschodu). Dosyć precyzyjnie można określić zasięg sadu P. Kryski przy ul. Janowskiej (ryc. 68). Budynek rzeźni miejskiej (ryc. 69) sąsiadował z polami ornymi F. Madeja (od południa) i M. Luterka (od północy). W otoczeniu nowej mykwy znajdował się sad (ryc. 70). Oprócz zasięgu Stawu Dworskiego plan zakładu wodnego Bychawa–Grodzany (ryc. 21) precyzyjnie przedstawia zasięg terenów podmokłych, łąk, a także lokalizację drzew w dolinie Gałęzówki. Ciekawych informacji dostarczają szkice sytuacyjne dołączone do planów sprzed pierwszej wojny światowej (ryc. 63), jednakże ze względu na znaczny rozwój zabudowy, w okresie międzywojennym ich treść mogła się zdezaktualizować. Dotyczy to wszystkich materiałów kartograficznych wytworzonych przed 1918 rokiem (ryc. 16).

Źródła kartograficzne wytworzone po 1939 r., szczególnie najbliższe chronologicznie, tj. mapa obrębowa 1 : 25 000 (ryc. 26) i zdjęcia lotnicze 1 : 5000 z 1957 r. (ryc. 25), wnoszą wiele informacji o pokryciu terenu. Dzięki konfrontacji ze szczegółowym opisem historycznym okresu 1944–1957 (Dębowczyk 1994) można określić, które fragmenty przestrzeni zmieniły formę pokrycia i przyjąć dosyć prawdopodobne założenia o wcześniejszym rodzaju pokrycia. Szczególnie cenne pod tym względem są zdjęcia lotnicze. Fragmenty zdjęć zostały uczytnione na podstawie wywiadu terenowego.

⁵² „Dziś istnieje spór o błonie miejskie między żydami i chrześcijanami [...]” – 1909, „Nowa Jutrzenka”, nr 48, s. 381.

Można dostrzec detale pozwalające na określenie cech jakościowych (np. określenie rodzaju i przybliżonego wieku drzew), niemożliwych do odczytania z mapy topograficznej.

5.7. Toponimy

Kartograficzny obraz międzywojennej Bychawy wymaga uzupełnienia o listę nazw geograficznych (toponimów). Nazwy miejscowe, wytworzone przez mieszkańców, trwałością historyczną niejednokrotnie przewyższają trwałość materialnych obiektów przestrzennych, do których się odnoszą (w chwili powstania). W tabeli (tab. 5) zestawiono nazwy miejscowe Bychawy i jej najbliższego sąsiedztwa używane w okresie międzywojennym oraz odpowiadające im nazwy stosowane współcześnie. W zestawieniu ujęto zarówno nazwy, które zachowały się w niezmienionej formie i znaczeniu, nazwy o niezmienionej formie i nowym znaczeniu, stare i nowe nazwy stosowane do oznaczania tych samych obiektów przestrzeni oraz stare i nowe nazwy dla różnych obiektów występujących w tym samym miejscu w przestrzeni⁵³.

Porównanie listy ojkonomów (nazw miejscowości) najbliższego sąsiedztwa Bychawy z okresu międzywojennego i dzisiejszych pozwala dojść do wniosku, że właściwie wszystkie ówczesne nazwy wsi i przysiółków są współcześnie używane. W wyniku urbanizacji Bychawy i zmian administracyjnych z okresu 1939–2016 wiele miejscowości zostało włączonych w skład miasta w całości (np. Grodzany, Polanówka, Rogalec, Wola Mała) lub w części (Wandzin, Zadębie). Tradycję historycznej odrębności niektórych części miasta podtrzymano ustaleniem jednostek pomocniczych gminy – sołectw⁵⁴. Należy jednak zwrócić uwagę na dużą niekonsekwencję w ich wyodrębnianiu i wynikające z tego komplikacje o charakterze administracyjno-prawnym. Warto przeanalizować kilka szczególnych przypadków:

– Teren zabudowany dawnej wsi Grodzany został w całości włączony do Bychawy, jednak część terenów rolnych wchodzi w skład sołectwa Łęczycza w gminie wiejskiej. Ustalone statutem gminy Bychawa sołectwo Grodzany

⁵³ Porównaj przedstawione zestawienie z *Urzędowy wykaz nazw* (1967), s. 5.

⁵⁴ Załącznik do Uchwały nr XXI/144/2012 Rady Miejskiej w Bychawie z dn. 27 września 2012 r. – Statut Gminy Bychawa, s. 2. Także: M. Kuna (2016).

obejmuje część dawnej wsi Grodzany, dawnego przysiółka Rogalec i część zabudowy utworzonej po parcelacji majątku Bychawa-Podzamcze. Sołectwo Grodzany jest wliczane w skład obrębu ewidencyjnego miasta Bychawa⁵⁵.

– Obszar dawnej wsi Zadębie został podzielony: część położona na południe od ul. Zadębie została włączona do miasta, część położona na północ stanowi wieś Zadębie na obszarze gminy wiejskiej. Zgodnie ze statutem gminy sołectwo Zadębie obejmuje obie części dawnej wsi, ale obręb ewidencyjny Zadębie obejmuje jedynie część wiejską.

– Obszar wsi i folwarku Wandzin został podzielony wzdłuż ul. Wandzin, podobnie jak w przypadku wsi Zadębie. W skład sołectwa Wandzin oprócz dawnej wsi i folwarku Wandzin włączony został także obszar dawnej wsi Wola Mała – paradoksalnie wieś Wola Mała jest starsza niż folwark i wieś Wandzin. Obręb ewidencyjny Wandzin obejmuje tylko część wiejską⁵⁶.

Równoległe funkcjonowanie samodzielnych wsi i części miasta o tej samej nazwie, arbitralnie ustalony przebieg granic między poszczególnymi jednostkami pomocniczymi gminy oraz niepokrywanie się obrębów ewidencyjnych z sołectwami powoduje niejasności i utrudnia porównywanie danych. Powoduje to chaos nazewniczy i konieczność umieszczania podwójnych napisów na mapach.

W okresie 1938–2016 największym zmianom podlegały nazwy ulic (plateonimy). Jest to związane z burzliwym charakterem przemian ustrojowych. Po ustanowieniu „władzy ludowej” zmieniano tradycyjne nazwy ulic i nadawano im nazwy o wyraźnym wydźwięku politycznym: ulicę Piłsudskiego przemianowano na 22 Lipca, Szpitalną na Wyzwolenia, Wołową na Batalionów Chłopskich i 1 Maja, Rudnik na Marcelego Nowotki, Rynek na plac Lenina⁵⁷. Z przestrzeni miasta wymazano dawne nazwy związane z funkcjami ulic: Końską (zmieniono na Kopernika), Stolarską (Batorego), Kościelną (Ściegiennego), Bożniczną (Strażacka, później Kościuszki). Po transformacji ustrojowej (1989 r.) zmieniano nazwy ulic nacechowane ideologicznie z okresu PRL. Przywrócono nazwy ul. Piłsudskiego i Rynek. Ulicę Wyzwolenia przemianowano na 11 Listopada. Zmieniono też wiele nazw ulic w nowych osiedlach: Dzierżyńskiego na Armii Krajowej, Mar-

⁵⁵ Załącznik do Uchwały nr XVI/94/2015 Rady Miejskiej w Bychawie z dnia 29 grudnia 2015 r. – Strategia Rozwoju Gminy Bychawa na lata 2016–2023, s. 18–19.

⁵⁶ Wandzin nazywany jest dziś żartobliwie „chińską dzielnicą”, z charakterystyczną wymową Łan-dzin.

⁵⁷ P. Sygowski (1984, s. 117–118). Por. zał. 2 i zał. 3.

chlewskiego na Sikorskiego, Buczka na Andersa, Hanki Sawickiej na „Grota” Roweckiego, ale zachowano nazwę ulicy Partyzantów⁵⁸.

Wraz ze zmianą sposobu użytkowania placów miejskich zanikły ich tradycyjne nazwy. W latach 50. i 60. XX wieku zabudowano plac bydłency i targowicę (w czasie okupacji na części placu założono skwer – dziś park centralny). W latach 70. w miejscu Rynku założono park miejski – nazywany potocznie Alejkami⁵⁹. Nazwa Rynek została zachowana dla wąskiej uliczki biegnącej wzdłuż północnej i zachodniej pierzei.

Bychawka jako nazwa odcinkowa rzeki Kosarzewki wyszła z użycia. Po zamknięciu młyna Kryski z przestrzeni Bychawy zniknął okresowy ciek nazywany Młynówką. Zniszczenie Stawu Dworskiego w 1944 r. usunęło podstawę funkcjonowania tej nazwy – założony w tym miejscu park w dokumentach gminnych figuruje jako Park miejski przy ul. 11 Listopada, ale w mowie potocznej funkcjonują określenia park kościelny oraz park na dole.

Nowy kirkut zniknął zarówno z przestrzeni miasta, jak i świadomości mieszkańców, w związku z czym z nazwy Stary kirkut zniknął człon odróżniający (przymiotnik „stary”), a w powszechnym użyciu większą popularnością cieszy się gwarowe brzmienie Kierkut. Nazwy Lipnik i Olszynka zachowały się pomimo zmian charakteru użytkowania ziemi.

Powstanie osiedli mieszkaniowych na terenach rolnych wyparło z użycia ich dawne nazwy. Większą część Ogrodzisk zajmuje osiedle Nad Doliną (oficjalnie) lub używane w codziennej komunikacji osiedle Piłsudskiego. W miejscu Księżego Pola powstało osiedle nazywane od ulic Szkolna⁶⁰ lub Orzeszkowej. Półćwiartki zostały częściowo zabudowane przez osiedle Południe (oficjalnie) popularnie nazywane osiedlem Armii Krajowej. Tylko jedno nowe osiedle Błonie zachowało nazwę dawnego terenu wspólnoty gminnej.

Zmiany nazewnictwa objęły także charakterystyczne formy ukształtowania terenu – doliny erozyjno-denudacyjne, potocznie zwane „wąwozami”. Nazwę wąwozu Losek na poziomie komunikacji potocznej zastąpiła

⁵⁸ Por. zał. 4 i zał. 5.

⁵⁹ Według A. Czernego (2011, s. 46–47) G. Bauer (1998) i K. Handke (1988) wyodrębniają trzy płaszczyzny komunikacji:

1. Najwyższa, oficjalna – używana w oficjalnych dokumentach i podczas uroczystości.
2. Niższa, półoficjalna – skrócona do użycia jedynie członem odróżniającego.
3. Najniższa, potoczna – używana przez mieszkańców, często jako dublet nazewnictwa: humorystyczny lub ekspresyjny.

⁶⁰ Nazwa niepoprawna.

nazwa Kacze Doły. Nazwy Kryski Doły/Kaziuńcia są używane tylko przez najstarszych mieszkańców. Nazwa Rzeźnia rozszerzyła swoje odniesienie przestrzenne na cały obszar południowo-zachodniej części Bychawy, mimo tego, że znajdujący się tam zakład przemysłowy upadł przed dwoma dekadami.

Rekonstrukcja toponimów z okresu międzywojennego wymagała długotrwałej pracy nad kwerendą archiwalną, lektury literatury regionalistycznej i wspomnieniowej, wielu (nie zawsze łatwych) rozmów z wiekowymi mieszkańcami. W przekonaniu autora odtworzenie nazw poszczególnych miejsc jest niezbędnym elementem kartograficznej rekonstrukcji historycznej przestrzeni miejscowości (zał. 1–5).

Tab. 5. Wybrane toponimy Bychawy w 1938 i 2016 r.

Rodzaj obiektu	1938	2016	Uwagi
Miejscowości i ich części	Bychawa (osada)	Bychawa (miasto)	Prawo miejskie przywrócono w 1958 r.
	Grodzany (wieś)	Grodzany (część miasta)	Wieś w całości włączono do miasta
	Księżyzna (część osady)	Księżyzna (część miasta)	
	Leśniczówka (wieś)	Leśniczówka (wieś)	
	Polanówka (wieś)	Polanówka (część miasta)	Wieś w całości włączono do miasta
	Rogalec (przysiółek)	Rogalec (część miasta)	Przysiółek w całości włączono do miasta
	Rudnik (część osady)	Rudnik (część miasta)	
	Walentówka (część osady)	Walentówka (część miasta)	
	Wandzin (wieś)	Wandzin (część miasta)	Część wsi włączono do miasta
		Wandzin (wieś)	
	Wola Mała (wieś)	Wola Mała (część miasta)	Wieś w całości włączono do miasta
	Zadębie (wieś)	Zadębie (część miasta)	Część wsi włączono do miasta
		Zadębie (wieś)	

Przestrzeń Bychawy w okresie międzywojennym

Rodzaj obiektu	1938	2016	Uwagi
Ulice	Bożniczna	Kościuszki	
	Janowska	Partyzantów	
	Końska	Kopernika	
	Kościelna	Ściegiennego	
	Lubelska	Lubelska	
	Piłsudskiego	Piłsudskiego	
		Chodnik AK	
	Rudnik	Podwale	
	Rynek	Ks. Kwiatkowskiego	Z placu wydzielono dwie ulice
		Rynek	
	Stolarska	Batorego	
	Stolarska-Walentówka	Chopina	
	Szpitalna	11 Listopada	
	Wołowa	1 Maja	
		Batalionów Chłopskich	
		Ks. Maja	
Place	Plac bydłęcy	–	Plac został zabudowany
	Rynek	Rynek	Na placu założono skwer, potocznie nazywany również Alejkami
	Targowica	–	Część placu została zabudowana, część zajmuje skwer potocznie nazywany Parkiem Centralnym
Rzeki	Bychawka	–	Nazwa odcinkowa rzeki nie jest już używana
	Gałęzówka	Gałęzówka	
	Kosarzewka	Kosarzewka	
	Młynówka	–	Obiekt nie istnieje
Stawy	Staw Dworski	–	Obiekt nie istnieje, w tym miejscu znajduje się park miejski przy ul. 11 Listopada
	Stawy Ingrunta	Stawy Ingrunta	

Przestrzeń Bychawy w okresie międzywojennym

Rodzaj obiektu	1938	2016	Uwagi
Cmentarze	Nowy Kirkut	–	Obiekt nie istnieje
	Stary Kirkut	Kirkut	Nazwa gwarowa brzmi Kierkut
Łąki	Lipnik (łąka)	Lipnik (pola uprawne)	
	Olszynka (łąka podmokła)	Olszynka (zagajnik)	
	Stawisko	Stawisko	
Pola	Błonie (pole)	Błonie (osiedle)	
	Księżę Pole	–	Obszar zabudowany przez osiedle Szkolna/osiedle Orzeszkowej (nazwy potoczne tego samego osiedla pochodzące od głównych ulic)
	Ogrodziska	Ogrodziska	Częściowo zabudowane przez Osiedle Nad Doliną (nazwa oficjalna), potocznie osiedle Piłsudskiego
	Półćwiartki	Osiedle Południe / Osiedle Armii Krajowej	
Wąwozy	Kryski Doły/Kaziuńca	Kryskie Doły	
	Losek	Kacze Doły	
Uroczyska	Rzeźnia	Rzeźnia	

J. Kuna (2017).

6. DZISIEJSZE SPOJRZENIE NA MIĘDZYWOJENNĄ BYCHAWĘ

Istnieje bogaty zbiór źródeł pisanych dotyczących międzywojennej Bychawy wytworzonych po 1939 r. Są to zarówno opracowania naukowe, jak i popularne. Do kompleksowych opracowań naukowych należy zaliczyć *Studium historyczno-urbanistyczne* (Sygowski 1984) i *Dzieje Bychawy* (Szczygieł 1994). W badaniach międzywojennej przestrzeni Bychawy szczególnie owocna okazała się lektura: „Gazety Bychawskiej” (GB), „Głosu Ziemi Bychawskiej” (GZB) i „Głosu Regionalistów” (GR). W monografiach i artykułach prasowych spotyka się fragmenty wspomnień świadków oraz relacje pośrednie, np. zasłyszane w opowieściach rodziców czy dziadków. W większości opracowań przestrzeń międzywojennej Bychawy jest tłem dla wydarzeń, ale niektóre publikacje są skoncentrowane na opisie samej przestrzeni. Jedne i drugie są niezwykle cenne. Większość opracowań opisujących międzywojenną Bychawę ukazała się drukiem po 1989 r. Nieliczne publikacje z okresu PRL mają charakter czysto faktograficzny, osobiste „wycieczki w przeszłość” pojawiają się dopiero po transformacji. Z przykrością należy odnotować brak „emigracyjnych” źródeł pisanych. Jedyna publikacja wydana za granicą – tj. Księga pamięci bychawskich Żydów (Adini 1969) nie doczekała się tłumaczenia z jidysz. Wiele informacji o społeczności żydowskiej zaczerpnięto ze stron internetowych Wirtualnego Sztetla (www.sztetl.org.pl), Ośrodka „Brama Grodzka–Teatr NN” (www.teatrnn.pl) oraz projektu *Shtetl Routes* (www.shtetlroutes.eu). Blisko 400-letnia historia bychawskich Żydów wciąż jest białą plamą.

Przytaczając różne opisy, dokumenty i pozycje literatury w niniejszej monografii ograniczono się do informacji o obiektach i relacjach przestrzennych.

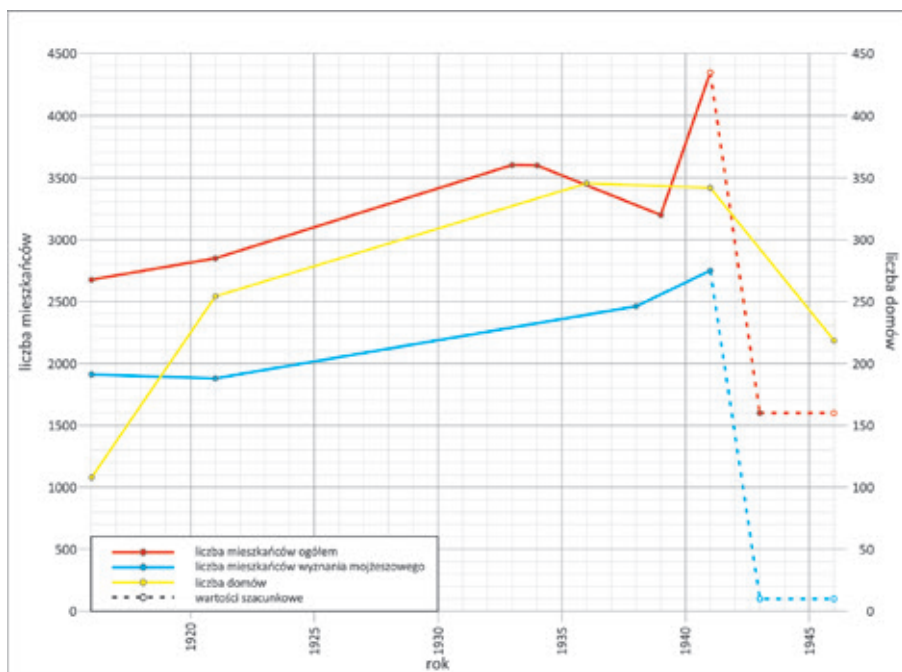
Osoby zainteresowane przebiegiem wydarzeń czy biografiami mieszkańców odsyłam do literatury źródłowej podanej w spisie.

6.1. Weryfikacja wyników badań

Analiza dokumentów i literatury historycznej dostarcza wyrywkowych informacji na temat liczby ludności i domów mieszkalnych. Z wykresu (ryc. 38) można odczytać, że w okresie 1916–1921, przy stosunkowo nieznacznym wzroście ludności (167 osób, 6%), liczba domów w Bychawie wzrosła od 107 do 254. Nie wiadomo jak duży był rzeczywisty przyrost zabudowy, a jaki wpływ miały zmiany granic administracyjnych miejscowości w 1921 r. – nie udało się dotrzeć do akt dokumentujących zakres tych zmian ani projektów architektonicznych z okresu 1916–1921. Przy stosunkowo dużym wzroście liczby ludności w okresie 1921–1933 (757 osób, 27%), w okresie 1921–1936 liczba domów zwiększyła się o 92. Spośród 8 teczek projektowych z tego okresu tylko jedna przedstawia projekt budynku mieszkalnego – na dodatek niezrealizowanego (ryc. 64).

Dokumenty z 1941 r. dostarczają informację o 2747 Żydach osadzonych na terenie getta (getto nie było ogrodzone) oraz o 342 domach (tab. 3). W tabeli podana jest liczba domów stojących przy każdej z ulic. Niestety, dołączony plan zabudowy jest schematyczny i nie da się odczytać lokalizacji poszczególnych budynków (ryc. 24). W 1943 r., w wyniku eksterminacji ludności żydowskiej populacja miasta spadła do 1596 osób. Dane z 1946 r. informują o zaledwie 218 domach w miasteczku – oprócz likwidacji getta przyczyną ubytku substancji miejskiej były także działania wojenne lipca 1944, informacje na temat zakresu zniszczeń są jednak nieścisłe¹. Zakładając, że przedstawione dane dotyczą takiego samego obszaru, w okresie nieobjętym dokumentacją zniszczeniu uległo 128 budynków.

¹ M. Dęboczyk (1997) przytacza informację o getcie bychawskim, liczącym od 2600 do 2700 mieszkańców, zlikwidowanym 11 października 1942 r. Przedstawiony jest także wykaz gmin i wsi z marca 1943 r., według którego Bychawę zamieszkiwało 1596 osób. Wśród przytaczanych wspomnień znajdują się relacje z ostrzału Bychawy przez kolumnę czołgów niemieckich – w wyniku pożaru spaliło się 25 domów.

Ryc. 38. Porównanie liczby mieszkańców ogółem, liczby mieszkańców żydowskich i liczby domów w Bychawie w latach 1916–1946. J. Kuna (2017)

Wykorzystanie nowoczesnych technologii komputerowych i systemów GIS ułatwiło porównywanie materiałów źródłowych i umożliwiło opracowanie modelu ich weryfikacji. Wiele materiałów kartograficznych i planistycznych uzyskano w postaci cyfrowych kopii, inne – analogowe – zeskanowano, po czym poddano je graficznej obróbce. Bardzo ważna okazała się możliwość wyświetlania dowolnie powiększonych lub pomniejszonych fragmentów dokumentów. Rozwiązano problem niezgodności podstaw matematycznych materiałów źródłowych (Jaskulski, Łukasiewicz, Nalej 2013; Kuna 2014a, 2015b)².

Mapa zasadnicza posłużyła do digitalizacji budynków mieszkalnych istniejących w 2016 r. i wyselekcjonowania starych budynków (zał. 5).

² „Kalibracja obrazów rastrowych, nazywana również nadawaniem georeferencji, wpasowaniem przestrzennym lub rejestracją w układzie współrzędnych, polega na usunięciu zniekształceń i błędów występujących na rastrze, spowodowanych skanowaniem i zniekształceniami mapy papierowej oraz zdefiniowaniu układu geodezyjnego” – M. Jaskulski, G. Łukasiewicz, M. Nalej (2013).

Digitalizacja i analiza porównawcza skalibrowanych map, zdjęć i planów umożliwiła oznaczenie obiektów powtarzających się na kolejnych, coraz starszych materiałach źródłowych (Kuna 2015b, 2017). Na podstawie mapy konserwatorskiej określono lokalizację budynków istniejących w 1978 r. (w tym wielu obecnie nieistniejących), wytypowanych do ochrony w latach 80. XX wieku (zał. 4). Zdigitalizowanie zdjęć lotniczych pozwoliło określić liczbę budynków w 1957 r. i ustalić położenie wielu obiektów udokumentowanych na starych fotografiach. Digitalizacja mapy półwiorstowej i szkiców architektonicznych z okresu 1880–1918 umożliwiła ustalenie wyglądu miejscowości w 1918 r., tj. sytuacji początkowej dla metody progresji (zał. 1). Po dodaniu obiektów zaznaczonych na planach architektonicznych i fotografiach z okresu 1919–1939 poddano analizie te obiekty, które znajdowały się w zasięgu zabudowy na mapie WIG-owskiej (ryc. 19).

Metodą progresji określono lokalizację 187 domów. Jest to o 80 więcej niż liczba domów udokumentowanych na mapie półwiorstowej z 1915 r., ale ciągle niewiele w porównaniu z przyrostem liczby budynków w okresie 1919–1939 (239 domów – ryc. 38). Ze względu na fragmentaryczną dokumentację fotograficzną i brak projektów budynków mieszkalnych z tego okresu, możliwości metody progresji wykorzystano zaledwie w stopniu dostatecznym (skuteczność 54%).

Do rekonstrukcji metodą retrogresji wykorzystano zdjęcia lotnicze Bychawy z 1957 r. (ryc. 25) oraz informacje o budynkach wybudowanych w okresie 1939–1957³. Zabudowę przedstawioną na zdjęciu lotniczym (zał. 3) podzielono na cztery kategorie:

1. zabudowa wyłącznie przedwojenna,
2. przeważająca zabudowa przedwojenna, nieliczne budynki powojenne,
3. przeważająca zabudowa powojenna, nieliczne budynki przedwojenne,
4. zabudowa wyłącznie powojenna.

Na zdjęciach lotniczych z 1957 r. można wyróżnić obszary, które w czasie drugiej wojny światowej i w okresie wczesnej PRL z pewnością nie zostały przekształcone – dotyczy to otoczenia urzędu gminy, gospodarstw w południowej części placu bydłowego, sąsiedztwa kościoła parafialnego i plebanii, budynków w pobliżu zakładu fotograficznego Władysława Hanaja. Naukowa

³ Informacje o budynkach wybudowanych w okresie 1939–1957 pochodzą z publikacji naukowych (Dębowczyk 1994), wspomnień opublikowanych w GZB i GR, korespondencji autora, wpisów na blogu Wirtualna.Bychawa.1938 oraz relacji ustnych.

ostrożność skłania do oznaczenia tą kategorią jedynie niewielkich fragmentów analizowanej przestrzeni zabudowanej (do 5% powierzchni).

Zdecydowanie największą część zabudowy przedstawionej na zdjęciach lotniczych z 1957 r. (ok. 75%) zajmują obszary o większej liczbie budynków przedwojennych niż powojennych. Są to: północna pierzeja Rynku, południowa pierzeja Rynku, Walentówka, ul. Wołowa, ul. Bożniczna, wschodnia część ul. Janowskiej, ciągi zabudowy wzdłuż południowej i północnej odnogi ul. Piłsudskiego. W okresie powojennym na tych obszarach wzniesiono pewną, dziś niemożliwą do ustalenia, liczbę budynków gospodarczych, natomiast niemal wszystkie budynki mieszkalne były przedwojenne.

Niewielki fragment powierzchni zabudowanej na zdjęciach lotniczych z 1957 r. (ok. 15%) stanowią tereny, na których zabudowa powojenna miała nieco większy udział niż budynki przedwojenne. Dotyczy to przede wszystkim zabudowy Rogalca, Rudnika i Walentówki – wiadomo, że substancja tych części miasteczka najbardziej ucierpiała na skutek działań wojennych w lipcu 1944 r. (Dębowczyk 1997). Budynki widoczne na zdjęciu lotniczym to w znacznej mierze nowe obiekty, wzniesione w miejsce pustej przestrzeni po spalonym żydowskim przedmieściu.

Na zdjęciach lotniczych z 1957 r. około 5% powierzchni zabudowanej zajmują miejsca w całości zajęte przez zabudowę powojenną. Po rozbiórce żydowskich kamienic w latach 40. XX wieku⁴ kwartał wschodniej pierzei Rynku w całości został zastąpiony zabudową parterową. Na zdjęciach lotniczych z 1957 r. można wyróżnić także obszary, które zabudowano po raz pierwszy dopiero w okresie powojennym (zał. 3).

Dzięki metodzie retrogresji określono lokalizację 264 budynków mieszkalnych, co oznacza wysoką skuteczność tej metody (76%). Niestety, przeszacowanie wynikające z nieścisłości danych doszło do 13% liczby domów zachowanych po wojnie⁵.

Oddzielne zastosowanie metody progresji i metody retrogresji umożliwiło jedynie częściową rekonstrukcję układu zabudowy Bychawy w 1938 r. Nowe podejście, polegające na zastosowaniu metody kombinowanej umożliwiło określenie lokalizacji 295 budynków mieszkalnych, tj. 85% wszystkich budynków mieszkalnych w 1938 r., z czego 156 domów podlega wzajemnej

⁴ Więcej o powojennej rozbiórce kamienic w: A. Zagner (2011).

⁵ *Wykaz nieruchomości (domów) poszczególnych gromad gminy Bychawa* (1946 r.) podaje informację o 218 domach na terenie dwóch okręgów spisowych w gromadzie Bychawa. Źródło: APL. 727 SPL. Ref. Administracyjny sygn.: 173.

weryfikacji. Zasięg zrekonstruowanego obszaru zabudowanego (zał. 2) jest zgodny z zasięgiem zabudowy przedstawionym na źródłowych materiałach kartograficznych w mniejszych skalach (ryc. 19, 24 i 27).

Precyzyjna lokalizacja 15% ogólnej liczby budynków w 1938 r. pozostaje nieznana, ale udało się ustalić, że znajdowały się one przy ulicach: Końskiej (obecnie Kopernika), Rudnik (Podwale), Stolarskiej (Batorego), Stolarskiej–Walentówce (Chopina) i Wołowej (Batalionów Chłopskich i ks. Maja). W okresie międzywojennym były one w większości zamieszkałe przez Żydów i we wspomnieniach mieszkańców przetrwały jako rejony biedne. Te części miasteczka najbardziej ucierpiały podczas okupacji niemieckiej, likwidacji getta w 1943 r. i działań zbrojnych 1944 r.

6.2. Ochrona zabytków Bychawy

Pierwsze próby ochrony unikatowej, przedwojennej zabudowy Bychawy podjęto w latach 80. XX wieku. Na zlecenie Ośrodka Dokumentacji Zabytków w Warszawie i Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Lublinie opracowano studium historyczno-urbanistyczne (Sygowski 1984). W ocenie autora studium w pierwszej połowie XX wieku w Bychawie przeważały budynki drewniane: „niejednokrotnie kryte strzechą, nawet w centrum Bychawy”⁶. W studium wskazano cechy charakterystyczne bychawskiej architektury małomiasteczkowej: zachowanie XVI-wiecznych linii regulacyjnych, jedno- lub dwukondygnacyjne budynki w blokach przyrynkowych, podcienie, dachy cztero- lub dwuspadowe, pokrycie gontem lub blachą, boniowania⁷,

⁶ „Budynki mieszkalne drewniane, parterowe, o bielonych ścianach, nakryte są dachami czterospadowymi, naczółkowymi (te przeważają) i dwuspadowymi. Przeważało krycie dachów strzechą. Niektóre chałupy mają wejścia poprzedzone gankiem” – P. Sygowski (1984, s. 80–81). Według szacunków M. Paneckiego (2004) zabudowa drewniana stanowiła ok. 80% budynków międzywojennej Bychawy – M. Panecki 2004, GR, nr 14 (3/2004), s. 2. „W latach mojego wczesnego dzieciństwa ojciec wybudował murowany dom, który w tej okolicy był wyrazem nowoczesności, dom miał dach kryty blachą, nie strzechą, kuchnię i piec kaflowe, duże okna i podłogi z drewna malowane. Wiele okolicznych domów miało niższy standard, charakterystyczny dla poprzedniego stulecia w tej części Polski, a więc ciasne, drewniane domy, często zabezpieczone na zimę okładzinami z liści albo słomy tzw. zagatą” [Grudzień 2006, GR, nr 32 (5/2006), s. 2].

⁷ Dekoracyjne opracowanie krawędzi oraz lica ciosu kamieni podkreślające ich układ.

gzymsy, opaski otworów wejściowych i okiennych, balkony, dekoracyjną stolarkę. Sporządzono obszerną listę 99 obiektów wymagających ochrony konserwatorskiej (przedwojennych i starszych – patrz tab. 6). Zmiany nazw ulic i numerów adresowych utrudniały określenie lokalizacji poszczególnych obiektów. Cennych informacji o historycznej przestrzeni zabudowy dostarczyła mapa obiektów zainteresowania konserwatorskiego (Sygowski 1984). Podjęto decyzję o przeredagowaniu jej treści i dołączeniu do serii map kolejnej mapy, która prezentuje obiekty zabytkowe wskazane do ochrony konserwatorskiej na przełomie lat 70. i 80. XX wieku (zał. 4).

Spośród budynków wskazanych przez P. Sygowskiego (1984) do 2016 r. zachowało się 61 obiektów. Ścisłą ochroną konserwatorską objęto 6 obiektów znajdujących się na terenie współczesnej gminy miejskiej Bychawa. W rejestrze „A” zabytków nieruchomych województwa lubelskiego⁸ (dalej *Wykaz zabytków...*) wyszczególniono: ruiny pałacu Podzamcze z zespołem zabudowań podworskich (A/291), cmentarz parafialny (A/936), synagogę (A/1102), kościół parafialny z dzwonnica i cmentarzem przykościelnym (A/175), cmentarz wojenny (A/1088) oraz kapliczkę na Podzamczu (A/341). Na terenie międzywojennej Bychawy znajdowały się 3 obiekty (kościół, synagoga, cmentarz wojenny), Na liście *Gminnej ewidencji zabytków* (2016) znajdują się 32 obiekty z terenu miasta (tab. 6). Dla ułatwienia analiz porównawczych, na podstawie map zasadniczych i miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego, opracowano mapę przedstawiającą obecną sytuację topograficzną, z wyróżnieniem budynków zabytkowych i wyszczególnionych w GEZ (zał. 5).

Zmiana studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Bychawa (2016) i projekt rewitalizacji Bychawy (2017) wydają się znakomitymi okazjami do dalszych dyskusji na temat stanu ochrony zabytkowej substancji miejskiej i perspektyw ochrony pozostałości po międzywojennej zabudowie Bychawy⁹.

⁸ Poz. 289: Obwieszczenie nr 1/2016 Lubelskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Lublinie z dn. 14 stycznia 2016 w sprawie wykazu zabytków wpisanych do rejestru zabytków nieruchomych województwa lubelskiego i rejestru zabytków archeologicznych województwa lubelskiego, Załącznik 1: Wykaz zabytków wpisanych do rejestru „A” zabytków nieruchomych województwa lubelskiego według stanu na dzień 31 grudnia 2015 r., s. 10.

⁹ OBWIESZCZENIE o ponownym wyłożeniu do publicznego wglądu projektu zmiany studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Bychawa – <http://umbychawa.bip.lubelskie.pl/> <https://umbychawa.bip.lubelskie.pl/upload/pliki/zal-177.pdf>.

Dzisiejsze spojrzenie na międzywojenną Bychawę

Tab. 6. Budynki miejskie wskazane do objęcia ochroną konserwatorską (1984) i objęte prawnymi formami ochrony (2016)

Ulica	Nr	Data budowy	Rodzaj obiektu	Prawna forma ochrony (2016)
1 Maja	4	1. ćw. XX w.	Kamienica	Brak
	6	1. ćw. XX w.	Kamienica	Brak – obiekt przebudowany
11 Listopada	4	1. ćw. XX w.	Dom mieszkalny	Brak – obiekt przebudowany
	5	1. ćw. XX w.	Dom mieszkalny i stodoła	Brak
	8	1. ćw. XX w.	Dom mieszkalny	Brak
	9	1907–1909	Szpital	GEZ 34/1085
			Pralnia	GEZ 35/1085
			Kostnica	GEZ 37/1085
			Budynek gospodarczy	GEZ 38/1085
		1909	Spichlerz	Obiekt niezachowany
			Stodoła	Obiekt niezachowany
			Budynek mieszkalny	Obiekt niezachowany
	10	1921	Zakład fotograficzny	Brak – obiekt przebudowany
	12	1. ćw. XX w.	Dom mieszkalny	Brak – obiekt w ruinie
	14	1. ćw. XX w.	Dom mieszkalny	Obiekt niezachowany
	32	XIX/XX w.	Dom mieszkalny	Brak
Armii Krajowej (chodnik)	1	XIX/XX w.	Dom mieszkalny, sklep	Brak
	3	XIX/XX w.	Dom mieszkalny	Obiekt niezachowany
Batalionów Chłopskich	4	1931	Kamienica	GEZ 23/1085
	11	1. ćw. XX w.	Kamienica	Obiekt niezachowany
	13	1. ćw. XX w.	Stodoła	Brak
	14	2. ćw. XX w.	Kuźnia	Brak
	15	I ćw. XX w.	Dom mieszkalny	Brak
	16	1. ćw. XX w.	Dom mieszkalny	Obiekt niezachowany
	18	1. ćw. XX w.	Szklarnia	Obiekt niezachowany
Batorego	2	1. ćw. XX w.	Dom mieszkalny	Obiekt niezachowany
	4	1. ćw. XX w.	Dom mieszkalny	Obiekt niezachowany
	20	1. ćw. XX w.	Kamienica	Brak

Dzisiejsze spojrzenie na międzywojenną Bychawę

Ulica	Nr	Data budowy	Rodzaj obiektu	Prawna forma ochrony (2016)
Kopernika	12	1. ćw. XX w.	Dom mieszkalny	Brak – obiekt przebudowany
	14	1. ćw. XX w.	Dom mieszkalny	Brak – obiekt przebudowany
Kościuszki	1	1. ćw. XX w.	Dom mieszkalny	Obiekt niezachowany
	5	1810 odbud. 1897–1899	Synagoga	Rejestr „A” A/1102
	10	1. ćw. XX w.	Dom mieszkalny	Brak
	12	1. ćw. XX w.	Dom mieszkalny	Brak
Ks. Kwiatkowskiego (Rynek – pierzeja południowa)	11	1. ćw. XX w.	Kamienica	GEZ 21/1085
	13	1. ćw. XX w.	Dom mieszkalny	GEZ 20/1085
	15	1893	Dom mieszkalny	GEZ 18/1085
	17	1892	Dom mieszkalny	Brak – obiekt przebudowany
	19	1. ćw. XX w.	Dom mieszkalny	GEZ 10/1085
	21	1896	Dom mieszkalny	GEZ 22/1085
	23	1892	Kamienica	GEZ 9/1085
Lubelska	–	1884	Kaplica cmentarna	Rejestr „A” A/936
	9	1935	Łaźnia żydowska (mykwa)	Brak – obiekt przebudowany
Ks. D. Maja	9	1. ćw. XX w.	Dom mieszkalny	Obiekt niezachowany
	11	1. ćw. XX w.	Piekarnia	Brak – obiekt przebudowany
	13	1. ćw. XX w.	Dom mieszkalny	Obiekt niezachowany
	15	1. ćw. XX w.	Dom mieszkalny	Obiekt niezachowany
	17	1. ćw. XX w.	Dom mieszkalny	Obiekt niezachowany
	21	1. ćw. XX w.	Dom mieszkalny	Brak
	23	1. ćw. XX w.	Dom mieszkalny	Brak
	25	1. ćw. XX w.	Dom mieszkalny	Brak
Partyzantów	4	1918	Dom mieszkalny	Brak
	6	1. ćw. XX w.	Dom mieszkalny	Brak
	10	1. ćw. XX w.	Dom mieszkalny	Brak
	12	1925	Młyn	Obiekt niezachowany

Dzisiejsze spojrzenie na międzywojenną Bychawę

Ulica	Nr	Data budowy	Rodzaj obiektu	Prawna forma ochrony (2016)
Piłsudskiego	4	XIX/XX w.	Dom mieszkalny	Brak
	6	XIX/XX w.	Dom mieszkalny	Brak
	8	XIX/XX w.	Dom mieszkalny	Brak
	10	XIX/XX w.	Kamienica	Brak
	11	XIX/XX w.	Dom mieszkalny	Obiekt niezachowany
	12	1. ćw. XX w.	Kamienica	GEZ 24/1085
	13	1. ćw. XX w.	Dom mieszkalny	Obiekt niezachowany
	15	1. ćw. XX w.	Dom mieszkalny	Obiekt niezachowany
	17	1. ćw. XX w.	Dom mieszkalny	Obiekt niezachowany
	19	1. ćw. XX w.	Dom mieszkalny	Obiekt niezachowany
	21	1. ćw. XX w.	Dom mieszkalny	Brak
	23	1908–1910	Kamienica	GEZ 56/1085
	25	1914	Kamienica	GEZ 54/1085
	27	1. ćw. XX w.	Kamienica	Obiekt niezachowany
	29	1. ćw. XX w.	Kamienica	Obiekt niezachowany
	31	1912	Kamienica	GEZ 53/1085
	33	1911	Kamienica, dom handlowy „Jedność”	GEZ 51/1085
		1911	Oficyna kamienicy, dom ludowy	GEZ 52/1085
	35	XIX/XX w.	Dom mieszkalny	Obiekt niezachowany
	37	1913	Bank	GEZ 50/1085
	47	XIX/XX w.	Dom mieszkalny	Obiekt niezachowany
	63	XIX/XX w.	Dom mieszkalny	Obiekt niezachowany
		XIX/XX w.	Dom mieszkalny „Promień”	Obiekt niezachowany
	69	1. ćw. XX w.	Kamienica	Brak
	81	1923–27	Szkoła	GEZ 58/1085
Reja	18	1. ćw. XX w.	Stodoła	Brak

Dzisiejsze spojrzenie na międzywojenną Bychawę

Ulica	Nr	Data budowy	Rodzaj obiektu	Prawna forma ochrony (2016)
Rynek (pie-rzeja północna i zachodnia)	7	4 ćw. XIX w.	Piekarnia	Brak – obiekt przebudowany
	9-10	1876	Apteka	Brak – obiekt przebudowany
	11	4 ćw. XIX w.	Szynk, syndykat	Obiekt niezachowany
	16	XIX/XX w.	Dom mieszkalny	Brak – obiekt przebudowany
	17	XIX/XX w.	Kamienica	Brak
	18	1901	Dom mieszkalny	Obiekt niezachowany
Ściegiennego	3	1. ćw. XX w.	Dom mieszkalny	Brak
	5	1. ćw. XX w.	Dom mieszkalny	Obiekt niezachowany
	7	1. ćw. XX w.	Dom mieszkalny	Brak – obiekt przebudowany
	9	1. ćw. XX w.	Dom mieszkalny, sklep	Obiekt niezachowany
	11	1. ćw. XX w.	Dom mieszkalny	Brak
	13	1. ćw. XX w.	Dom mieszkalny	Brak – obiekt przebudowany
	19	1. ćw. XX w.	Dom mieszkalny	Brak
	25	1603–1639	Kościół	Rejestr „A” A/175
		1847	Dzwonnica	
		1902, 1914	Plebania	GEZ 2/1085
		1892	Organistówka	GEZ 3/1085
		XIX/XX w.	Drewniany budynek gospodarczy	Brak – obiekt przebudowany

J. Kuna (2017).

7. CO DALEJ?

Kompleksowe podejście badawcze wniosło istotną nową wiedzę na temat przestrzeni analizowanego miasteczka oraz metodyki rekonstruowania historycznej przestrzeni jako ogólnego problemu naukowego. Nie umniejszając rangi odkryć badaczy przeszłości Bychawy autor jest zdania, że dotychczasowe podejście badawcze nie zawsze było zadowalające. Badania historyczne i regionalistyczne nierzadko prowadzono w oderwaniu od lokalnych realiów przestrzennych, dlatego nawet w uznanych publikacjach (*Dzieje Bychawy*) spotyka się pomyłki i niesłuszne wnioski. Należy ubolewać nad faktem, że praca P. Sygowskiego (1984), jedna z nielicznych wykonanych w sposób kompleksowy, nie doczekała się publikacji – jedyny egzemplarz maszynopisu dostępny w Miejskiej Bibliotece Publicznej jest już sfatygowany. Brakuje w nim jednej z fotografii. Należyte wydanie tej pracy wymaga zaangażowania znaczących środków. Mając na uwadze powyższe, nie można zapomnieć o potrzebie przetłumaczenia i wydania Księgi pamięci (Adini 1969).

Największe znaczenie dla szczegółowości i poprawności badania przedstawionego w niniejszej monografii miał charakter zgromadzonych materiałów źródłowych. Z pewnością dalsze badania historyczne i odkrycia kolejnych dokumentów przyczynią się do weryfikacji niektórych hipotez. Potrzebne, a wręcz pożądane są badania wykonywane przez specjalistów z innych dziedzin, wykorzystujące i weryfikujące wyniki niniejszej publikacji.

Autor ma również świadomość, że opracowane przez niego mapy i modele Bychawy są niedoskonałe. Publikacja może zawierać uchybienia metodyczne z zakresu specjalności innych niż kartografia i geoinformacja. Autor wyraża przekonanie, że wykonał pracę, starając się zachować wszel-

Co dalej?

kie standardy rzetelności naukowej, a zaproponowana przez niego metodyka badań połączona z zastosowaniem nowoczesnych narzędzi geoinformatycznych jest właściwym podejściem do rekonstrukcji historycznego układu zabudowy.

Odsuwając na bok problematykę naukową warto zwrócić uwagę na fakt, że podjęta rekonstrukcja historycznego układu zabudowy Bychawy miała również istotną wartość społeczną. W ciągu czterech lat badań autor przeprowadził kilkadziesiąt wywiadów z mieszkańcami miasta, regionalistami i pasjonatami historii lokalnej. Postępy badań i drobne odkrycia były kilkakrotnie relacjonowane na łamach lokalnej prasy („Głos Ziemi Bychawskiej” i „Głos Regionalistów”). W 2013 r. w serwisie społecznościowym Facebook założono stronę internetową, na której do 2016 r. opublikowano ponad sto wpisów o treści popularnonaukowej. W 2014 r. Bychawskie Towarzystwo Regionalne, przy wsparciu finansowym gminy, zrealizowało projekt edukacyjny *Wirtualna Bychawa*, podsumowany podczas XVII Bychawskich Spotkań Regionalnych. Wystawa *Bychawa na mapach dawnych i współczesnych* oraz prelekcja o badaniu historii miasta metodami kartograficznymi urozmaiciły obchody samorządowego spotkania noworocznego w styczniu 2015 r.

W ciągu ostatniej dekady zauważalnie wzrosła liczba publikacji dotyczących historycznych aspektów regionu i życia społeczności Bychawy: książek wydawanych nakładem Bychawskiego Towarzystwa Regionalnego i Gminy, artykułów w lokalnej prasie, a także wielu innych form uwzględniających możliwości mediów internetowych (strony www, filmiki, happeningi). Cieszy zarówno ogólny wzrost zainteresowania historią regionu wśród młodzieży, jak i stopniowe ukierunkowanie go na aspekty przestrzenne. Z radością można zaanonsować powstawanie kolejnych prac dyplomowych bychawian o Bychawie na KUL, UMCS i UP w Lublinie.

Rosnąca popularność regionalizmu i lokalnego patriotyzmu stwarza okoliczności, w których istotne wydaje się rozważenie wykorzystania unikatowych walorów dziedzictwa kulturowego: cech przestrzeni i architektury małomiasteczkowej jako czynników zwiększających atrakcyjność turystyczną miejscowości. Wskazane jest m.in. rozbudowanie istniejącej infrastruktury turystycznej (tablice informacyjne, ścieżki dydaktyczne) oraz ukierunkowanie działań edukacyjnych (prelekcje, warsztaty, aktywne spotkania z historią). Warte przemyślenia wydaje się uwzględnienie multimedialnych

form promocji turystyki, wykorzystujących przewodniki on-line, modele wirtualne czy aplikacje smartphona z grami i zabawami edukacyjnymi po historycznej przestrzeni Bychawy.

Epilog

Znakiem czasu jest fakt, że przedstawione tezy doczekały się weryfikacji jeszcze przed ukończeniem składu niniejszej monografii. 22 listopada 2017 r. J. Kulik opublikował w serwisie społecznościowym dotychczas nieznaną fotografię dawnej Bychawy (fot. o). Fotografia przedstawia najsłabiej udokumentowaną, zachodnią pierzeję bychawskiego Rynku (por. s. 123). Lokalizacja miejsca przedstawionego na fotografii nie budzi żadnych zastrzeżeń, a źródło – *Österreichische Staatsarchiv* – pozwala określić datę wykonania zdjęcia na lata 1914–1918.

Fot. o. Rynek, zachodnia pierzeja – lata 1914–1918. Fot. NN. Źródło: *Österreichische Staatsarchiv* [za: fotopolska.eu]

Co dalej?

Mimo znikomych informacji na temat przedwojennego wyglądu zachodniej pierzei Rynku, wirtualna makieta (ryc. 32) oddaje rozmieszczenie, wygląd i kubaturę 5 z 6 budynków zachodniej pierzei przedstawionych na powyższej fotografii. Pozytywna weryfikacja na poziomie 83% budynków (przy zakładanych 85% w skali całej miejscowości) jest już prawdziwym żartem historii.

BIBLIOGRAFIA

Literatura przedmiotu – monografie, podręczniki

- Bartkowski T., 1977, *Metody badań geografii fizycznej*. PWN, Warszawa–Poznań.
- Bednarek R., Prusinkiewicz Z., 1980, *Geografia gleb*. PWN, Warszawa.
- Bodenhamer D.J., Corrigan J., Harris T.M., 2010, *The Spatial Humanities: GIS and the future of humanities scholarship*. Indiana University Press, Bloomington.
- Cebrykow P., 2015, Dawne mapy topograficzne Lubelszczyzny jako źródła informacji w badaniach historyczno-geograficznych. [w:] Czerny A. (red.), *Dawne mapy topograficzne w badaniach geograficzno-historycznych*. Wydawnictwo UMCS, Lublin, s. 85–102.
- Chałubińska A., Wilgat T., 1954, Podział fizjograficzny województwa lubelskiego. Przewodnik V Ogólnopolskiego Zjazdu Polskiego Towarzystwa Geograficznego, Lublin.
- Ciołkosz A., Kęsik A., 1969, *Podstawy geograficznej interpretacji zdjęć lotniczych*. UMCS, Lublin.
- Czaja R., Kozieł Z. (red.), 2016, Koronowo. *Atlas Historyczny Miast Polskich*. T. 2, Kujawy. Z. 2, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń.
- Czaja R., Kozieł Z. (red.), 2016, Włocławek. *Atlas Historyczny Miast Polskich*. T. 2, Kujawy. Z. 4, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń.
- Czerny A., 2011, Teoria nazw geograficznych. „Prace Geograficzne”, nr 226, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 15.
- Czerny A. (red.), 2015, *Dawne mapy topograficzne w badaniach geograficzno-historycznych*. Wydawnictwo UMCS, Lublin.
- Czerny A., 2015, Powstanie i etapy rozwoju map topograficznych do końca XIX wieku [w:] Czerny A. (red.), *Dawne mapy topograficzne w badaniach geograficzno-historycznych*. Wydawnictwo UMCS, Lublin, s. 11–84.
- Dylikowa A., 1973, *Geografia Polski – Krainy Geograficzne*. PZWS, Warszawa.

Bibliografia

- Fiedorov G.R. (red.), 1936, Военная Топография – Учебник для военных школ РККА. Государственное Военное Издательство, Moskwa.
- Firbas F., 1967, Geografia roślin. [w:] Strasburger E., Botanika. Wyd. III, PWRiL, Warszawa 1972, s. 998–1000.
- Gąsiewicz S., 1930, Znaki topograficzne map [...] i znaki taktyczne. GKW, Warszawa.
- Gąsiewicz S., 1931, Terenoznawstwo, kartoznawstwo i zdjęcia terenu. Wyd. III, GKW, Warszawa.
- Gregory I.N., 2003, A Place in History: A Guide to using GIS in Historical Research. Oxbow, London.
- Hełm-Pirgo M., 1928, Kartoznawstwo i wojskowe wyzyskanie terenu. Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, Lwów–Warszawa–Kraków.
- Jahn A., 1956, Wyżyna Lubelska. Rzeźba i czwartorzęd. PAN, Inst. Geogr., Prace Geograficzne, nr 7, PWN, Warszawa.
- Klimaszewski M. (red.), 1972, Geomorfologia Polski. T. 1, Polska południowa – góry i wyżyny. PWN, Warszawa.
- Knowles A. K., 2002, Past Time, Past Place: GIS for History. ESRI Press. Redlands.
- Kondracki J., 2002, Geografia regionalna Polski. PWN, Warszawa.
- Kowalski P., 2015, Rola napisów odnoszących się do miejscowości w czytaniu i interpretacji map topograficznych. [w:] Czerny A. (red.), Dawne mapy topograficzne w badaniach geograficzno-historycznych. Wydawnictwo UMCS, Lublin, s. 203–223.
- Kraak M.-J., Ormeling F., 2010, Cartography: Visualization of spatial data. Third Edition, Guilford Press, New York.
- Krassowski B., 1973, Polska kartografia wojskowa 1918–1945. Wydawnictwo MON. Warszawa.
- Kreutzinger J., 1928, Topografia. Pomiar i zdjęcia kraju, kartografia i wojskowe znaczenie terenu. Warszawa.
- Kuna J., 2015b, Metodyczne aspekty analiz przestrzennych GIS wykorzystujących dawne mapy topograficzne. [w:] Czerny A. (red.), Dawne mapy topograficzne w badaniach geograficzno-historycznych. Wyd. UMCS, Lublin, s. 125–150.
- Lewakowski J., 1923, Klucz znaków przyjętych dla map austriackich, pruskich, rosyjskich, nakładem księgarni J. Czerneckiego. Warszawa – Kraków.
- Mucha K., 2011, Wielka Synagoga Lublin. Cz. 1. [w:] Monografia. Spotkanie z zabytkiem. Wydawnictwo Wydziału Budownictwa Politechniki Śląskiej w Gliwicach.

- Olszewicz B., 1921, Polska Kartografia Wojskowa (zarys historyczny). Główna Księgarnia Wojskowa, Warszawa.
- Ostrowski W., Paślowski J., 2006, Przedmiot kartografii i jej powiązania z innymi naukami. [w:] Paślowski J. (red.), Wprowadzenie do kartografii i topografii. Warszawa, s. 11–28.
- Ostrowski W., 2008, Semiotyczne podstawy projektowania map topograficznych – na przykładzie prezentacji zabudowy. Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Warszawa.
- Ott T., Swiaczny F., 2001, Time-interactive GIS. Management and analysis of spatio-temporal data. Springer, Berlin/ Heidelberg/ New York.
- Paślowski J. (red.), 2006, Wprowadzenie do kartografii i topografii. Wydawnictwo Nowa Era, Wrocław.
- Piątkowski F., 1953, Kartografia i reprodukcja kartograficzna. PPWK, Warszawa.
- Plit J., 2016, Krajobrazy kulturowe Polski i ich przemiany. IGiPZ PAN, Warszawa.
- Ratajski L., 1973, Metodyka kartografii społeczno-gospodarczej. PPWK, Warszawa.
- Rymut K. (red.), 1996, Nazwy miejscowe Polski A-B. Tom I. Instytut Języka Polskiego PAN, Kraków.
- Saliszczew K.A., 2003, Kartografia ogólna. Wyd. 3, PWN, Warszawa.
- Sawicki L., 1928, Pułkownika Antoniego barona Mayera von Heldensfeld zdjęcia topograficzne w Polsce w latach 1801–1804. „Prace Instytutu Geograficznego UJ”, z. 10, Kraków.
- Szmytkie R., 2014, Metody analizy morfologii i fizjonomii jednostek osadniczych. Rozprawy Naukowe Instytutu Geografii i Rozwoju Regionalnego 35, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław.
- Szulc H., 1995, Morfogeneza osiedli wiejskich w Polsce. Prace Geograficzne nr 163, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Walczak W., 1946, Znaki topograficzne stosowane najczęściej na mapach polskich Wojsk. Instytutu Geograf. oraz najważniejsze znaki na mapach byłych zaborców. Wiedza-Zawód-Kultura, Kraków.

Literatura przedmiotu – artykuły w czasopismach naukowych, rozdziały w zbiorowych opracowaniach wielotematycznych

- Affek A., 2012, Kalibracja map historycznych z zastosowaniem GIS. [w:] Źródła kartograficzne w badaniach krajobrazu kulturowego. „Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego” Nr 16, s. 48–62.
- Bartoszewicz A., Bartoszewicz H., 2013, Dzieje kartografii miast polskich do końca XIX wieku. Zarys problematyki. „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 45 (2013), nr 3, s. 236–255.

- Ejima Y., Chikatsu H., Murai S., 2003, Reconstruction of original scenery in the early 90's Hachinohe City using antique map.
- Fuse T., Shimizu E., 2003, Rubber-sheeting of historical maps in GIS and its application to landscape visualization of old-time cities: focusing Tokyo of the past. [in:] Proceedings of the 8th International Conference on Computers in Urban Planning and Urban Management. Tokyo.
- Fuse T., Shimizu E., 2004, Visualizing the landscape of old-time Tokyo (Edo City). [in:] Gruen A., Murai Sh., Fuse T., Remondino F. (eds.), Processing and Visualization using High-Resolution Images. „ISPRS Archives”, 36-5/W1, WG V/6, 18-20 November 2004, Pitsanulok, Thailand.
- Giętkowski T., Zachwatowicz M., 2010, Przemiany krajobrazu – czy można uniknąć złudzeń? [w:] Richling A., Fuhrmann M. (red.), Geograficzne spotkania w drodze. Krok trzeci – Warszawa. Wydawnictwo WGiSR, Warszawa.
- Guerra F., 2000, 2W: New technologies for the georeferenced visualization of historic cartography. [in:] International Archives of Photogrammetry and Remote Sensing. V. XXXIII, Part B5, Amsterdam, pp. 339-346.
- Huber M., 2013, Występowanie i charakterystyka mioceńskich piaskowców na obszarze Wyniosłości Giełczewskiej i Pagórów Chelmskich (Lubelszczyzna). „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Lublin – Polonia, Sectio B”, vol. LXVII, z. 1, s. 125-139.
- Jankowska M., 2014, Kryteria oceny map jako źródła informacji o dziedzictwie kulturowym wsi na przykładzie Wielkopolski. [w:] Konopska B., Ostrowski J. (red.), Z dziejów kartografii. Tom XVIII, Dawne mapy jako źródła w badaniach geograficznych i historycznych. IHN Pan, Warszawa, s. 65-78.
- Jaskulski M., Łukasiewicz G., Nalej M., 2013, Porównanie metod transformacji map historycznych. „Roczniki Geomatyki”, Tom XI, Zeszyt 4 (61), s. 41-57.
- Kociuba D., 2007, Rozwój terytorialny Lublina od średniowiecza do współczesności. „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, Vol. LXII/15, Sectio B, s. 305-326.
- Koziół Z., 1997, Concerning the need for development of the geomatic research method. Geodezja i Kartografia, t. 66, nr 3, s. 217-224.
- Kreutzinger J., 1927, Ankieta WIG. „Wiadomości Służby Geograficznej”, z. 3, Warszawa.
- Kuna J., 2014a, Problem uwspółcześnienia formy prezentacji dawnych map. [w:] Konopska B., Ostrowski J. (red.), Z dziejów kartografii. Tom XVIII, Dawne mapy jako źródła w badaniach geograficznych i historycznych. IHN Pan, Warszawa, s. 79-92.

- Kuna J., 2014b, Zmiany znaków na XX-wiecznych mapach topograficznych w skali 1 : 100 000. „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 46 (2014), nr 1, s. 47–61.
- Kuna J., 2016, Cartographic visualization of Jewish heritage in cross-border tourist project Shtetl Routes (Poland, Belarus, Ukraine). „Polish Cartographical Review”, v. 48, pp. 173–184.
- Lange K., 2013, Kalibracja dawnych map zasięgu lodów morskich w Arktyce z zastosowaniem systemów informacji geograficznej. „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 45 (2013), nr 4, s. 344–351.
- Myga-Piątek U., Nita J., 2012, Rola GIS w ocenie historycznych opracowań kartograficznych na przykładzie Wyżyny Częstochowskiej. [w:] Źródła kartograficzne w badaniach krajobrazu kulturowego. „Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego”, Nr 16, s. 116–135.
- Nieścioruk K., 2014, Weryfikacja wiarygodności treści dawnych map z wykorzystaniem cyfrowego modelu wysokości i podstawowych atrybutów topograficznych. [w:] Konopska B., Ostrowski J. (red.), Z dziejów kartografii. Tom XVIII, Dawne mapy jako źródła w badaniach geograficznych i historycznych. IHN Pan, Warszawa, s. 53–64.
- Ogleby C.L., 1999, From rubble to virtual reality: photogrammetry and the virtual world of ancient Ayutthaya, Thailand. „Photogrammetric Record”, v. 16 (94), pp. 651–670.
- Panecki T., 2014, Problemy kalibracji mapy szczegółowej Polski w skali 1 : 25 000 WIG w Warszawie. „Polski Przegląd Kartograficzny”, tom 46, 2014, nr 2, s. 162–172.
- Panecki T., 2015, Porównanie zakresu i metod ujęcia treści na mapach topograficznych ziem zaboru rosyjskiego z przełomu XIX i XX wieku. „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 47 (2015), nr 1, s. 47–65.
- Perzyna R., 2015, Twoje dane w trzech wymiarach – przykłady oraz metody. „Arcana GIS”, lato 2015, ESRI Polska, Warszawa, s. 30–33.
- Plit J., 1994, Zastosowanie metody kartograficznej do badania procesu przekształcania krajobrazów roślinnych w XIX i XX wieku na przykładzie Mazowsza. „Polski Przegląd Kartograficzny”, tom 26, 1994, nr 2, s. 65–74.
- Plit J., 2014, Analizy geograficzne i historyczne dawnych map. [w:] Konopska B., Ostrowski J. (red.), Z dziejów kartografii. Tom XVIII, Dawne mapy jako źródła w badaniach geograficznych i historycznych. IHN Pan, Warszawa, s. 19–34.
- Sobala M., 2012, Zastosowanie austriackich map katastralnych w badaniach użytkowania ziemi w połowie XIX wieku. „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 44 (2012), nr 4, s. 324–333.

Bibliografia

- Szady B., 2008, Zastosowanie systemów informacji geograficznej w geografii historycznej. „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 40 (2008), nr 3, s. 279–283.
- Szady B., 2013a, Geografia historyczna w Polsce – rozwój i perspektywy. „Studia Geohistorica”, 1 (2013), s. 19–38.
- Szady B., 2013b, Czasowo-przestrzenne bazy danych jako narzędzie w geografii historycznej, „Acta Universitatis Lodziensis”. Folia Geographica Socio-Oeconomica 14, s. 17–32.
- Trzewik M., 2014, Układ przestrzenny miasta Lublina na przełomie XVIII i XIX wieku na planach austriackich przechowywanych w Archiwum Wojennym w Wiedniu. [w:] Konopska B., Ostrowski J. (red.), Z dziejów kartografii. Tom XVIII, Dawne mapy jako źródła w badaniach geograficznych i historycznych. IHN Pan, Warszawa, s. 158–159.

Literatura przedmiotu – opracowania niepublikowane

- Dudek I., 2000, Architektoniczno-konserwatorska rekonstrukcja Kramów Bogatych Rynku Głównego w Krakowie przy użyciu technik komputerowych. Praca doktorska na Wydziale Architektury Politechniki Krakowskiej.
- Kuna J., 2010, Analiza rozwoju przestrzennego Bychawy na podstawie materiałów kartograficznych. Praca licencjacka, ZKiG WNoZiGP UMCS, Lublin, mps.
- Kuna J., 2012, Problem uwspółcześnienia formy prezentacji dawnych map, praca magisterska. ZKiG WNoZiGP UMCS, Lublin, mps.
- Nieścioruk K., 2006, Metodyczne aspekty kartograficznej analizy i oceny dawnych planów miast na przykładzie planu Lublina z 1716 roku C. d’Örkena. Praca doktorska, Zakład Kartografii UMCS, Lublin, mps.

Literatura źródłowa – monografie, rozdziały w zbiorowych opracowaniach wielotematycznych, artykuły w czasopismach naukowych

- Adini Y., 1969, BIHAVAH: SEFER ZIKARION ha-‘orekh Ya’akov Adini (A Memorial to the Jewish community of Bychawa, Lubelska), Bychawa organization in Israel. “Arzi” Press, Tel-Aviv.
- Bereza T., 2000, Bychawa: Parafia – miasto – okolica. IMPRIMATUR, Lublin.
- Kopruckowniak A., 2011, Społeczność gminy bychawskiej i jej aktywność 1863–1918. Wyd. II – uzupełnione, Bychawskie Towarzystwo Regionalne, Bychawa.

- Błotnicka-Mazur E., 2010a, Między profesją i pasją – życie i twórczość Bohdana Kelles-Krauzego. Towarzystwo Naukowe KUL, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, Lublin.
- Burchard P., 1990, Pamiątki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce. Warszawa.
- Dębowczyk M., 1994, Kalendarium. 1944–1994. [w:] Szczygieł R. (red.), Dzieje Bychawy. Bychawskie Towarzystwo Regionalne, Bychawa-Lublin, s. 165–186.
- Dębowczyk M., 1997, Ofiary wojny i okupacji z Bychawy i regionu (1939–1944). Bychawskie Towarzystwo Regionalne, Bychawa.
- Dębowczyk M., 2006, Ks. Antoni Kwiatkowski (1861–1926) *Kapłan z wiary uczynny*. Bychawskie Towarzystwo Regionalne, Bychawa.
- Domań E., 1984, Wybory do Sejmu Ustawodawczego 1919 roku w lubelskim okręgu wyborczym. „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, Sectio F, Historia, Vol. 38/39 (1983/1984), s. 219–239.
- Głazik M., 2013, Ostatni Pan na Bychawie Antoni Budny (1861–1943). Bychawskie Towarzystwo Regionalne, Bychawa.
- Gmiterek H., 1994, Dzieje miasta w XVII–XVIII wieku. [w:] Szczygieł R. (red.), Dzieje Bychawy. Bychawskie Towarzystwo Regionalne, Bychawa-Lublin, s. 55–72.
- Gurba J., 1994, Okolice Bychawy w świetle archeologii. [w:] Szczygieł R. (red.), Dzieje Bychawy. BTR, Bychawa-Lublin, s. 11–22.
- Koprukowniak A., 1994, Bychawa w latach 1864–1918. [w:] Szczygieł R. (red.), Dzieje Bychawy. BTR, Bychawa-Lublin, s. 97–142.
- Koprukowniak A., 2011, Społeczność gminy bychawskiej i jej aktywność 1863–1918. Wyd. II – uzupełnione, BTR, Bychawa.
- Krynicki K., 1902, Rys geografii Królestwa Polskiego. Gebethner i Wolf, Warszawa.
- Kuraś S., 1983, Słownik historyczno-geograficzny województwa lubelskiego w średniowieczu. [w:] Mencil T. (red.), Dzieje Lubelszczyzny. T. 3, PWN, Warszawa.
- Mencil T. (red.), 1983, Dzieje Lubelszczyzny. T. 3, PWN, Warszawa.
- Mencil T. (red.), 1983, Dzieje Lubelszczyzny. T. 4, PWN, Warszawa.
- Mencil T., 1994, Od III rozbioru Polski do powstania styczniowego. [w:] Szczygieł R. (red.), 1994: Dzieje Bychawy. Bychawskie Towarzystwo Regionalne, Bychawa-Lublin, s. 73–96.
- Przesmycka E., 2001, Przeobrażenia zabudowy i krajobrazu miasteczek Lubelszczyzny. Wydawnictwo Politechniki Lubelskiej, Lublin.
- Rodecki F., 1830, Obraz jeograficzno-statystyczny Królestwa Polskiego. Warszawa.
- Rolska-Boruch I., 2003, „Domy Pańskie” na Lubelszczyźnie od późnego gotyku do wczesnego baroku. Wydawnictwo KUL, Lublin.

Bibliografia

- Rymarz F., 1994, *Dzieje Strzyżewic do roku 1918*. Strzyżewickie Towarzystwo Regionalne, Lublin.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, 1880–1914. Chlebowski B., Sulimierski F., Walewski W. i in., T. 1, Warszawa
- Sochacka A., 1994, Bychawa i okolice w średniowieczu. [w:] Szczygieł R. (red.), *Dzieje Bychawy*. Bychawskie Towarzystwo Regionalne, Bychawa-Lublin, s. 23–38.
- Szczygieł R. (red.), 1994, *Dzieje Bychawy*. Bychawskie Towarzystwo Regionalne, Bychawa-Lublin.
- Szczygieł R., 1994, Lokacja miasta i jego rozwój do końca XVI wieku. [w:] Szczygieł R. (red.), *Dzieje Bychawy*. Bychawskie Towarzystwo Regionalne, Bychawa-Lublin, s. 39–54.
- Szulc S. (red.), 1947, *Powszechny sumaryczny spis ludności z dn. 14 lutego 1946 r.* GUS, Warszawa, s. 34.
- Trzciński A., 1990, *Śladami zabytków kultury żydowskiej na Lubelszczyźnie*. WOIT, Lublin.
- Warchoł S., 1964, *Nazwy miast Lubelszczyzny*. Wydawnictwo Lubelskie, Lublin.
- Wojciechowski S., 1966, *Województwo lubelskie w drugiej połowie XVI wieku*. Atlas Historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku. T. 3, IH PAN, PWN, Warszawa.
- Wojciechowski S., 1986, *Osady zaginione i o zmienionych nazwach historycznego województwa lubelskiego*. [w:] Mencel T. (red.), *Dzieje Lubelszczyzny*. T. 4, PWN, Warszawa 1983, s. 39.
- Zaporowski Z., 1994, *W Polsce odrodzonej i w czasie okupacji hitlerowskiej*. [w:] Szczygieł R. (red.), *Dzieje Bychawy*. Bychawskie Towarzystwo Regionalne, Bychawa-Lublin, s. 143–164.

Literatura źródłowa – opracowania niepublikowane

- Głazik M., 2011, *Antoni Budny właściciel dóbr ziemskich Bychawa – Podzamcze (1861–1943) i ceniony hodowca*, praca doktorska pod kierunkiem prof. dr. hab. A. Koprukowniaka. Wydział Humanistyczny, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Lublin, mps.
- Salasa J., 2011, *Projekt rewaloryzacji otoczenia ruin Pałacu na Podzamczu w Bychawie*. Praca magisterska napisana pod kierunkiem dr. hab. Marka Dąbskiego, Wydział Ogrodnictwa i Architektury Krajobrazu, Uniwersytet Przyrodniczy w Lublinie, Lublin, mps.
- Sygowski P., 1984, *Bychawa woj. lubelskie: studium historyczno-urbanistyczne*. PP Pracownie Konserwacji Zabytków Oddział w Lublinie, Pracownia Dokumentacji Naukowo-Historycznej, mps.

- Wawer M., 1994, Roślinność. [w:] Wilgat T. (red.), Inwentaryzacja środowiska przyrodniczego w Gminie Bychawa. Towarzystwo Wolnej Wszechnicy Polskiej, Lublin, s. 18, mps.
- Wilgat T. (red.), 1994, Inwentaryzacja środowiska przyrodniczego w Gminie Bychawa. Towarzystwo Wolnej Wszechnicy Polskiej, Lublin, mps.

Literatura źródłowa: czasopisma popularne, przewodniki, prasa

- 1892, Pożar Bychawy. „Wędrowiec”, rok XXX, nr 23, 23 maja 1892, s. 361–362.
- 1895, „Wędrowiec”, rok XXXIII, nr 50, 14 grudnia 1895 r., s. 998.
- 1908, „Nowa Jutrzenka”, nr 5, s. 39–40; nr 13, s. 103; nr 15, s. 117; nr 21, s. 163–164; nr 22, s. 175–176; nr 23, s. 183; nr 25, s. 193–194.
- 1909, „Nowa Jutrzenka”, nr 2, s. 12–13; nr 5, s. 39–40; nr 13, s. 102; nr 24, s. 190; nr 40, s. 316–317; nr 42, s. 329–330; nr 48, s. 381.
- 1910, „Nowa Jutrzenka”, nr 8, s. 62–63; nr 11, s. 84; nr 18, s. 144; nr 19, s. 152; nr 20, s. 160; nr 21, s. 168; nr 23, s. 184; nr 24, s. 189–190; nr 25, s. 196–197; nr 26, s. 208; nr 27, s. 215; nr 30, s. 246; nr 31, s. 253; nr 35, s. 294; nr 36, s. 304; nr 37, s. 316; nr 43, s. 374–375; nr 43, s. 376; nr 44, s. 380, 383–384; nr 44, s. 386; nr 47, s. 411; nr 47, s. 416; nr 51, s. 458.
- 1919, „Nowa Jutrzenka”, nr 45, s. 491.
- 1925, „Orzeł Biały”, nr 19, s. 121–122; nr 16, s. 78–80.
- Blotnicka-Mazur E., 2010b, Śladami Pana Architekta – Bohdan Kelles-Krauze w przedwojennej Bychawie. GR, nr 57 (5/2010) [w:] GZB, nr 216 (6/2010), s. 10–12.
- Dębowczyk M., 1999, Spór o kierkut czyli przyczynek do historii bychawskich Żydów. GZB, nr (6/1999), s. 4.
- Dębowczyk M., 2000, Z dziejów bychawskich Żydów. GR – dodatek do GZB, nr 2/2000, s. 1.
- Dębowczyk M., 2000, Kamienica Rajsa. GR, nr 10 (3/2000), s. 4.
- Dębowczyk M., 2003, Zrekonstruować sentyment. GR, nr 9 (3/2003), s. 1.
- Dębowczyk M., 2003, „Promień”. GR, nr 40 (4/2003), s. 2.
- Dębowczyk M., 2005, Dzieje pomnika. GR, nr 27 (8/2005), s. 1.
- Dębowczyk M., 2007, Fundator, pierwszy właściciel. GR – dodatek do GZB, nr 33 (7/2007), s. 1.
- Dębowczyk M., 2008, A są tu u Was jakieś zabytki? GR, nr 40 (1/2008) [w:] GZB, nr 195 (1/2008), s. 8–9.
- Dębowczyk M., 2009, Dla powstrzymania zapędów nieprzyjaciół. GR, nr 48 (2/2009) [w:] „Głos Ziemi Bychawskiej”, nr 206 (3/2009), s. 12–13.

Bibliografia

- Dębowczyk M., 2009, Porozmawiajmy o nazwie miejscowości Bychawa. GR – dodatek do GZB, nr 209 (6/2009), s. 15.
- Dębowczyk M., 2009, Kościół pw. św. Jana Chrzciciela i św. Franciszka z Asyżu w Bychawie. GR, nr 52 (6/200) [w:] GZB, nr 210 (7/2009), s. 16.
- Grudzień T., 2006, Moje życie (wspomnienia). Cz. 2. GR, nr 32 (5/2006), s. 2.
- Kryska A., 2014, Wspomnienia Aleksandra Kryski o powojennej Bychawie. GR, nr 99 (10/2014) [w:] GZB, nr 260 (11/2014), s. 16–18; GR, nr 100 (11/2014) [w:] GZB, nr 261 (12/2014), s. 11–12.
- Kryska A., 2015, Wspomnienia Aleksandra Kryski o powojennej Bychawie. GR, nr 100 (11/2014) [w:] GZB, nr 262 (1/2015), s. 18–19; GR, nr 102 (2/2015) [w:] GZB, nr 263 (2/2015), s. 19–21; GR, nr 103 (3/2015) [w:] GZB, nr 264 (3/2015), s. 18–19.
- Kubiszyn M., 2011, Śladami żydów. Lubelszczyzna. Stowarzyszenie Panorama Kultur, Lublin.
- Kuna J., 2015a, Bychawskie kirkuty. GR, nr 102 (2/2015) [w:] GZB, nr 263 (2/2015), s. 22–23.
- Kuna M., 2008, Trasy turystyczne po Bychawie i okolicach. GZB, nr 198 (4/2008), s. 8–10; nr 199 (5/2008), s. 8–9; nr 200 (6/2008), s. 8–9; nr 201 (7/2008), s. 10–13.
- Kuna M., 2009, Trasy turystyczne po Bychawie i okolicach. GZB, nr 204 (1/2009), s. 6–9; nr 205 (2/2009), s. 6–7; nr 206 (3/2009), s. 8–9; nr 207 (4/2009), s. 8–9, 20; nr 208 (5/2009), s. 7–9; nr 210 (7/2009), s. 10–11.
- Kuna M., 2016, Gmina Bychawa – moje małe centrum świata. Gmina Bychawa, Bychawa.
- Kuwałek R., 1997, Żydzi bychawscy w czasie II wojny światowej – nieco informacji na podstawie zachowanych źródeł. GZB, cz. I, nr 29 (10/1997), s. 6; GZB, cz. II, nr 30 (11/1997), s. 6.
- Luterek-Cholewska J., 2010, Wakacje u dziadka Jana w Bychawie. GR, nr 3 (55)/2010 [w:] GZB, nr 4 (214)/2010, s. 12–13.
- Maj J., 1995, Żydzi bychawscy. GB, nr 11/38, s. 5; GB, nr 12/39, s. 5–6.
- Panecki M., 2004, Ludzie, lata, losy – wspomnienia Macieja Paneckiego o Bychawie lat trzydziestych XX wieku. GR, nr 12 (1/2004), dodatek do GZB, s. 1–2; GR, nr 13 (2/2004), dodatek do GZB, s. 1–2; GR, nr 14 (3/2004), dodatek do GZB, s. 1–2; GR, nr 15 (4/2004), dodatek do GZB, s. 1; GR, nr 16 (5/2004), dodatek do GZB, s. 1–2; GR, nr 17 (6/2004), dodatek do GZB, s. 1–2; GR, nr 18 (7/2004), dodatek do GZB, s. 1–2; GR, nr 19 (8/2004), dodatek do GZB, s. 1–2.
- Panecki M., 2005, Ludzie, lata, losy – dziewięta i ostatnia część wspomnień Macieja Paneckiego o Bychawie lat trzydziestych XX wieku. GR, nr 20 (1/2005), dodatek do GZB, s. 1–2.

- Sprawka S., Kuna M., 2007, Zwyczajowe (dawne) lokalne nazwy części Bychawy. GR, nr 33 (1/2007), dodatek do GZB nr 185 (1/2007), s. 4.
- Trzeciński Ł., 2006, Od świętych Apostołów Piotra i Pawła do świętego Jana Chrzciciela... – czyli kartki z historii bychawskiej parafii. GZB, numer specjalny „Bychawskie Rocznice”, nr 17 (1/2006), s. 11.
- Trzeciński Ł., 2006, Zapomniany zabytek... GZB, nr 179 (4/2006), s. 6.
- Zagner A., 2011, Gdzie się podziali Żydzi z Bychawy. „POLITYKA.pl”, 20 grudnia 2011.

Inne publikacje książkowe

- Braun G., Hogenberg A., 1618, *Theatrum praecipuarum totius mundi urbiurti (alias Civitates orbis terrarum): Tipvs Civitatis Lvblinesi in Regno Poloniae...*
- Chreptowicz A., *Geograficzno statystyczne opisanie parafiiów Królestwa Polskiego w roku 179...* przez K. Perthéesa geografa króla Stanisława Augusta. T. I–XII.
- Kuraś F., 1925, *Przez ciernie żywota*.
- Przepisy podstawowe o sporządzaniu map wojskowych i opisu wojskowo-geograficznego, 1929, MSW, Warszawa.
- Katalog Map, 1934, WIG, Warszawa.
- Amtliches Gemeinde- und Dorfverzeichnis für das Generalgouvernement auf Grund der Summarischen Bevölkerungsbestandsaufnahme am 1 März 1943, 1943, Krakau, s. 43.
- Planheft Osteuropa ehemals Polnischer Raum, 1944, 26 Juli 1944, Übersicht B3.
- Urzędowe nazwy miejscowości i obiektów fizjograficznych, 1967, T. 107, Powiat bychawski, województwo lubelskie, Komisja Ustalania Nazw Miejscowości i Obiektów Fizjograficznych, Warszawa.
- „Roczniki gleboznawcze” 1989, t. 40, nr 3/4, Polskie Towarzystwo Gleboznawcze.
- Rostworowski K., 1993, *Jeszcze słysząc tętent i rżenie koni*.
- Strategia Rozwoju Gminy Bychawa na lata 2007–2020, 2007, GB. Unia Finance Sp. z o. o.
- Transport drogowy w Polsce w latach 2005–2009, 2011, GUS, Warszawa.

Akty prawne

- Dziennik Praw Królestwa Polskiego, T. 69, Nr. 239, s. 465.
- Dz. U. R.P. 1928, Nr 23, poz. 202. rozdz. 12, art. 252.
- Dz. U. 2017 poz. 128. dział I, art. 2.

Bibliografia

- Rozporządzenie Rady Ministrów z dn. 12 listopada 1955 r. w sprawie utworzenia powiatów: bełżyckiego, bychawskiego i janowskiego oraz zmiany granic niektórych powiatów w województwie lubelskim, Dz. U. z 1955 r., nr 45, poz. 296, s. 426.
- Rozporządzenie Prezesa Rady Ministrów z dn. 11 listopada 1957 r. w sprawie utworzenia miast Bełżyce w powiecie bełżyckim i Bychawa w powiecie bychawskim, województwie lubelskim, Dz. U. z 1957 r., nr 57, poz. 283, s. 608.
- Załącznik do Uchwały nr XXI/144/2012 Rady Miejskiej w Bychawie z dn. 27 września 2012 r. – Statut Gminy Bychawa, s. 2.
- Załącznik do Uchwały nr XVI/94/2015 Rady Miejskiej w Bychawie z dnia 29 grudnia 2015 r. – Strategia Rozwoju Gminy Bychawa na lata 2016–2023, s. 18–19.
- Poz. 289: Obwieszczenie nr 1/2016 Lubelskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Lublinie z dn. 14 stycznia 2016 w sprawie wykazu zabytków wpisanych do rejestru zabytków nieruchomych województwa lubelskiego i rejestru zabytków archeologicznych województwa lubelskiego, Załącznik 1: Wykaz zabytków wpisanych do rejestru „A” zabytków nieruchomych województwa lubelskiego według stanu na dzień 31 grudnia 2015 r.

Źródła kartograficzne

- Grodecki W., 1570, *Poloniae, Ltvaniae, Rvssiae, Prvssiae, Masoviae et Scepsij chorographia*. Skala ok. 1 : 1 680 000. Bazylea. Źródło: Harvard University (<http://vc.lib.harvard.edu>).
- Rizzi-Zannoni A., 1792, *Carte de la Pologne divisée par provinces et palatinats... Woiewodztwa Lubelskie y Rawskie. Mazowsze y Podlasie...* Skala ok. 1 : 692 000. Londyn. Źródło: Biblioteka Śląska (www.sbc.org.pl/dlibra).
- Perthées K., 1786, *Mappa szczegulna woiewodztwa lubelskiego...* Skala ok. 1 : 225 000. Paryż (wyd. 1806). Źródło: Biblioteka Narodowa (<http://polona.pl>).
- Plan Grontów do Kościoła Bychawskiego Należących*, 1802, Skala 1 : 7200, rkps. Źródło: Archiwum Państwowe w Radomiu.
- Heldensfeld A., 1804, *Carte von West-Gallizien welche auf allerhöchsten Befehl Seiner Kaiserlich oesterreichischen und Königlich apostolischen Majestät in den Jahren von 1801 bis 1804...* Ark. 197, skala 1 : 28 800, Źródło: Zakład Kartografii i Geomatyki UMCS w Lublinie.
- Topograficzna karta Królestwa Polskiego*, 1843, Ark. kol. VI sek. X *Lublin*, skala ok. 1 : 126 000, Warszawa. Źródło: Biblioteka Wydziału Nauk o Ziemi i Gospodarki Przestrzennej UMCS w Lublinie.

- Majewski S., 1897, *Plan nastoâščego rasspołożeniâ posada Byhavy* (fragm.). Skala 1 : 2100, rkps, 74 x 66,4 cm. Źródło: APL. RGL. B II sygn.: 1897:7 k. 80.
- Karte des westlichen Rußlands (Gruppe Breßt Litowßk), 1915, Skala 1 : 25 000, arkusze XXVII-12-H, XXVII-12-J. Źródło: Składnica Map UMCS.
- Karte des westlichen Rußlands, 1915, Ark. L 37 *Lublin Süd*, skala 1 : 100 000. Źródło: Archiwum Map Wojskowego Instytutu Geograficznego 1919-1939 (www.mapywig.org).
- Spezialkarte der österreichisch-ungarischen Monarchie, 1915, Ark. zone 1 kol. XXVII Czerniejów, skala 1 : 75 000, Wiedeń. Źródło: Archiwum Map Wojskowego Instytutu Geograficznego 1919-1939 (www.mapywig.org).
- Plan sytuacyjny młyna w Grodzanach z lat 30 XX w. Skala 1 : 2500, 20% wielkości oryginalnej. Źródło: APL. SPL, sygn. 1492 k. 37.
- Mapa administracyjna Rzeczypospolitej Polskiej, 1937, Ark. 26 *Lublin* i 32 *Zamość*, skala 1 : 300 000, Warszawa. Źródło: Archiwum Map Wojskowego Instytutu Geograficznego 1919-1939 (www.mapywig.org).
- Mapa taktyczna, 1937, Ark. Pas 43 *Słup 35 Lublin Północ* i Pas 44 *Słup 35 Lublin Południe*, skala 1 : 100 000, Warszawa. Źródło: Archiwum Map Wojskowego Instytutu Geograficznego 1919-1939 (www.mapywig.org).
- Mandelbaum H., 1938, *Plan gruntów majątku prywatnego Bychawa składającego się z maj. Bychawa oraz folw. Łęczycza w gminie Bychawa, pow. i wojew. Lubelskim położonych*. Skala 1 : 4000. Źródło: zbiory prywatne A. Derewicza.
- Orientierungsskizze der Siedlung Bychawa, 1941, Źródło: APL Kreishauptmannschaft Lublin-Land, sygn. 137.
- Zdjęcie lotnicze Bychawy, 1957, Skala ok. 1 : 5000, arkusz 6039. Źródło: POD-GiK Lublin.
- Powiat Bychawa, 1960, Skala 1 : 25 000. Źródło: zbiory Zakładu Kartografii i Geomatyki UMCS i P. Sygowski 1984.
- Maruszczak H., 1964, *Regiony geomorfologiczne województwa lubelskiego*. Zakład Geoekologii i Paleogeografii UMCS, Lublin, rkps.
- Adini Y., 1969, *Plan żydowskiej Bychawy*. Źródło: Adini Y. 1969, rkps.
- Mapa topograficzna, 1976, Skala 1 : 10 000. Źródło: Składnica Map UMCS.
- Bychawa. Plan obiektów zainteresowania konserwatorskiego*, 1984, Skala 1 : 5000. Źródło: P. Sygowski 1984, rkps.
- Marszałek S., Albrycht A., Buła S., 1988, *Szczegółowa mapa geologiczna Polski*. 1 : 50 000, ark. 786 – Bychawa, PIG. Źródło: www.pig.gov.pl.
- Sprawka S., Kuna M., 2007, *Zwyczajowe (dawne) lokalne nazwy części Bychawy*. Skala ok. 1 : 32 000. Źródło: „Głos Regionalistów”, nr 33 (1/2007), s. 4.
- Mapa zasadnicza, 2014, Skala 1 : 500, 1 : 1000, wiele arkuszy. Źródło: POD-GiK Lublin.

Bibliografia

Strony internetowe

<http://biblioteka.teatrnn.pl>

<http://bychawa.pl/lokalna-gazeta/archiwalne-wydania-gazety.html>

<http://bychawa.pl/dla-turystow/warto-zobaczyc.html>

<http://www.davidrumsey.com/>

<http://www.facebook.com/Wirtualna.Bychawa.1938>

http://www.google.pl/search?q=bychawa&espv=2&biw=1242&bih=594&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=oahUKEwiN2eKSxaDOAhWHECwKH-QwqC4MQ_AUIBygC

<http://www.geoportal.gov.pl/>

<http://www.mapywig.org/>

<http://www.panoramio.com/user/5421774/tags/Bychawa>

<http://www.shtetlroutes.eu/>

<http://www.sztetl.org.pl/pl/article/bychawa/12,cmentarze/>

<http://www.sztetl.org.pl/pl/article/bychawa/12,cmentarze/2003,stary-cmentarz-zydowski-w-bychawie-ul-kosciuszki/>

<http://www.sztetl.org.pl/pl/article/bychawa/12,cmentarze/3709,nowy-cmentarz-zydowski-w-bychawie-ul-partyzantow/>

<http://www.szukajwarchiwach.pl/35/403/0/5.5#tabJednostki/>

http://umbychawa.bip.lubelskie.pl/index.php?id=87&id_dokumentu=1084184&akcja=szczegoly&p2=1084184

<http://www.zaczarowana-bychawa.blogspot.com/>

SPIS TABEL

Tab. 1. Obraz statystyczny okolic Bychawy w 1827 r.	49
Tab. 2. Ludność Bychawy na podstawie spisu powszechnego w 1897 r. ...	55
Tab. 3. Struktura etniczna Bychawy – ulice, domy i lokatorzy według spisu z 1941 r.	91
Tab. 4. Gromady na terenie gminy Bychawa w 1939, 1943 i 1946 r.	107
Tab. 5. Wybrane toponimy Bychawy w 1938 i 2016 r.	142
Tab. 6. Budynki miejskie wskazane do objęcia ochroną konserwatorską (1984) i objęte prawnymi formami ochrony (2016)	152

SPIS RYCIN

Ryc. 1. Makieta <i>Wirtualna Bychawa</i> 1938. J. Kuna (2017)	10
Ryc. 2. Schemat opracowania rekonstrukcji kartograficznej metodą kombinowaną. J. Kuna (2017)	22
Ryc. 3. Miasto i gmina wiejska Bychawa na tle podziału geomorfologicznego województwa lubelskiego. Skala 1 : 1 600 000. J. Kuna (2017) na podstawie: Maruszczak (1964)	24
Ryc. 4. Utwory powierzchniowe w okolicy miasta Bychawa. Źródło: S. Marszałek, A. Albrycht, S. Buła, 1988, <i>Szczegółowa mapa geologiczna Polski</i> 1 : 50 000, 160% wielkości oryginalnej	26
Ryc. 5. Bychawa – ukształtowanie terenu. Skala 1 : 40 000. J. Kuna (2017) na podstawie: NMT, mapa zasadnicza 1 : 500, mapa topograficzna 1 : 10 000	27
Ryc. 6. Lokalizacja rynku miejskiego na tle współczesnego planu Bychawy, skala 1 : 1 500. J. Kuna (2017) na podstawie BDOT, mapa zasadnicza 1 : 500	37
Ryc. 7. Lubelszczyzna na mapie W. Grodeckiego z 1562 r., skala ok. 1 : 1 680 000, 80% wielkości oryginalnej. Źródło: Harvard University	39
Ryc. 8. Fragment województwa lubelskiego na mapie Jabłonowskiego-Zannoniego z 1772 r., skala ok. 1 : 692 000, 200% wielkości oryginalnej. Źródło: Biblioteka Śląska	42
Ryc. 9. Fragment <i>Mapy szczególnej...</i> z 1786 r., skala ok. 1 : 225 000, 200% wielkości oryginalnej. Źródło: Biblioteka Narodowa	43
Ryc. 10. <i>Plan Grontów do Kościoła Bychawskiego Należących</i> , 1802 r., skala 1 : 7 200, rękopis, Archiwum Państwowe w Radomiu, 60% wielkości oryginalnej. Źródło fotokopii: P. Sygowski (1984)	46

Spis rycin

Ryc. 11. Fragment zdjęcia topograficznego Heldensfelda z 1804 r., skala 1 : 28 800, arkusz 197, 95% wielkości oryginalnej. Źródło kopii cyfrowej: Zakład Kartografii i Geomatyki UMCS w Lublinie	47
Ryc. 12. Fragment mapy Kwatermistrzostwa z 1843 r., skala 1 : 126 000, arkusz kol. VI sek. X <i>Lublin</i> , 410% wielkości oryginalnej. Źródło: Biblioteka WNoZiGP UMCS w Lublinie	52
Ryc. 13. <i>Pożar Bychawy</i> , „Wędrowiec”, rok XXXIII, nr 23, 23 maja 1892 r., s. 361, 50% wielkości oryginalnej. Źródło: Biblioteka cyfrowa Uniwersytetu Łódzkiego	54
Ryc. 14. <i>Karte des westlichen Rußlands (Gruppe Breßt Litowßk)</i> , skala 1 : 25 000, arkusze XXVII-12-H, XXVII-12-J, 80% wielkości oryginalnej. Źródło: Składnica Map UMCS	62
Ryc. 15. <i>Spezialkarte der Österreichisch-Ungarischen Monarchie</i> z 1912 r., skala 1 : 75 000, arkusz ZONE 1 KOL. XXVII Czerniejów, 240% wielkości oryginalnej. Źródło: www.mapywig.org	63
Ryc. 16. S. Majewski, 1897, <i>Plan nastoâšcego rasspołożeniâ posada Byhavy</i> (fragm.), skala 1 : 2100, rkps, 74 × 66,4 cm, 18% wielkości oryginalnej. Źródło: APL. RGL. B II sygn.: 1897:7 k. 80	64
Ryc. 17. Lokalizacja budynków zaprojektowanych w okresie 1892–1913 na podkładzie mapy <i>Karte des westlichen Rußlands</i> . Skala 1 : 8000. J. Kuna (2017)	73
Ryc. 18. <i>Kościół w Bychawie</i> . Źródło: „Nowa Jutrzenka” 11 lutego 1909 r., s. 1	74
Ryc. 19. Mapa taktyczna WIG z r. 1937, skala 1 : 100 000, arkusz Pas 44 Słup 35 Lublin Południe (fragm.), 320% wielkości oryginalnej. Źródło: www.mapywig.org	76
Ryc. 20. Gmina Bychawa na <i>Mapie administracyjnej Rzeczypospolitej Polskiej</i> z 1937 r., skala 1 : 300 000, fragm. arkuszy 26 <i>Lublin</i> i 32 <i>Zamość</i> , 240% wielkości oryginalnej. Źródło: igrek.amzp.pl	77
Ryc. 21. <i>Plan sytuacyjny młyna w Grodzanach z lat 30. XX w.</i> , skala 1 : 2500, 20% wielkości oryginalnej. Źródło: APL. SPL, sygn. 1492 k. 37 [za:] M. Głazik (2013)	79
Ryc. 22. Mandelbaum, 1938, <i>Plan gruntów majątku prywatnego Bychawa składającego się z maj. Bychawa oraz folw. Łęczycza w gminie Bychawa, pow. i wojew. Lubelskim położonych</i> , skala 1 : 4000, 10% wielkości oryginalnej. Źródło: zbiory prywatne A. Derewicza [za:] M. Głazik (2011)	79

Ryc. 23. Lokalizacja budynków zaprojektowanych w okresie 1922–1939 na podkładzie mapy taktycznej WIG w skali 1 : 100 000. Skala 1 : 8000. J. Kuna (2017)	84
Ryc. 24. <i>Orientierungsskizze der Siedlung Bychawa</i> z 1941 r., 50% wielkości oryginalnej. Źródło: APL Kreishauptmannschaft Lublin-Land, sygn. 137	91
Ryc. 25. Zdjęcie lotnicze Bychawy z 1957 r., skala 1 : 5000, arkusz 6039, 44% wielkości oryginalnej. Źródło: PODGiK Lublin	93
Ryc. 26. Bychawa na mapie obrębowej 1 : 25 000, 1960 r. Źródło: <i>Powiat Bychawa</i> 1 : 25 000 (zbiory Zakładu Kartografii i Geomatyki UMCS, Sygowski 1984)	94
Ryc. 27. Plan żydowskiej Bychawy, 50% wielkości oryginalnej. Źródło: Y. Adini (1969)	95
Ryc. 28. Zasięg przedwojennej gminy Bychawa na tle współczesnego podziału administracyjnego. J. Kuna (2017) na podstawie: <i>Mapa administracyjna Rzeczypospolitej Polskiej</i> (1937), <i>Strategia rozwoju gminy Bychawa na lata 2016–2023</i> (2016)	105
Ryc. 29. Przynależność gruntów współczesnego miasta Bychawa do poszczególnych jednostek osadniczych w 1938 r. J. Kuna (2017)	109
Ryc. 30. <i>Wirtualna Bychawa 1938</i> – ukształtowanie terenu i sieć wodna. J. Kuna (2017)	111
Ryc. 31. <i>Wirtualna Bychawa 1938</i> – główna oś komunikacyjna wschód-zachód. J. Kuna (2017)	115
Ryc. 32. <i>Wirtualna Bychawa 1938</i> – Rynek: południowa i zachodnia pierzeja. J. Kuna (2017)	122
Ryc. 33. <i>Wirtualna Bychawa 1938</i> – żydowska dzielnica przemysłowa: ul. Lubelska i Rudnik. J. Kuna (2017)	124
Ryc. 34. <i>Wirtualna Bychawa 1938</i> – żydowski sztetl: ul. Bożniczna, ul. Stolarska, Walentówka. J. Kuna (2017)	125
Ryc. 35. <i>Wirtualna Bychawa 1938</i> – Rogalec, most na Gałęzówce, ul. Szpitalna, i zakład wodny Bychawa-Grodzany. J. Kuna (2017)	127
Ryc. 36. <i>Wirtualna Bychawa 1938</i> – ul. Piłsudskiego: Spinalnia, urząd gminy i reprezentacyjne kamienice. J. Kuna (2017)	127
Ryc. 37. Cmentarz wojenny na Białej Górze ok. 1938 r. – wizualizacja. J. Kuna (2017)	134
Ryc. 38. Porównanie liczby mieszkańców ogółem, liczby mieszkańców żydowskich i liczby domów w Bychawie w latach 1916–1946. J. Kuna (2017)	147

Spis rycin

Ryc. 39. <i>Plan domu nr 2...</i> a) Rzut parteru, piętra, przekrój boczny; b) Plan działki. Źródło: APL. RGL. B I sygn.: 1892:10 k. 29–30, fot. autor	199
Ryc. 40. <i>Plan domu nr 3...</i> a) Rzut parteru domu i stodoły, profil stodoły, rzut piętra domu, profil domu; b) Fasada domu, fasada stodoły, plan działki. Źródło: APL. RGL. B I sygn.: 1892:10 k. 19–20, fot. autor ...	199
Ryc. 41. <i>Plan domu nr 4...</i> Rzut piętra, parteru, przekrój boczny, fasada, plan działki. Źródło: APL. RGL. B I sygn.: 1892:10 k. 25, fot. autor ...	199
Ryc. 42. <i>Plan domu nr 18...</i> Rzut piętra, parteru, fasada domu, fasada stodoły, przekrój boczny domu, przekrój boczny stodoły, rzut sto- doły, plan działki. Źródło: APL. RGL. B I sygn.: 1892:10 k. 46–48, fot. autor	200
Ryc. 43. <i>Plan domów nr 21 i 22...</i> a) Rzut parteru; b) Plan działki; c) Fasa- da przyrynkowa; d) Fasada od ul. Targowej. Źródło: APL. RGL. B I sygn.: 1892:10 k. 69, fot. autor	200
Ryc. 44. <i>Plan domu nr 20...</i> Fasada, rzut parteru, przekrój boczny, plan działki. Źródło: APL. RGL. B I sygn.: 1892:10 k. 42–43, fot. autor	201
Ryc. 45. <i>Plan domu nr 76...</i> Fasada, rzut parteru, przekrój boczny, plan działki. Źródło: APL. RGL. B I sygn.: 1892:10 k. 11–12, fot. autor ...	201
Ryc. 46. <i>Plan domu W. Korony...</i> Fasada, rzut parteru, profil, plan działki. Źródło: APL. RGL. B I sygn.: 1892:10 k. 16–17, fot. autor	201
Ryc. 47. <i>Plan domu nr 20...</i> Rzut parteru. Źródło: APL. RGL. B I sygn.: 1893:8 k. 20, fot. autor	201
Ryc. 48. <i>Plan domu nr 19...</i> Fasada, rzut parteru, piętra, profil oraz plan działki. Źródło: APL. RGL. B I sygn.: 1896:7 k. 16–17, fot. autor	201
Ryc. 49. <i>Plan domu nr 1/4...</i> Profil, rzut parteru, fasada oraz plan działki. Źródło: APL. RGL. B I sygn.: 1898:17 k. 9–10, fot. autor	201
Ryc. 50. <i>Plan domu nr 17a...</i> Plan sytuacyjny, rzut parteru, rysunek fasady, rysunek ściany bocznej, profil budynku. Źródło: APL. RGL. B I sygn.: 1899:12 k. 12–14, fot. autor	202
Ryc. 51. <i>Projekt domu nr 15...</i> Plan sytuacyjny, rzut parteru, profil budyn- ku, rysunek fasady. Źródło: APL. RGL. B I sygn.: 1901:9 k. 31–32, fot. autor	202
Ryc. 52. <i>Projekt domu nr 56...</i> Rzut parteru, profil budynku, rysunek fasady, plan sytuacyjny, rzut i profil ustępów. Źródło: APL. RGL. B I sygn.: 1902:4 k. 25, fot. autor	202

Ryc. 53. <i>Projekt domu nr 69...</i> Plan sytuacyjny, rzut parteru, profil budynku, rysunek fasady. Źródło: APL. RGL. B I sygn.: 1902:4 k. 57, fot. autor	202
Ryc. 54. <i>Projekt domu nr 4...</i> Plan sytuacyjny, rzut parteru, profil budynku, rysunek fasady. Źródło: APL. RGL. B I sygn.: 1905:8 k. 30–31, fot. autor	202
Ryc. 55. <i>Projekt manufaktury nr 80...</i> a) Rysunek fasady; b) Plan sytuacyjny Źródło: APL. RGL. B I sygn.: 1906:15 k. 30–33, fot. autor	203
Ryc. 56. <i>Projekt garbarni nr 30...</i> Rzut parteru, rzut podpiwniczenia, profil, rysunek fasady, rzut pracowni i plany sytuacyjne. Źródło: APL. RGL. B I sygn.: 1907:4 k. 1–6, fot. autor	203
Ryc. 57. <i>Projekt domu nr 63...</i> Profil AB, rzut parteru, rzut piętra, profil CD, rysunek fasady, plan sytuacyjny. Źródło: APL. RGL. B I sygn.: 1908:7 k. 12–15, fot. autor	203
Ryc. 58. <i>Projekt domu nr 72...</i> a) Rysunek fasady; b) Przekrój ściany bocznej (profil) budynku mieszkalnego, rzut poziomy parteru, rzut budynków gospodarczych, profil sanitariatu i plan sytuacyjny. Źródło: APL. RGL. B I sygn.: 1909:18 k. 17, fot. autor	204
Ryc. 59. <i>Projekt domu handlowego...</i> a) Rysunek fasady domu handlowego; b) Plan sytuacyjny i rzuty poziome. Źródło: APL. RGL. B I sygn.: 1910:19 k. 16–17, fot. autor	204
Ryc. 60. <i>Projekt magazynu domu handlowego...</i> Rysunek lica magazynu. Źródło: APL. RGL. B I sygn.: 1910:19 k. 16–17, fot. autor	204
Ryc. 61. <i>Projekt domu nr 64...</i> Rzut parteru, rzut piętra, plan orientacyjny, profil budynku, plan sytuacyjny, rysunek fasady. Źródło: APL. RGL. B I sygn.: 1911, fot. autor	205
Ryc. 62. <i>Projekt domu S. Goldsztajna...</i> Plan sytuacyjny, rzut poziomy parteru, rysunek fasady, rzut poziomy piętra. Źródło: APL. RGL. B I sygn.: 1913:207 k. 1, fot. autor	205
Ryc. 63. <i>Projekt banku...</i> a) Fasada; b) Plan sytuacyjny i rzut poziomy pierwszego piętra; b) Plan orientacyjny. Źródło: APL. RGL. B I sygn.: 1912:16 k. 1–2, fot. autor	206
Ryc. 64. <i>Plan domu nr 20...</i> , plan orientacyjny, plan sytuacyjny, rzut poziomy piwnic, rzut parteru, przekrój ściany bocznej (profil), rzut piętra, rysunek fasady. Źródło: APL. UWL. V WKB sygn.: 1687 k. 1–7 (www.szukajwarchiwach.pl)	207
Ryc. 65. <i>Plan przeróbki w drewnianej łaźni...</i> , plan orientacyjny, plan sytuacyjny, rzuty ustępu, przekrój boczny (profil) mykwy, przekrój	

boczny i rysunek frontu ustępu, rzut mykwy, rysunek fasady mykwy. Źródło: APL. UWL. V WKB sygn.: 1672 k. 1–9 (www.szukajwarchiwach.pl)	207
Ryc. 66. <i>Projekt szkoły...</i> , rzut piętra, plan sytuacyjny, rysunek fasady, przekrój boczny (profil). Źródło: APL. UWL. V WKB sygn.: 1632 k. 1–19 (www.szukajwarchiwach.pl). Mozaika 3 z 8 kart projektu ...	208
Ryc. 67. <i>Projekt młyna W. Ajzensztata...</i> , plan sytuacyjny, plan orientacyjny, rzut II piętra, rzut I piętra, rzut przyziemia, przekrój boczny (profil), przekrój poprzeczny, rysunek elewacji bocznej, rysunek fasady. Źródło: APL. UWL. V WKB sygn.: 1542 k. 1–7 (www.szukajwarchiwach.pl)	208
Ryc. 68. <i>Projekt młyna P. Kryski...</i> , plan orientacyjny, plan sytuacyjny, rzut piętra, rzut parteru, rzut poddasza, przekrój poprzeczny, rysunek fasady, przekrój boczny (profil). Źródło: APL. UWL. WKB sygn.: 1543 k. 1–7 (www.szukajwarchiwach.pl)	208
Ryc. 69. <i>Projekt rzeźni w Bychawie</i> , plan orientacyjny, plan sytuacyjny, rzut fundamentów, rzut parteru. Źródło: APL. UWL. V WKB sygn.: 1594 k. 1–8 (www.szukajwarchiwach.pl)	209
Ryc. 70. <i>Plan budowy łaźni żydowskiej...</i> , plan sytuacyjny, przekrój boczny (profil), rzut parteru, rzut fundamentów, rysunek elewacji tylnej, rysunek fasady. Źródło: APL. UWL. V WKB sygn.: 1673 k. 1–10 (www.szukajwarchiwach.pl)	209
Ryc. 71. <i>Projekt Zarządu Gminnego w Bychawie</i> , plan orientacyjny, plan sytuacyjny, rzut fundamentów. Źródło: APL. UWL. V WKB sygn.: 1677 k. 1–12 (www.szukajwarchiwach.pl)	210
Ryc. 72. <i>Projekt budek targowych w Bychawie</i> , rzut przyziemia, przekrój poprzeczny, rysunek fasady, przekrój boczny (profil), fragment przekroju podłużnego, rysunek konstrukcji słupów, przekrój przez ścianę zewnętrzną, plan sytuacyjny, plan orientacyjny. Źródło: APL. UWL. V WKB sygn.: 1683 k. 1–5 (www.szukajwarchiwach.pl)	210
Ryc. 73. <i>Plan istniejącego młyna motorowego 1947 r.</i> , skala 1:500, 60% wielkości oryginalnej. Źródło: zbiory prywatne A. Kryski	211
Ryc. 74. a) „Rynek” (jid.: <i>Der Mark</i>); b) „Droga do kościoła”	212
Ryc. 75. a) „Główna droga na łękę”; b) „Duży dom Himelfarba”	212
Ryc. 76. a) „Duży dom Levinbaumów, gdzie odbywają się spotkania Noar Ziyoni”; b) „Po prawej dom Yechiel Shu’v, w głębi dom Kleinmanów”	212
Ryc. 77. a) „Giełda” (jid.: <i>Di Birże</i> , hebr.: <i>Ha bursa</i>); b) „Bogata dzielnica” (jid.: <i>Dos rajche Percel</i>)	212

Ryc. 78. a) „Synagoga i <i>bet midrasz</i> ”; b) „Dom ludowy” (hebr.: <i>bet ha’am</i>)	213
Ryc. 79. a) „Szkoła rządowa” (jid.: <i>Di regirung Szule</i> , hebr.: <i>Bet-sefer mamlachti</i>); b) „Autobus do Lublina”	213
Ryc. 80. a) „Pompa na środku rynku, na przeciwko apteki”; b) „Pompa (pomiędzy Joselem Blacharzem a Szłomke Felczerem)”	213

SPIS FOTOGRAFII

Fot. o. Rynek, zachodnia pierzeja – lata 1914–1918. Fot. NN. Źródło: Österreichische Staatsarchiv [za: fotopolska.eu]	159
Fot. 1. Kościół, widok od strony stawu. Źródło: „Nowa Jutrzenka” z dnia 16 lipca 1908 r. s. 1; GR, nr 12 (6/2000), s. 1; Dębowczyk M., 2006, Ks. Antoni Kwiatkowski..., s. 8	214
Fot. 2. Figura Matki Boskiej przed kościołem w Bychawie. Źródło: „Nowa Jutrzenka” z dnia 15 października 1908 r., s. 1	214
Fot. 3. Wnętrze kościoła w Bychawie. Źródło: „Nowa Jutrzenka” z dnia 22 października 1908 r., s. 1	214
Fot. 4. Szpital „Samarytanin” – 1909 r. Fot. NN ze zbiorów SP ZOZ Bychawa. Źródło: http://ias24.eu	215
Fot. 5. Szpital „Samarytanin” – 1909 r. Fot. NN ze zbiorów SP ZOZ Bychawa. Źródło: http://ias24.eu	215
Fot. 6. Szpital „Samarytanin” – 1911 r. Fot. NN ze zbiorów rodziny Michalskich. Źródło: Dębowczyk M., 2006, Ks. Antoni Kwiatkowski..., s. 58; GZB nr 17 (1/2006) – numer specjalny Bychawskie Rocznice, s. 1	215
Fot. 7. Szpital „Samarytanin”, oddział zakaźny – 1918 r. Fot. NN ze zbiorów SP ZOZ Bychawa. Źródło: http://ias24.eu	215
Fot. 8. Rynek w Bychawie – przed 1918 r. Fot. W. Hanaj. Źródło: Dębowczyk M., 2006, Ks. Antoni Kwiatkowski... okładka; GZB, nr 186 (2/2007), s. 1	215
Fot. 9. Plebania po zniszczeniach wojennych 1915 r. Źródło: Mazurek P. [w:] Dębowczyk M., 2006, Ks. Antoni Kwiatkowski..., s. 32	216
Fot. 10. Plac bydłęcy, ul. Turobińska – lata 20. XX w. Fot. NN. Źródło: Dębowczyk M., 2006, Ks. Antoni Kwiatkowski..., s. 40	216

Spis fotografii

Fot. 11. Młyn Ingrunta – lata 30. XX w. Fot. NN ze zbiorów A. Skrzyńskiej	217
Fot. 12. Kościół, elewacja tylna – lata 20. XX w. Fot. NN. Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa – studium historyczno-urbanistyczne	217
Fot. 13. Dzwonnica w Bychawie – lata 20. XX w. Fot. NN. Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa – studium historyczno-urbanistyczne	217
Fot. 14. Szkoła – 1926 r. Fot. NN. Źródło: „Orzeł Biały” z dnia 18 kwietnia 1926 r., s. 1; Dębowczyk M., 2006, Ks. Antoni Kwiatkowski..., s. 71	218
Fot. 15. Drużyna harcerska przy siedmioklasowej Szkole Powszechnej w Bychawie – 1934 r. Fot. W. Hanaj ze zbiorów M. Paneckiego. Źródło: GR, nr 18 (7/2004), s. 1	218
Fot. 16. Młyn na Grodzanach, widok z plebanii, w tle ul. Szpitalna i Rogalec – lata 30. XX w. Fot. NN ze zbiorów T. Tracz. Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa – studium historyczno-urbanistyczne; GZB, nr 199 (5/2008), s. 8; Głazik M., 2013, Ostatni Pan na Bychawie Antoni Budny 1861–1943 r., s. 83	218
Fot. 17. Most na Gałęzówce przy stawie dworskim – lata 20. lub 30. XX w. Fot. NN	218
Fot. 18. Młyn na Grodzanach – lata 30. XX w. Fot. W. Hanaj ze zbiorów M. Paneckiego. Źródło: GR, nr 12 (1/2004), s. 1	219
Fot. 19. Święto Morza w Bychawie – czerwiec 1934. Fot. W. Hanaj ze zbiorów M. Paneckiego. Źródło: GR, nr 12 (1/2004), s. 2; nr 13 (2/2004), s. 1; GZB, nr 199 (5/2008), s. 8	219
Fot. 20. Rozbiórka starej rzeźni miejskiej w Bychawie – lata 30. XX w. Fot. NN ze zbiorów M. Paneckiego. Źródło. GR, nr 16 (5/2004), s. 2	219
Fot. 21. Krzyż Listopadowy przy ul. Turobińskiej, manifestacja patriotyczna w rocznicę Konstytucji 3 Maja – lata 20. XX w. Fot. W. Hanaj ze zbiorów M. Urby. Źródło: Dębowczyk M., 2006, Ks. Antoni Kwiatkowski..., s. 112; GR, nr 83 (4/2013) [w:] GZB, nr 243 (4/2013), s. 14	219
Fot. 22. Ul. Szpitalna, zakład fotograficzny Władysława Hanaja – lata 20. XX w. Fot. W. Hanaj ze zbiorów T. Hanaja. Źródło: www.zaczarowana-bychawa.blogspot.com	220
Fot. 23. Ul. Szpitalna, zakład fotograficzny W. Hanaja – lata 30. XX w. Fot. W. Hanaj ze zbiorów A. Skrzyńskiej	220

Fot. 24. Ul. Turobińska – lata 30. XX w. Fot. NN ze zbiorów M. Paneckiego. Źródło: GZB nr 17 (1/2006) – numer specjalny Bychawskie Rocznice, s. 2, 18	220
Fot. 25. Ul. Turobińska, bank – lata 20./30. XX w. Fot. NN ze zbiorów J. Mączki. Źródło: „Polityka” 20 grudnia 2011, www.polityka.pl ...	220
Fot. 26. Weterani wojny bolszewickiej pod pomnikiem marszałka Piłsudskiego – lata 30. XX w. Fot. NN ze zbiorów S. Krawczyka. Źródło: GR, nr 27 (8/2005), s. 1	221
Fot. 27. Ul. Turobińska – lata 30. XX w. Fot. W. Hanaj ze zbiorów M. Paneckiego. Źródło: GR, nr 13 (2/2004), s. 2; GZB nr 17 (1/2006) – numer specjalny Bychawskie Rocznice, s. 1	221
Fot. 28. „Stary” Zarząd Gminy w Bychawie – lata 30. XX w. Fot. NN ze zbiorów rodziny Kowalików. Źródło: www.zaraszow.pl	221
Fot. 29. „Stary” Zarząd Gminy w Bychawie – 1938 r. Fot. NN ze zbiorów S. Frączka. Źródło: GB, nr 9/51, s. 6	221
Fot. 30. „Karczma pod 100tką” – lata 30. XX w. Fot. NN ze zbiorów L. Grudnia. Źródło: www.zaczarowana-bychawa.bogspot.com	222
Fot. 31. Pierwszy autobus linii Bychawa-Lublin – lata 30. XX w. Fot. NN ze zbiorów T. Hanaja. Źródło: www.zaczarowana-bychawa.bogspot.com	222
Fot. 32. Ul. Piłsudskiego (d. Turobińska) – lata 30./40. XX w. Fot. NN ze zbiorów J. Mączki	222
Fot. 33. Rynek, pogrzeb Stanisławy Spozowskiej – pracownicy gminnej – lata 40. XX w. Fot. NN ze zbiorów S. Frączka. Źródło: GR, nr 11 (5/2003), s. 2	222
Fot. 34. Rynek, pogrzeb – 1948 r. Fot. NN ze zbiorów M. Grzesiaka ...	222
Fot. 35. Ul. Piłsudskiego (d. Turobińska) i budowa Zarządu Gminy – lata 40. XX w. Fot. NN ze zbiorów J. Chmielewskiego. Źródło: GR, nr 58 (6/2010) [w:] GZB, nr 217 (7/2010), s. 19	223
Fot. 36. Budowa Zarządu Gminy – lata 40. XX w. Fot. NN ze zbiorów S. Frączka	223
Fot. 37. Zarząd Gminy w Bychawie w czasie okupacji – lata 40. XX w. Fot. NN ze zbiorów S. Frączka	223
Fot. 38. Ul. Piłsudskiego (d. Turobińska) – lata 40. XX w. Fot. NN ze zbiorów S. Frączka. Źródło: GR nr 11 (5/2003), s. 2	223
Fot. 39. Dom wóźnej gminnej Michałowej i stary urząd gminy – 1942 r. Fot. NN. Źródło: GR, nr 56 (4/2010) [w:] GZB, nr 215 (5/2010), s. 10	223

Fot. 40. Park przy urzędzie i ul. Turobińska – lata 40. XX w. Fot. NN ze zbiorów P. Dudziaka. Źródło: GR, nr 80 (1/2013) [w:] GZB, nr 240 (1/2013), s. 15	223
Fot. 41. Ul. Piłsudskiego (d. Turobińska) – 1944 r. Fot. NN ze zbiorów J. Chmielewskiego. Źródło: GR, nr 58 (6/2010) [w:] GZB, nr 217 (7/2010), s. 18; GR, nr 59 (7/2010) [w:] GZB, nr 2018 (8/2010), s. 11	224
Fot. 42. Ul. Piłsudskiego (d. Turobińska) – 1944 r. Fot. NN ze zbiorów J. Chmielewskiego. Źródło: GR, nr 59 (7/2010) [w:] GZB, nr 2018 (8/2010), s. 11	224
Fot. 43. Nieznani niemieccy żołnierze na nowym kirkucie – 1941 r. Fot. NN. Źródło: www.bagnowka.com; www.zaczarowana-bychawa.blogspot.com; GR, nr 102 (2/2015) [w:] GZB, nr 263 (2/2015), s. 22–23	224
Fot. 44. Szkoła w czasie okupacji – 1942 r. Fot. NN ze zbiorów Z. Benedyckiej. Źródło: GR, nr 35 (3/2007), s. 1	225
Fot. 45. Szkoła – lata 40. XX w. Fot. NN. ze zbiorów Mieczysława Kuny. Źródło: GR, nr 35 (3/2007), s. 2	225
Fot. 46. Synagoga przebudowana na siedzibę Ochotniczej Straży Pożarnej, widok od strony północno-zachodniej – lata 50. XX w. Fot. NN. Źródło: Archiwum Yad Vashem	225
Fot. 47. Synagoga przebudowana na siedzibę Ochotniczej Straży Pożarnej, widok od strony południowo-wschodniej – lata 50. XX w. Fot. NN. Źródło: Archiwum Yad Vashem	225
Fot. 48. Kościół, elewacja frontowa – 1958 r. Fot. J. Langda. Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa – studium historyczno-urbanistyczne	225
Fot. 49. Rynek, południowa pierzeja – 1959 r. Fot. H. Gawarecki. Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa – studium historyczno-urbanistyczne; GZB, nr 198 (4/2008), s. 8	225
Fot. 50. Ul. P. Ściegiennego (d. Targowa), podwórze południowej pierzei rynku – 1953 r. Fot. H. Gawarecki. Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa – studium historyczno-urbanistyczne	226
Fot. 51. Ul. P. Ściegiennego (d. Targowa), podwórze południowej pierzei rynku – 1953 r. Fot. H. Gawarecki. Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa – studium historyczno-urbanistyczne	226
Fot. 52. Rynek, północna pierzeja: piekarnia Piotrowskich – 1959 r. Fot. H. Gawarecki. Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa – studium historyczno-urbanistyczne: GZB, nr 198 (4/2008), s. 9	226

Fot. 53. Rynek, południowa pierzeja – lata 60. XX w. Fot. NN Źródło: Adini Y., 1969, Bihavah: Sefer Zikaron, s. 90; www.zaczarowana-bychawa.blogspot.com	226
Fot. 54. Ul. Wyzwolenia (d. Szpitalna), piekarnia Sobieszczańskiego – 1953 r. Fot. NN. Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa – studium historyczno-urbanistyczne	226
Fot. 55. Ul. Wyzwolenia (d. Szpitalna), zakład fotograficzny W. Hanaja – 1953 r. Fot. H. Gawarecki. Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa – studium historyczno-urbanistyczne; GB, nr 3/45, s. 5	226
Fot. 56. Ul. 22 Lipca (d. Turobińska, Piłsudskiego) – 1 maja 1955 lub 1956 r. Fot. NN ze zbiorów A. Kryski. Źródło: GR, nr 93 (4/2014) [w:] GZB, nr 253 (4/2014), s. 12., GZB, nr 263 (2/2015), s. 16–17	227
Fot. 57. Plac bydłocy – lata 50. XX w. Fot. NN	227
Fot. 58. Ul. Strażacka (d. Bóżnicza), chłopiec na walcu drogowym – 1957 r. Fot. NN ze zbiorów C. Pisuli. Źródło: GR, nr 94 (5/2014) [w:] GZB, nr 254 (5/2014), s. 17	227
Fot. 59. Ul. 22 Lipca (d. Turobińska, Piłsudskiego, sklepy i warsztaty) – 1959 r. Fot. H. Gawarecki. Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa – studium historyczno-urbanistyczne	227
Fot. 60. Ul. 22 Lipca (d. Turobińska, Piłsudskiego) – 1959 r. Fot. H. Gawarecki. Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa – studium historyczno-urbanistyczne	227
Fot. 61. Ul. Partyzancka (d. Janowska) – ok. 1960 r. Fot. NN ze zbiorów Z. Krawczyka. Źródło: GR, nr 100 (11/2014) [w:] GZB, nr 261 (12/2014), s. 11	228
Fot. 62. Ul. Zaulek (Wołowa) – lata 60. XX w. Fot. NN. Źródło: Adini Y., 1969, Bihavah: Sefer Zikaron, s. 90; www.zaczarowana-bychawa.blogspot.com	228
Fot. 63. Ul. Objazdowa (d. Wołowa, Zaulek) – lata 60. XX w. Fot. NN ze zbiorów Biblioteki Szkoły Podstawowej w Bychawie	228
Fot. 64. Ul. Objazdowa (d. Wołowa, Zaulek) – lata 60. XX w. Fot. NN. Źródło: GR, nr 3 (9) 2003, s. 1	228
Fot. 65. Ul. 22 Lipca – lata 60. XX w. Fot. NN. Źródło: Adini Y., 1969, Bihavah: Sefer Zikaron, s. 90; www.zaczarowana-bychawa.blogspot.com	228
Fot. 66. Ul. 22 Lipca (d. Turobińska, Piłsudskiego) – lata 60. lub 70. XX w. Fot. NN ze zbiorów Bychawskiego Towarzystwa Regionalnego	228

Fot. 67. Ul. 22 Lipca (d. Turobińska, Piłsudskiego) – lata 60. XX w. Fot. NN ze zbiorów M. Grzesiaka. Źródło: GZB, nr 201 (7/2008), s. 4	229
Fot. 68. Ul. 22 Lipca (d. Turobińska, Piłsudskiego) – 1968 r. Fot. L. Święcki ze zbiorów W. Boguty. Źródło: GR, nr 91 (2/2014) [w:] GZB, nr 251 (2/2014), s. 11	229
Fot. 69. Ul. 22 Lipca (d. Turobińska, Piłsudskiego) – lata 60. lub 70. XX w. Fot. NN ze zbiorów W. Boguty	229
Fot. 70. Ul. 22 Lipca (d. Turobińska, Piłsudskiego) – 1968 r. Fot. L. Święcki. Źródło: www.zaczarowana-bychawa.blogspot.com	229
Fot. 71. Ul. 22 Lipca (d. Turobińska, Piłsudskiego), pochód pierwszomajowy – 1 maja 1972 r. Fot. NN ze zbiorów L. Szewczyka	229
Fot. 72. Ul. 22 Lipca (d. Turobińska, Piłsudskiego), pochód pierwszomajowy – 1 maja 1972 r. Fot. NN ze zbiorów L. Szewczyka	229
Fot. 73. Ul. 22 Lipca (d. Turobińska, Piłsudskiego), pochód pierwszomajowy – 1 maja 1972 r. Fot. NN z archiwum GZB. Źródło: GR, nr 104 (4/2015) [w:] GZB, nr 265 (4/2015), s. 15	230
Fot. 74. Ul. 22 Lipca (d. Turobińska, Piłsudskiego), pochód pierwszomajowy – 1 maja 1972 r. Fot. NN z archiwum GZB. Źródło: GR, nr 104 (4/2015) [w:] GZB, nr 265 (4/2015), s. 16	230
Fot. 75. Kościół i zabudowania parafialne – 1983 r. Fot. K. Mazur. Źródło: Sygowski P., 1984: Bychawa – studium historyczno-urbanistyczne; GB, nr 7/44, s. 3	230
Fot. 76. Ul. 22 Lipca (d. Turobińska, Piłsudskiego) – lata 70. lub 80. XX w. Fot. NN ze zbiorów Bychawskiego Towarzystwa Regionalnego	230
Fot. 77. Liceum Ogólnokształcące (d. szkoła powszechna) – 1983 r. Fot. K. Mazur. Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa – studium historyczno-urbanistyczne	230
Fot. 78. Ul. Lubelska, panorama od Zadębia – 1983 r. Fot. K. Mazur. Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa – studium historyczno-urbanistyczne	231
Fot. 79. Ul. Lubelska, podejście od strony północnej – 1983 r. Fot. K. Mazur. Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa – studium historyczno-urbanistyczne	231
Fot. 80. Rynek, północna pierzeja: piekarnia Piotrowskich – 1983 r. Fot. K. Mazur. Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa – studium historyczno-urbanistyczne	231

Fot. 81. Rynek, północna pierzeja: Apteka Migurskiego z 1896 r. oraz szynk Duniewskich z k. lat 70. XIX w. – 1983 r. Fot. K. Mazur. Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa – studium historyczno-urbanistyczne; Głazik M., 2013, Ostatni Pan na Bychawie Antoni Budny 1861 – 1943 r., s. 213	231
Fot. 82. Rynek, skwer i zachodnia pierzeja – 1983 r. Fot. K. Mazur. Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa – studium historyczno-urbanistyczne ...	231
Fot. 83. Rynek, południowa pierzeja – 1983 r. Fot. K. Mazur. Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa – studium historyczno-urbanistyczne ...	231
Fot. 84. Kamienica Rajsa (Szternfelda) – 2000 r. Fot. R. Rusinek. Źródło: GR [w:] GZB, nr 10 (3/2000), s. 4	232
Fot. 85. Ul. 22 Lipca (d. Turobińska, Piłsudskiego), sklepy i warsztaty – lata 80. XX w. Fot. NN. Źródło: GZB, nr 9 (28)/1997, s. 4	232
Fot. 86. ul. 22 Lipca (d. Turobińska, Piłsudskiego), sklepy i warsztaty – 1983 r. Fot. K. Mazur. Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa – studium historyczno-urbanistyczne	232
Fot. 87. Ul. 22 Lipca (d. Turobińska, Piłsudskiego), sklepy i warsztaty – 1983 r. Fot. K. Mazur. Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa – studium historyczno-urbanistyczne	232
Fot. 88. Ul. 22 Lipca (d. Turobińska, Piłsudskiego), sklepy i warsztaty – lata 80. XX w. Fot. NN. Źródło: GZB, nr 9 (28)/1997, s. 1	232
Fot. 89. Ul. 22 Lipca (d. Turobińska, Piłsudskiego), dom ludowy – 1983 r. Fot. K. Mazur. Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa – studium historyczno-urbanistyczne	233
Fot. 90. Ul. 22 Lipca (d. Turobińska, Piłsudskiego), bank – 1983 r. Fot. K. Mazur. Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa – studium historyczno-urbanistyczne	233
Fot. 91. Ul. 22 Lipca (d. Turobińska, Piłsudskiego), szpaler drzew – 1983 r. Fot. K. Mazur. Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa – studium historyczno-urbanistyczne	233
Fot. 92. Ul. 22 Lipca (d. Turobińska, Piłsudskiego), krzyż Listopadowy i Polanówka – 1983 r. Fot. K. Mazur. Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa – studium historyczno-urbanistyczne	233
Fot. 93. Ul. Wyzwolenia (d. Szpitalna) – 1983 r. Fot. K. Mazur. Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa – studium historyczno-urbanistyczne ...	233
Fot. 94. Ul. Wyzwolenia (d. Szpitalna) – 1983 r. Fot. K. Mazur. Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa – studium historyczno-urbanistyczne ...	233
Fot. 95. Ul. P. Ściegiennego (d. Targowa) – 1983 r. Fot. K. Mazur. Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa – studium historyczno-urbanistyczne ...	234

Fot. 96. Ul. P. Ściegiennego (d. Targowa) – 1983 r. Fot. K. Mazur. Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa – studium historyczno-urbanistyczne ...	234
Fot. 97. Ul. Batalionów Chłopskich (d. Bydlęca, Wołowa) – 1983 r. Fot. K. Mazur. Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa – studium historycz- no-urbanistyczne	234
Fot. 98. Ul. Parkowa (d. Zaulek Objazdowej, Wołowa) – 1983 r. Fot. K. Mazur. Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa – studium historyczno-urbanistyczne	234
Fot. 99. ul. T. Kościuszki (d. Bóźnicza) – 1983 r. Fot. K. Mazur. Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa – studium historyczno-urbanistyczne ...	234
Fot. 100. Zabytkowy dom przy ul. Kościuszki – pierwsza dekada XXI w. Fot. J. Kulik	234
Fot. 101. Synagoga przy ul. T. Kościuszki (d. Bożniczej) – 1983 r. Fot. K. Mazur. Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa – studium historyczno-urbanistyczne	235
Fot. 102. Synagoga w trakcie remontu – pierwsza dekada XXI w. Fot. J. Kulik.....	235
Fot. 103. Stary kirkut i resztki macew – 2000 r. Fot. J. Zętar. Źródło: www.tnn.pl	235
Fot. 104. Ul. Partyzantów (d. Janowska) – 1983 r. Fot. K. Mazur. Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa – studium historyczno-urbanistyczne ...	235
Fot. 105. Chodnik Dzierżyńskiego (d. Turobińska) – 1983 r. Fot. K. Mazur. Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa – studium historyczno-urbani- styczne	235
Fot. 106. Młyn Kryski i Kryski Doły – lata 80. XX w. Fot. NN ze zbiorów Miejskiej Biblioteki Publicznej w Bychawie. Źródło: GR, nr 102 (2/2015) [w:] GZB, nr 263 (2/2015), s. 20	236
Fot. 107. Młyn Kryski – lata 80. XX w. Fot. NN ze zbiorów Biblioteki Szkoły Podstawowej w Bychawie	236
Fot. 108. Domy przy ul. Chopina – lata 90. XX w. Fot. NN. Źródło: http:// www.rootsweb.ancestry.com/~pollubel/aplace/bychawa.htm	236
Fot. 109. Opuszczony dom przy ul. Chopina – pierwsza dekada XXI w. Fot. J. Kulik	236
Fot. 110. Dom przy ul. Batorego – lata 90. XX w. Fot. NN. Źródło: http:// www.rootsweb.ancestry.com/~pollubel/aplace/bychawa.htm	236
Fot. 111. Domy przy ul. Batorego – lata 90. XX w. Fot. NN. Źródło: http:// www.rootsweb.ancestry.com/~pollubel/aplace/bychawa.htm	236

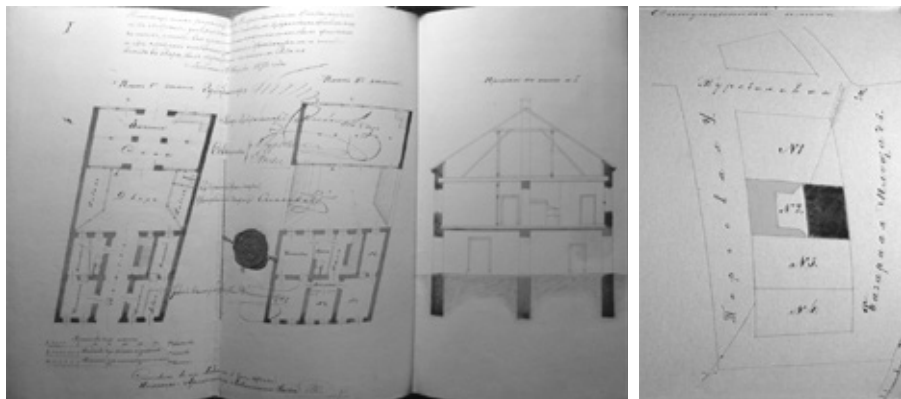
Fot. 112. Opuszczony dom przy ul. Ks. D. Maja – lata 90. XX w. Fot. NN. Źródło: http://www.rootsweb.ancestry.com/~pollubel/aplace/bychawa.htm	237
Fot. 113. Hurtownia Luterków (odnowiony budynek piekarni Piotrowskich) – 1999 r. Fot. R. Rusinek	237
Fot. 114. Domy „pożydowskie” przy ul. P. Ściegiennego (d. Targowej) – 2000 r. Fot. J. Zętar. Źródło: www.tnn.pl	237
Fot. 115. Kuźnia przy ul. Ks. Dominika Maja (d. Wołowej) – 2000 r. Fot. J. Zętar. Źródło: www.tnn.pl	237
Fot. 116. Dom przy ul. Rataja – pierwsza dekada XXI w. Fot. J. Kulik ..	237
Fot. 117. Krzyż przy ul. Partyzantów – pierwsza dekada XXI w. Fot. J. Kulik	237

MAPY – ZAŁĄCZNIKI

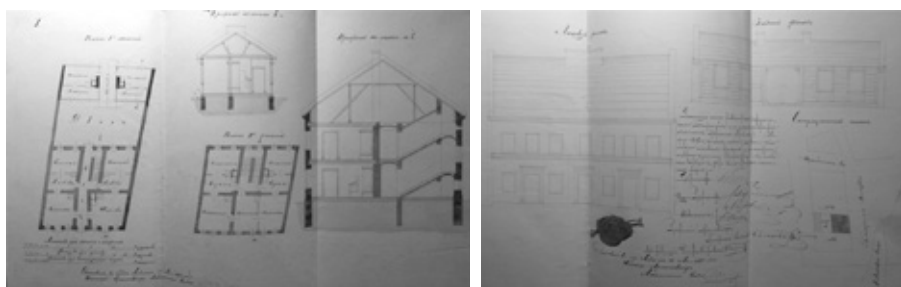
- Kuna J., 2017, Bychawa 1918: kartograficzna rekonstrukcja historycznego układu zabudowy – mapa w skali 1:6 000, Zakład Kartografii i Geomatyki UMCS, Lublin.
- Kuna J., 2017, Bychawa 1938: kartograficzna rekonstrukcja historycznego układu zabudowy – mapa w skali 1:6 000, Zakład Kartografii i Geomatyki UMCS, Lublin.
- Kuna J., 2017, Bychawa 1958: fotomapa obszarów rekonstrukcji kartograficznej – w skali 1:6 000, Zakład Kartografii i Geomatyki UMCS, Lublin.
- Kuna J., 2017, Bychawa 1978: obiekty zainteresowania Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków – mapa w skali 1:6 000, Zakład Kartografii i Geomatyki UMCS, Lublin.
- Kuna J., 2017, Bychawa 2016: współczesny obraz obszaru rekonstrukcji kartograficznej – mapa w skali 1:6 000, Zakład Kartografii i Geomatyki UMCS, Lublin.

ANEKS

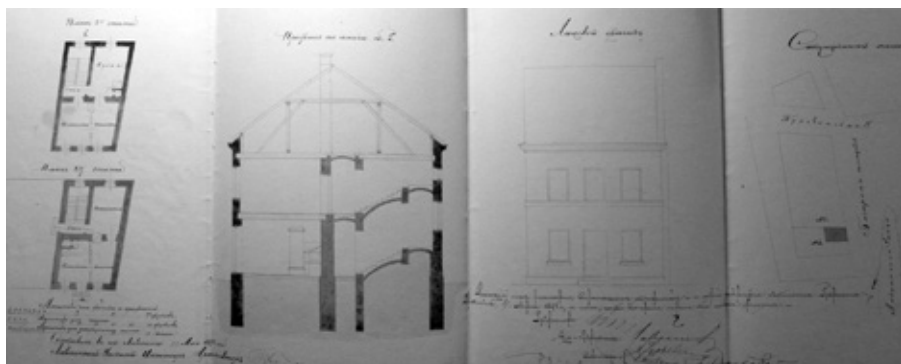
1.1. Projekty architektoniczne sprzed 1919 r.

Ryc. 39. *Plan domu nr 2...* a) Rzut parteru, piętra, przekrój boczny; b) Plan działki. Źródło: APL. RGL. B I sygn.: 1892:10 k. 29-30, fot. autor

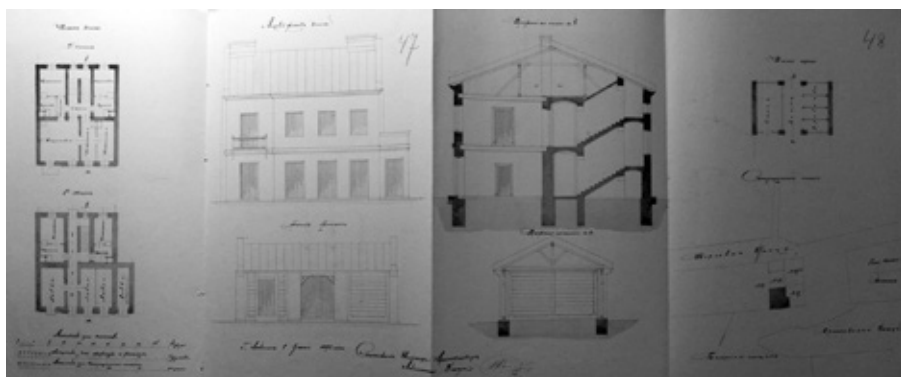

Ryc. 40. *Plan domu nr 3...* a) Rzut parteru domu i stodoły, profil stodoły, rzut piętra domu, profil domu; b) Fasada domu, fasada stodoły, plan działki. Źródło: APL. RGL. B I sygn.: 1892:10 k. 19-20, fot. autor

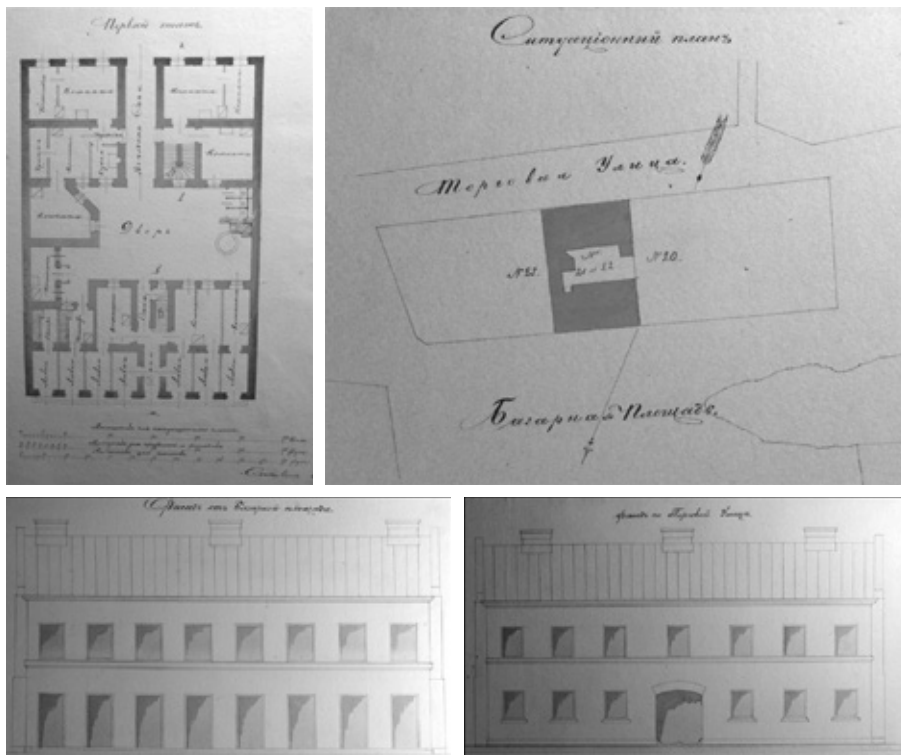
Ryc. 41. *Plan domu nr 4...* Rzut piętra, parteru, przekrój boczny, fasada, plan działki. Źródło: APL. RGL. B I sygn.: 1892:10 k. 25, fot. autor

Aneks – projekty architektoniczne sprzed 1919 r.

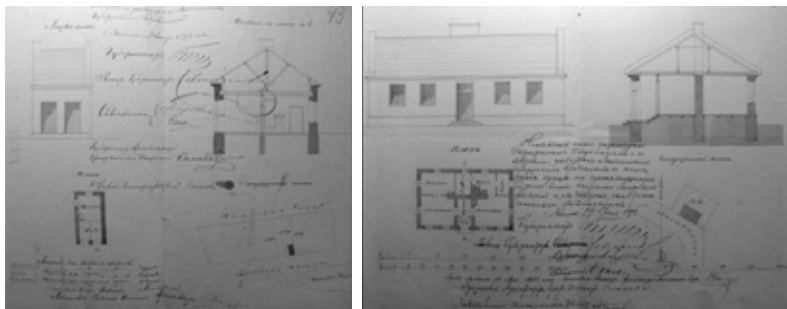
Ryc. 42. Plan domu nr 18... Rzut piętra, parteru, fasada domu, fasada stodoły, przekrój boczny domu, przekrój boczny stodoły, rzut stodoły, plan działki.

Źródło: APL. RGL. B I sygn.: 1892:10 k. 46–48, fot. autor

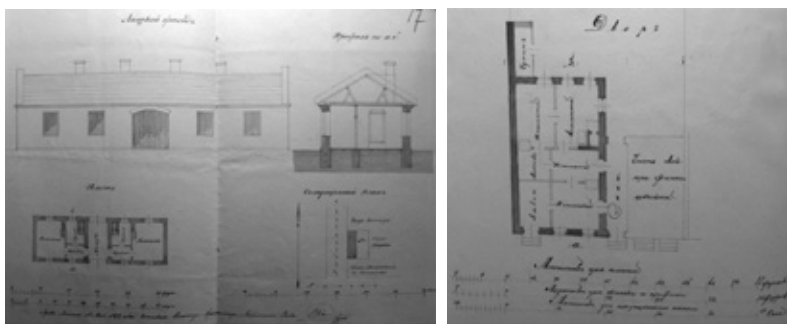
Ryc. 43. Plan domów nr 21 i 22... a) Rzut parteru; b) Plan działki; c) Fasada przyrynkowa; d) Fasada od ul. Targowej.

Źródło: APL. RGL. B I sygn.: 1892:10 k. 69, fot. autor

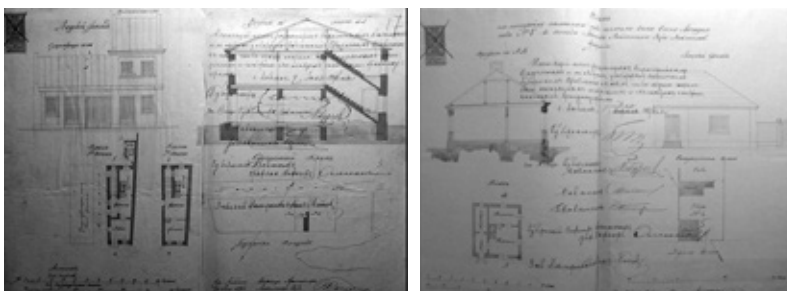
Ryc. 44. *Plan domu nr 20...* Fasada, rzut parteru, przekrój boczny, plan działki.
Źródło: APL. RGL. B I sygn.: 1892:10 k. 42–43, fot. autor

Ryc. 45. *Plan domu nr 76...* Fasada, rzut parteru, przekrój boczny, plan działki.
Źródło: APL. RGL. B I sygn.: 1892:10 k. 11–12, fot. autor

Ryc. 46. *Plan domu W. Korony...* Fasada, rzut parteru, profil, plan działki.
Źródło: APL. RGL. B I sygn.: 1892:10 k. 16–17, fot. autor

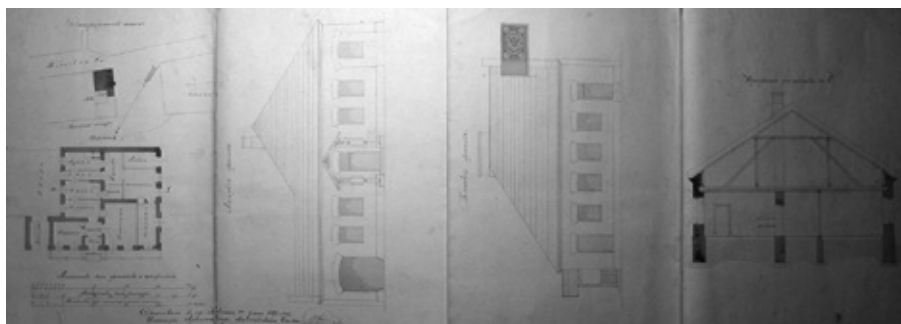
Ryc. 47. *Plan domu nr 20...* Rzut parteru.
Źródło: APL. RGL. B I sygn.: 1893:8 k. 20, fot. autor

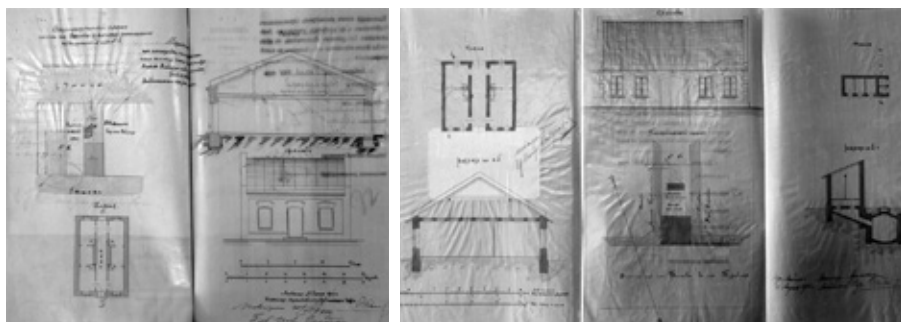
Ryc. 48. *Plan domu nr 19...* Fasada, rzut parteru, piętra, profil oraz plan działki.
Źródło: APL. RGL. B I sygn.: 1896:7 k. 16–17, fot. autor

Ryc. 49. *Plan domu nr 1/4...* Profil, rzut parteru, fasada oraz plan działki.
Źródło: APL. RGL. B I sygn.: 1898:17 k. 9–10, fot. autor

Aneks – projekty architektoniczne sprzed 1919 r.

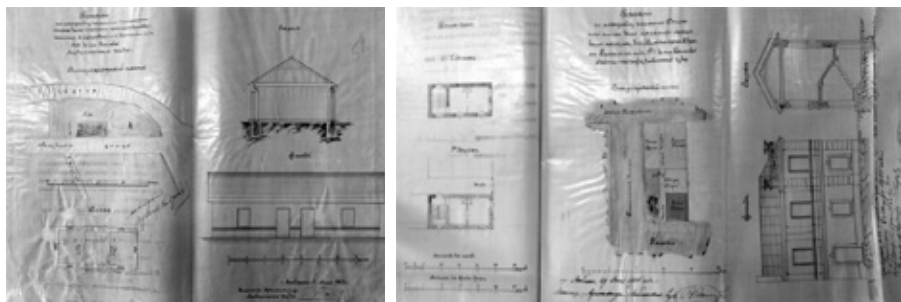

Ryc. 50. *Plan domu nr 17a...* Plan sytuacyjny, rzut parteru, rysunek fasady, rysunek ściany bocznej, profil budynku. Źródło: APL. RGL. B I sygn.: 1899:12 k. 12–14, fot. autor

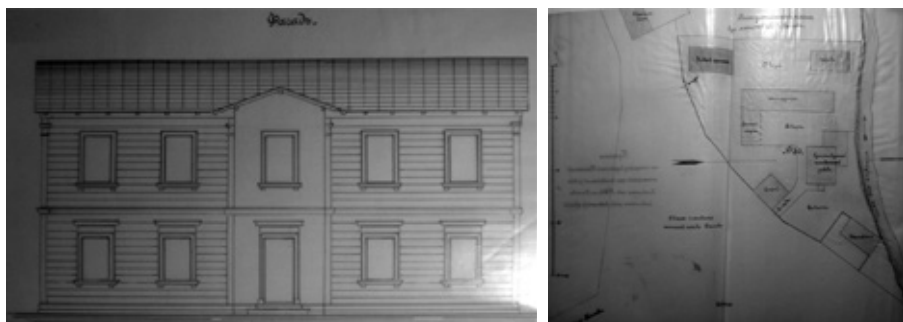
Ryc. 51. *Projekt domu nr 15...* Plan sytuacyjny, rzut parteru, profil budynku, rysunek fasady. Źródło: APL. RGL. B I sygn.: 1901:9 k. 31–32, fot. autor

Ryc. 52. *Projekt domu nr 56...* Rzut parteru, profil budynku, rysunek fasady, plan sytuacyjny, rzut i profil ustępów. Źródło: APL. RGL. B I sygn.: 1902:4 k. 25, fot. autor

Ryc. 53. *Projekt domu nr 69...* Plan sytuacyjny, rzut parteru, profil budynku, rysunek fasady. Źródło: APL. RGL. B I sygn.: 1902:4 k. 57, fot. autor

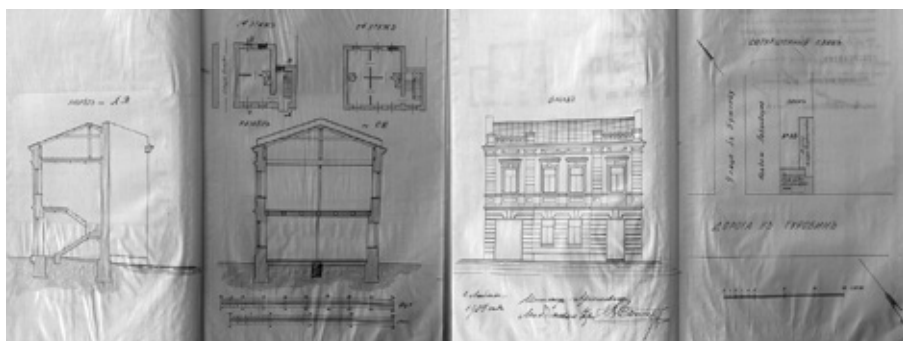
Ryc. 54. *Projekt domu nr 4...* Plan sytuacyjny, rzut parteru, profil budynku, rysunek fasady. Źródło: APL. RGL. B I sygn.: 1905:8 k. 30–31, fot. autor

Ryc. 55. *Projekt manufaktury nr 80...* a) Rysunek fasady; b) Plan sytuacyjny
Źródło: APL. RGL. B I sygn.: 1906:15 k. 30–33, fot. autor

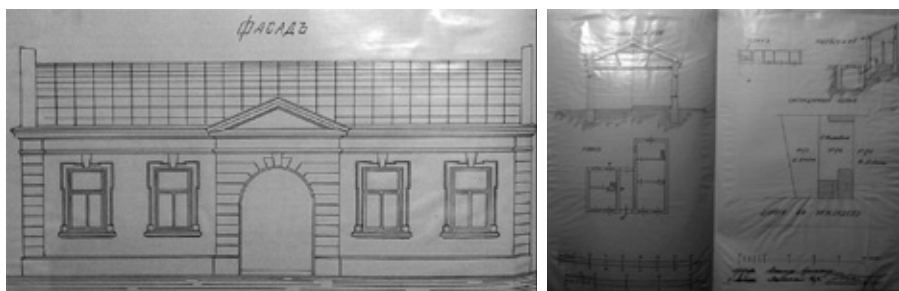

Ryc. 56. *Projekt garbarni nr 30...* Rzut parteru, rzut podpiwniczenia, profil, rysunek fasady, rzut pracowni i plany sytuacyjne.
Źródło: APL. RGL. B I sygn.: 1907:4 k. 1–6, fot. autor

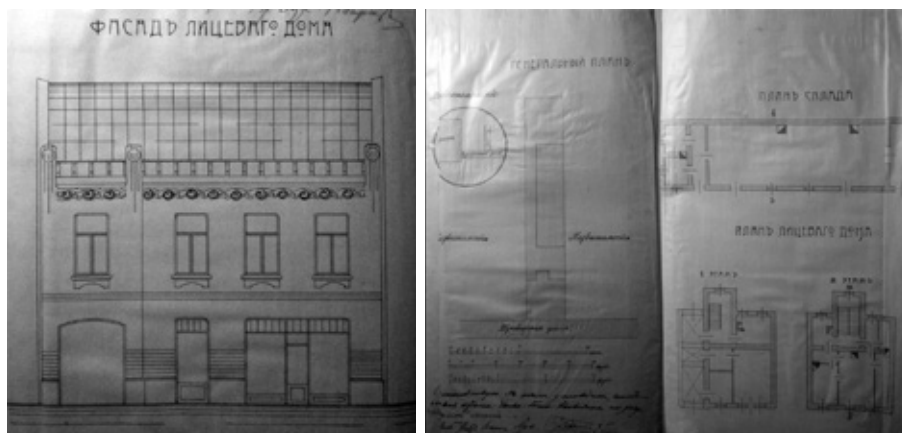
Ryc. 57. *Projekt domu nr 63...* Profil AB, rzut parteru, rzut piętra, profil CD, rysunek fasady, plan sytuacyjny.
Źródło: APL. RGL. B I sygn.: 1908:7 k. 12–15, fot. autor

Aneks – projekty architektoniczne sprzed 1919 r.

Ryc. 58. Projekt domu nr 72... a) Rysunek fasady; b) Przekrój ściany bocznej (profil) budynku mieszkalnego, rzut poziomy parteru, rzut budynków gospodarczych, profil sanitariatu i plan sytuacyjny.

Źródło: APL. RGL. B I sygn.: 1909:18 k. 17, fot. autor

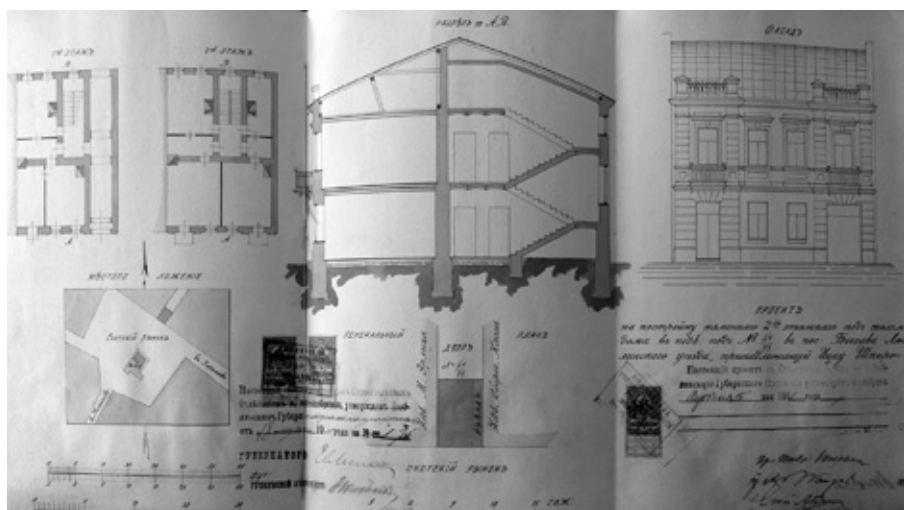
Ryc. 59. Projekt domu handlowego... a) Rysunek fasady domu handlowego; b) Plan sytuacyjny i rzuty poziome.

Źródło: APL. RGL. B I sygn.: 1910:19 k. 16–17, fot. autor

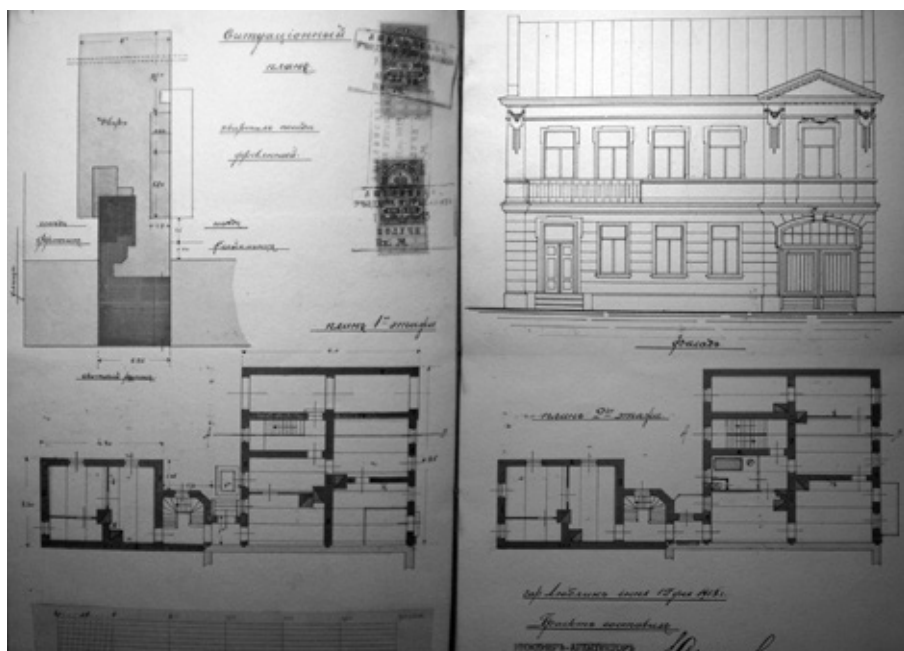

Ryc. 60. Projekt magazynu domu handlowego... Rysunek lica magazynu.

Źródło: APL. RGL. B I sygn.: 1910:19 k. 16–17, fot. autor

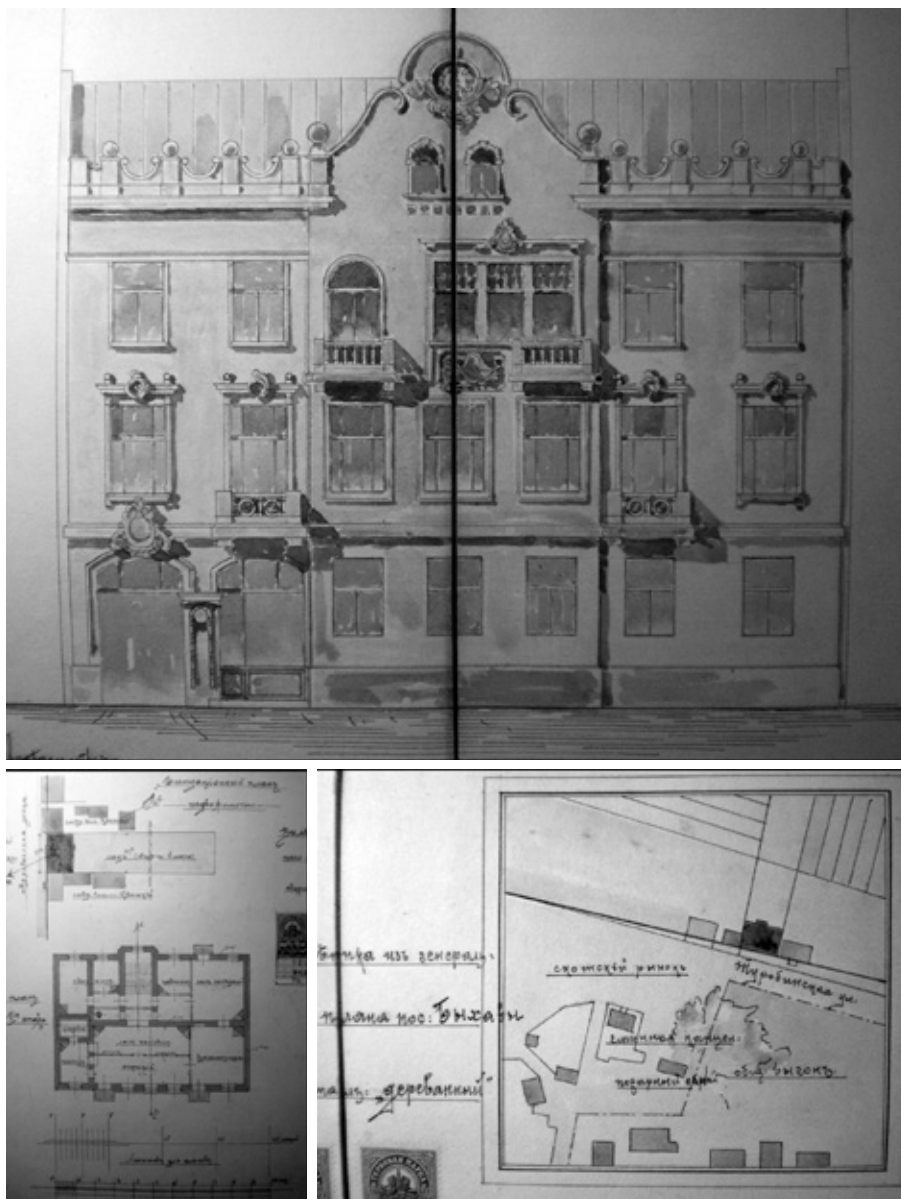

Ryc. 61. Projekt domu nr 64... Rzut parteru, rzut piętra, plan orientacyjny, profil budynku, plan sytuacyjny, rysunek fasady.
Źródło: APL. RGL. B I sygn.: 1911, fot. autor

Ryc. 62. Projekt domu S. Goldsztajna... Plan sytuacyjny, rzut poziomy parteru, rysunek fasady, rzut poziomy piętra.
Źródło: APL. RGL. B I sygn.: 1913:207 k. 1, fot. autor

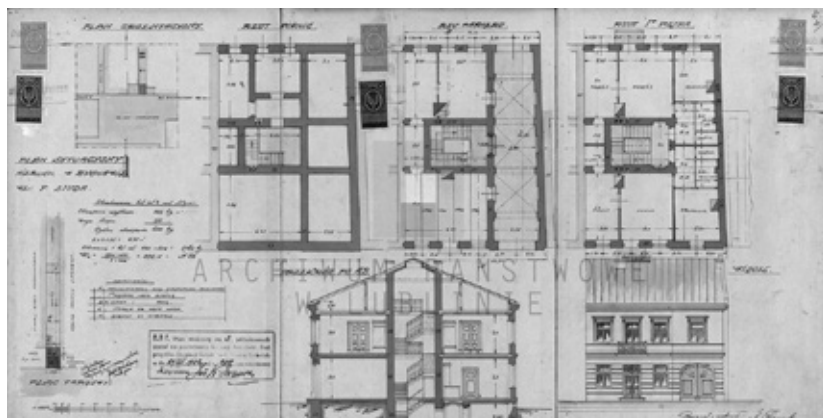
Aneks – projekty architektoniczne sprzed 1919 r.

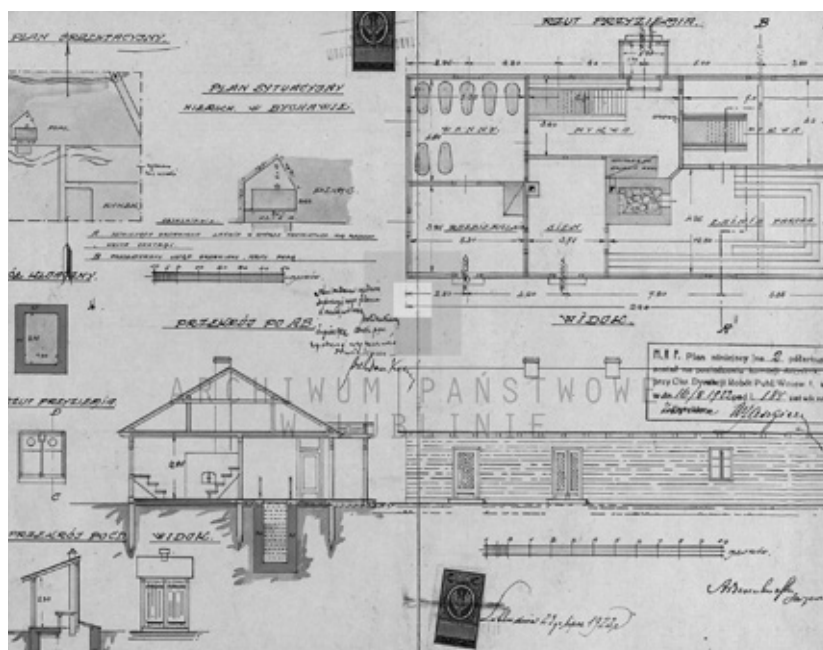
Ryc. 63. *Projekt banku...* a) Fasada; b) Plan sytuacyjny i rzut poziomy pierwszego piętra; b) Plan orientacyjny.

Źródło: APL. RGL. B I sygn.: 1912:16 k. 1–2, fot. autor

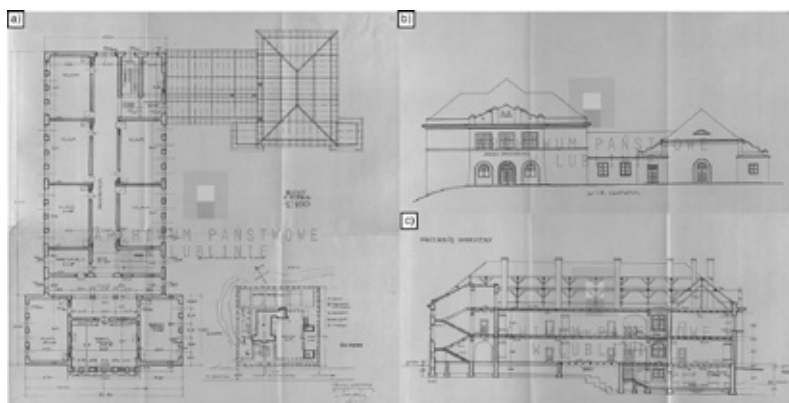
1.2. Projekty architektoniczne z okresu 1919–1939

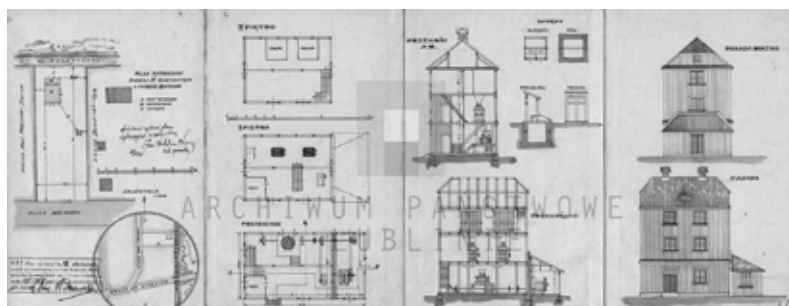
Ryc. 64. Plan domu nr 20..., plan orientacyjny, plan sytuacyjny, rzut poziomy piwnic, rzut parteru, przekrój ściany bocznej (profil), rzut piętra, rysunek fasady. Źródło: APL. UWL. V WKB sygn.: 1687 k. 1–7 (www.szukajwarchiwach.pl)

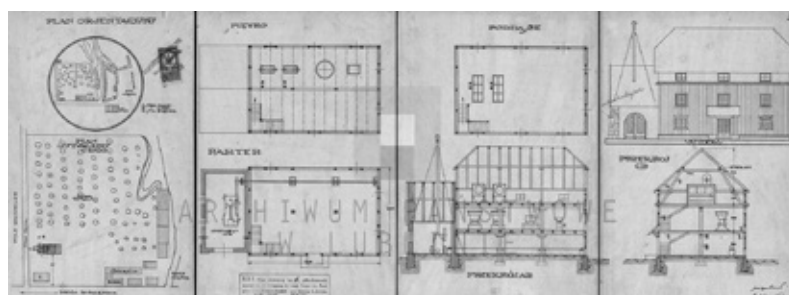
Ryc. 65. Plan przeróbki w drewnianej łaźni..., plan orientacyjny, plan sytuacyjny, rzuty wstępu, przekrój boczny (profil) mykwy, przekrój boczny i rysunek frontu wstępu, rzut mykwy, rysunek fasady mykwy. Źródło: APL. UWL. V WKB sygn.: 1672 k. 1–9 (www.szukajwarchiwach.pl)

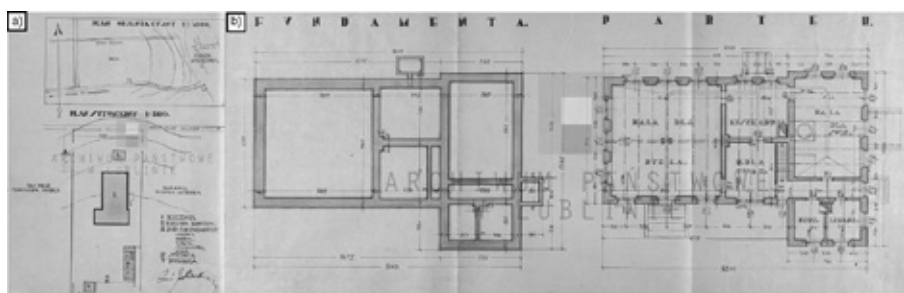
Ryc. 66. *Projekt szkoły...*, rzut piętra, plan sytuacyjny, rysunek fasady, przekrój boczny (profil). Źródło: APL. UWL. V WKB sygn.: 1632 k. 1–19 (www.szukajwarchiwach.pl). Mozaika 3 z 8 kart projektu

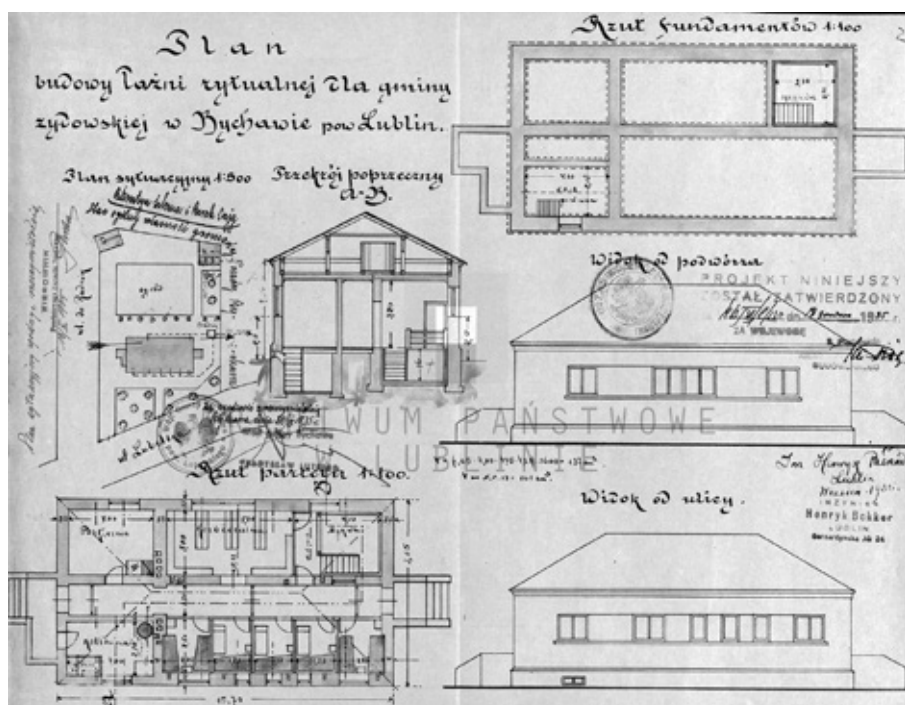
Ryc. 67. *Projekt młyna W. Ajzensztata...*, plan sytuacyjny, plan orientacyjny, rzut II piętra, rzut I piętra, rzut przyziemia, przekrój boczny (profil), przekrój poprzeczny, rysunek elewacji bocznej, rysunek fasady. Źródło: APL. UWL. V WKB sygn.: 1542 k. 1–7 (www.szukajwarchiwach.pl)

Ryc. 68. *Projekt młyna P. Kryski...*, plan orientacyjny, plan sytuacyjny, rzut piętra, rzut parteru, rzut poddasza, przekrój poprzeczny, rysunek fasady, przekrój boczny (profil). Źródło: APL. UWL. WKB sygn.: 1543 k. 1–7 (www.szukajwarchiwach.pl)

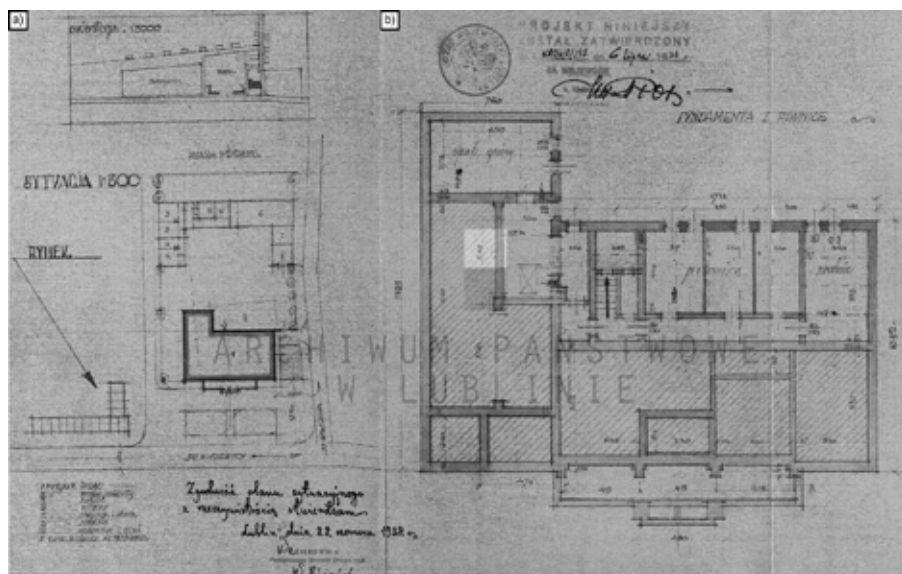

Ryc. 69. Projekt rzeźni w Bychawie, plan orientacyjny, plan sytuacyjny, rzut fundamentów, rzut parteru. Źródło: APL. UWL. V WKB sygn.: 1594 k. 1–8 (www.szukajwarchiwach.pl)

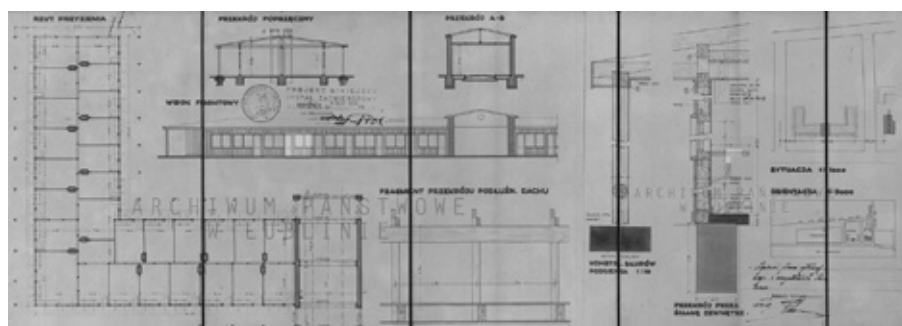

Ryc. 70. Plan budowy łaźni żydowskiej..., plan sytuacyjny, przekrój boczny (profil), rzut parteru, rzut fundamentów, rysunek elewacji tylnej, rysunek fasady. Źródło: APL. UWL. V WKB sygn.: 1673 k. 1–10 (www.szukajwarchiwach.pl)

Aneks – projekty architektoniczne z okresu 1919–1939

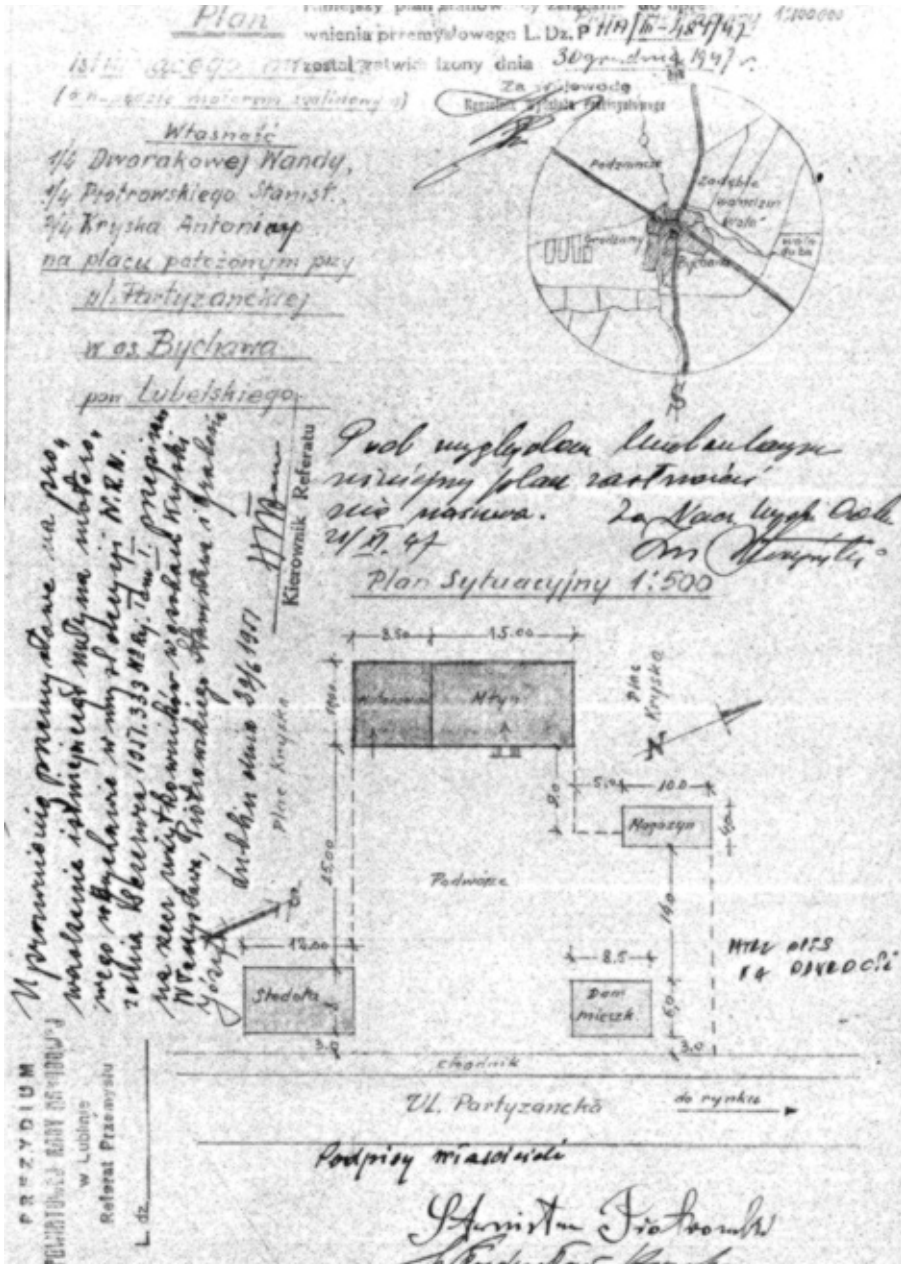

Ryc. 71. Projekt Zarządu Gminnego w Bychawie, plan orientacyjny, plan sytuacyjny, rzut fundamentów. Źródło: APL. UWL. V WKB sygn.: 1677 k. 1–12 (www.szukajwarchiwach.pl)

Ryc. 72. Projekt budek targowych w Bychawie, rzut przyziemia, przekrój poprzeczny, rysunek fasady, przekrój boczny (profil), fragment przekroju podłużnego, rysunek konstrukcji słupów, przekrój przez ścianę zewnętrzną, plan sytuacyjny, plan orientacyjny. Źródło: APL. UWL. V WKB sygn.: 1683 k. 1–5 (www.szukajwarchiwach.pl)

1.3. Ryciny po 1939 r.

Ryc. 73. Plan istniejącego młyna motorowego 1947 r., skala 1:500, 60% wielkości oryginalnej. Źródło: zbiory prywatne A. Kryski

Aneks – ryciny po 1939 r.

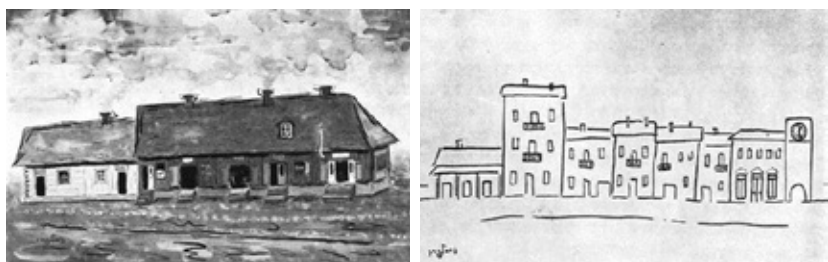
Ryc. 74. a) „Rynek” (jid.: *Der Mark*); b) „Droga do kościoła”

Ryc. 75. a) „Główna droga na łąkę”; b) „Duży dom Himelfarba”

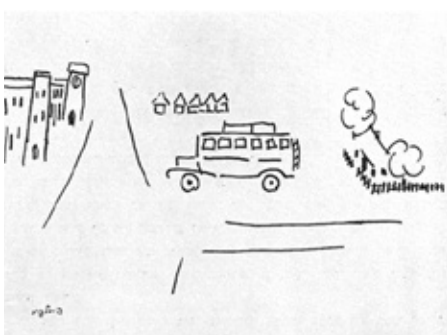
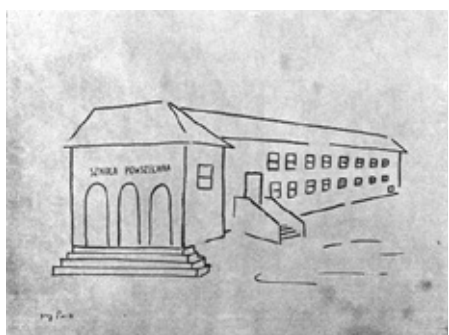
Ryc. 76. a) „Duży dom Levinbaumów, gdzie odbywają się spotkania Noar Ziyoni”; b) „Po prawej dom Yechiel Shu’v, w głębi dom Kleinmanów”

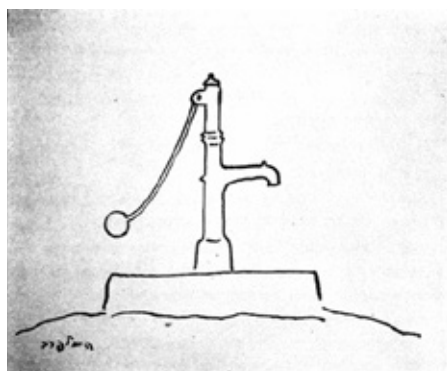
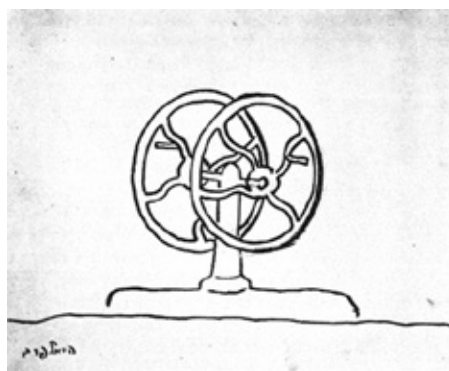
Ryc. 77. a) „Gielda” (jid.: *Di Birže*, hebr.: *Ha bursa*); b) „Bogata dzielnica” (jid.: *Dos rajche Percel*)

Ryc. 78. a) „Synagoga i bet midrasz”; b) „Dom ludowy” (hebr.: *bet ha’am*)

Ryc. 79. a) „Szkoła rządowa” (jid.: *Di regirung Szule*, hebr.: *Bet-sefer mamlachti*); b) „Autobus do Lublina”

Ryc. 80. a) „Pompa na środku rynku, na przeciwko apteki”;
b) „Pompa (pomiędzy Joselem Blacharzem a Szłomke Felcerem)”

Aneks – fotografie sprzed 1919 r.

1.4. Fotografie sprzed 1919 r.

Fot. 1. Kościół, widok od strony stawu.

Źródło: „Nowa Jutrzenka” z dnia 16 lipca 1908 r. s. 1; GR, nr 12 (6/2000), s. 1;
Dębowczyk M., 2006, Ks. Antoni Kwiatkowski..., s. 8

Fot. 2. Figura Matki Boskiej przed kościołem w Bychawie.

Źródło: „Nowa Jutrzenka” z dnia 15 października 1908 r., s. 1

Fot. 3. Wnętrze kościoła w Bychawie.

Źródło: „Nowa Jutrzenka” z dnia 22 października 1908 r., s. 1

Fot. 4. Szpital „Samarytanin” – 1909 r.
Fot. NN ze zbiorów SP ZOZ Bychawa.
Źródło: <http://ias24.eu>

Fot. 5. Szpital „Samarytanin” – 1909 r.
Fot. NN ze zbiorów SP ZOZ Bychawa.
Źródło: <http://ias24.eu>

Fot. 6. Szpital „Samarytanin” – 1911 r.
Fot. NN ze zbiorów rodziny Michalskich. Źródło: Dębowczyk M., 2006,
Ks. Antoni Kwiatkowski..., s. 58;
GZB nr 17 (1/2006) – numer specjalny
Bychawskie Rocznice, s. 1

Fot. 7. Szpital „Samarytanin”, oddział
zakaźny – 1918 r. Fot. NN ze zbiorów
SP ZOZ Bychawa. Źródło: <http://ias24.eu>

Fot. 8. Rynek w Bychawie – przed 1918 r. Fot. W. Hanaj. Źródło: Dębowczyk M.,
2006, Ks. Antoni Kwiatkowski... okładka; GZB, nr 186 (2/2007), s. 1

Fot. 9. Plebania po zniszczeniach wojennych 1915 r.

Źródło: Mazurek P. [w:] Dębowczyk M., 2006, Ks. Antoni Kwiatkowski..., s. 32

1.5. Fotografie z okresu 1919–1939

Fot. 10. Plac bydłęcy, ul. Turobińska – lata 20. XX w. Fot. NN.

Źródło: Dębowczyk M., 2006, Ks. Antoni Kwiatkowski..., s. 40

Fot. 11. Młyn Ingrunta – lata 30. XX w. Fot. NN ze zbiorów A. Skiżyńskiej

Fot. 12. Kościół, elewacja tylna – lata 20. XX w. Fot. NN.

Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa – studium historyczno-urbanistyczne

Fot. 13. Dzwonnica w Bychawie – lata 20. XX w. Fot. NN.

Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa – studium historyczno-urbanistyczne.

Fot. 14. Szkoła – 1926 r. Fot. NN. Źródło: „Orzeł Biały” z dnia 18 kwietnia 1926 r., s. 1; Dębowczyk M., 2006, Ks. Antoni Kwiatkowski..., s. 71

Fot. 15. Drużyna harcerska przy siedmioklasowej Szkole Powszechnej w Bychawie – 1934 r. Fot. W. Hanaj ze zbiorów M. Paneckiego. Źródło: GR, nr 18 (7/2004), s. 1

Fot. 16. Młyn na Grodzanach, widok z plebanii, w tle ul. Szpitalna i Rogalec – lata 30. XX w. Fot. NN ze zbiorów T. Tracz. Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa – studium historyczno-urbanistyczne; GZB, nr 199 (5/2008), s. 8; Głazik M., 2013, Ostatni Pan na Bychawie Antoni Budny 1861–1943 r., s. 83

Fot. 17. Most na Gałęzówce przystawie dworskim – lata 20. lub 30. XX w. Fot. NN

Fot. 18. Młyn na Grodzanach – lata 30. XX w. Fot. W. Hanaj ze zbiorów M. Paneckiego. Źródło: GR, nr 12 (1/2004), s. 1

Fot. 19. Święto Morza w Bychawie – czerwiec 1934. Fot. W. Hanaj ze zbiorów M. Paneckiego. Źródło: GR, nr 12 (1/2004), s. 2; nr 13 (2/2004), s. 1; GZB, nr 199 (5/2008), s. 8

Fot. 20. Rozbiórka starej rzeźni miejskiej w Bychawie – lata 30. XX w. Fot. NN ze zbiorów M. Paneckiego. Źródło. GR, nr 16 (5/2004), s. 2

Fot. 21. Krzyż Listopadowy przy ul. Turobińskiej, manifestacja patriotyczna w rocznicę Konstytucji 3 Maja – lata 20. XX w. Fot. W. Hanaj ze zbiorów M. Urby. Źródło: Dębowczyk M., 2006, Ks. Antoni Kwiatkowski..., s. 112; GR, nr 83 (4/2013) [w:] GZB, nr 243 (4/2013), s. 14

Fot. 22. Ul. Szpitalna, zakład fotograficzny Władysława Hanaja – lata 20. XX w. Fot. W. Hanaj ze zbiorów T. Hanaja. Źródło: www.zaczarowana-bychawa.blogspot.com

Fot. 23. Ul. Szpitalna, zakład fotograficzny W. Hanaja – lata 30. XX w. Fot. W. Hanaj ze zbiorów A. Skiżyńskiej

Fot. 24. Ul. Turobińska – lata 30. XX w. Fot. NN ze zbiorów M. Paneckiego. Źródło: GZB nr 17 (1/2006) – numer specjalny Bychawskie Rocznice, s. 2, 18

Fot. 25. Ul. Turobińska, bank – lata 20./30. XX w. Fot. NN ze zbiorów J. Mączki. Źródło: „Polityka” 20 grudnia 2011, www.polityka.pl

Fot. 26. Weterani wojny bolszewickiej pod pomnikiem marszałka Piłsudskiego – lata 30. XX w. Fot. NN ze zbiorów S. Krawczyka.
Źródło: GR, nr 27 (8/2005), s. 1

Fot. 27. Ul. Turobińska – lata 30. XX w. Fot. W. Hanaj ze zbiorów M. Paneckiego.
Źródło: GR, nr 13 (2/2004), s. 2; GZB nr 17 (1/2006) – numer specjalny
Bychawskie Rocznice, s. 1

Fot. 28. „Stary” Zarząd Gminy w Bychawie – lata 30. XX w. Fot. NN ze zbiorów rodziny Kowalików.
Źródło: www.zaraszow.pl

Fot. 29. „Stary” Zarząd Gminy w Bychawie – 1938 r.
Fot. NN ze zbiorów S. Frączka.
Źródło: GB, nr 9/51, s. 6

Aneks – fotografie po 1939 r.

Fot. 30. „Karczma pod 100tką” – lata 30. XX w. Fot. NN ze zbiorów L. Grudnia. Źródło: www.zaczarowana-bychawa.bogspot.com

Fot. 31. Pierwszy autobus linii Bychawa-Lublin – lata 30. XX w. Fot. NN ze zbiorów T. Hanaja. Źródło: www.zaczarowana-bychawa.bogspot.com

1.6. Fotografie po 1939 r.

Fot. 32. Ul. Piłsudskiego (d. Turobińska) – lata 30./40. XX w. Fot. NN ze zbiorów J. Mączki

Fot. 33. Rynek, pogrzeb Stanisławy Spozowskiej – pracownicy gminnej – lata 40. XX w. Fot. NN ze zbiorów S. Frącka. Źródło: GR, nr 11 (5/2003), s. 2

Fot. 34. Rynek, pogrzeb – 1948 r. Fot. NN ze zbiorów M. Grzesiaka

Fot. 35. Ul. Piłsudskiego (d. Turobińska) i budowa Zarządu Gminy – lata 40. XX w. Fot. NN ze zbiorów J. Chmielewskiego. Źródło: GR, nr 58 (6/2010) [w:] GZB, nr 217 (7/2010), s. 19

Fot. 36. Budowa Zarządu Gminy – lata 40. XX w.
Fot. NN ze zbiorów S. Frączka

Fot. 37. Zarząd Gminy w Bychawie w czasie okupacji – lata 40. XX w.
Fot. NN ze zbiorów S. Frączka

Fot. 38. Ul. Piłsudskiego (d. Turobińska) – lata 40. XX w.
Fot. NN ze zbiorów S. Frączka. Źródło: GR nr 11 (5/2003), s. 2

Fot. 39. Dom woźnej gminnej Michałowej i stary urząd gminy – 1942 r. Fot. NN. Źródło: GR, nr 56 (4/2010) [w:] GZB, nr 215 (5/2010), s. 10

Fot. 40. Park przy urzędzie i ul. Turobińska – lata 40. XX w. Fot. NN ze zbiorów P. Dudziaka. Źródło: GR, nr 80 (1/2013) [w:] GZB, nr 240 (1/2013), s. 15

Fot. 41. Ul. Piłsudskiego (d. Turobińska) – 1944 r.

Fot. NN ze zbiorów
J. Chmielewskie-
go. Źródło: GR, nr 58
(6/2010) [w:] GZB, nr
217 (7/2010), s. 18; GR,
nr 59 (7/2010) [w:] GZB,
nr 2018 (8/2010), s. 11

Fot. 42. Ul. Piłsudskiego (d. Turobińska) – 1944 r.
Fot. NN ze zbiorów J. Chmielewskiego. Źródło: GR,
nr 59 (7/2010) [w:] GZB, nr 2018 (8/2010), s. 11

Fot. 43. Nieznani niemieccy żołnierze na nowym kirkucie – 1941 r. Fot. NN.
Źródło: www.bagnowka.com; www.zaczarowana-bychawa.blogspot.com;
GR, nr 102 (2/2015) [w:] GZB, nr 263 (2/2015), s. 22–23

Fot. 44. Szkoła w czasie okupacji – 1942 r. Fot. NN ze zbiorów Z. Benedyckiej. Źródło: GR, nr 35 (3/2007), s. 1

Fot. 45. Szkoła – lata 40. XX w. Fot. NN. ze zbiorów Mieczysława Kuny. Źródło: GR, nr 35 (3/2007), s. 2

Fot. 46. Synagoga przebudowana na siedzibę Ochotniczej Straży Pożarnej, widok od strony północno-zachodniej – lata 50. XX w. Fot. NN.
Źródło: Archiwum Yad Vashem

Fot. 47. Synagoga przebudowana na siedzibę Ochotniczej Straży Pożarnej, widok od strony południowo-wschodniej – lata 50. XX w. Fot. NN.
Źródło: Archiwum Yad Vashem

Fot. 48. Kościół, elewacja frontowa – 1958 r. Fot. J. Langda. Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa – studium historyczno-urbanistyczne

Fot. 49. Rynek, południowa pierzeja – 1959 r. Fot. H. Gawarecki. Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa – studium historyczno-urbanistyczne; GZB, nr 198 (4/2008), s. 8

Fot. 50. Ul. P. Ściegiennego (d. Targowa), podwórze południowej pierzei rynku – 1953 r. Fot. H. Gawarecki. Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa – studium historyczno-urbanistyczne

Fot. 51. Ul. P. Ściegiennego (d. Targowa), podwórze południowej pierzei rynku – 1953 r. Fot. H. Gawarecki. Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa – studium historyczno-urbanistyczne

Fot. 52. Rynek, północna pierzeja: piekarnia Piotrowskich – 1959 r. Fot. H. Gawarecki. Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa – studium historyczno-urbanistyczne: GZB, nr 198 (4/2008), s. 9

Fot. 53. Rynek, południowa pierzeja – lata 60. XX w. Fot. NN Źródło: Adini Y., 1969, Bihawah: Sefer Zikaron, s. 90; www.zaczarowana-bychawa.blogspot.com

Fot. 54. Ul. Wyzwolenia (d. Szpitalna), piekarnia Sobieszczańskiego – 1953 r. Fot. NN. Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa – studium historyczno-urbanistyczne

Fot. 55. Ul. Wyzwolenia (d. Szpitalna), zakład fotograficzny W. Hanaja – 1953 r. Fot. H. Gawarecki. Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa – studium historyczno-urbanistyczne; GB, nr 3/45, s. 5

Fot. 56. Ul. 22 Lipca (d. Turobińska, Piłsudskiego) – 1 maja 1955 lub 1956 r. Fot. NN ze zbiorów A. Kryski. Źródło: GR, nr 93 (4/2014) [w:] GZB, nr 253 (4/2014), s. 12., GZB, nr 263 (2/2015), s. 16–17

Fot. 57. Plac bydłęcy – lata 50. XX w. Fot. NN

Fot. 58. Ul. Strażacka (d. Bóźnicza), chłopiec na walcu drogowym – 1957 r. Fot. NN ze zbiorów C. Pisuli. Źródło: GR, nr 94 (5/2014) [w:] GZB, nr 254 (5/2014), s. 17

Fot. 59. Ul. 22 Lipca (d. Turobińska, Piłsudskiego, sklepy i warsztaty) – 1959 r. Fot. H. Gawarecki. Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa – studium historyczno-urbanistyczne

Fot. 60. Ul. 22 Lipca (d. Turobińska, Piłsudskiego) – 1959 r. Fot. H. Gawarecki. Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa – studium historyczno-urbanistyczne

Aneks – fotografie po 1939 r.

Fot. 61. Ul. Partyzancka (d. Janowska) – ok. 1960 r. Fot. NN ze zbiorów Z. Krawczyka. Źródło: GR, nr 100 (11/2014) [w:] GZB, nr 261 (12/2014), s. 11

Fot. 62. Ul. Zaulek (Wołowa) – lata 60. XX w. Fot. NN. Źródło: Adini Y., 1969, Bihavah: Sefer Zikaron, s. 90; www.zaczarowana-bychawa.blogspot.com

Fot. 63. Ul. Objazdowa (d. Wołowa, Zaulek) – lata 60. XX w. Fot. NN ze zbiorów Biblioteki Szkoły Podstawowej w Bychawie

Fot. 64. Ul. Objazdowa (d. Wołowa, Zaulek) – lata 60. XX w. Fot. NN. Źródło: GR, nr 3 (9) 2003, s. 1

Fot. 65. Ul. 22 Lipca – lata 60. XX w. Fot. NN. Źródło: Adini Y., 1969, Bihavah: Sefer Zikaron, s. 90; www.zaczarowana-bychawa.blogspot.com

Fot. 66. Ul. 22 Lipca (d. Turobińska, Piłsudskiego) – lata 60. lub 70. XX w. Fot. NN ze zbiorów Bychawskiego Towarzystwa Regionalnego

Fot. 67. Ul. 22 Lipca (d. Turobińska, Piłsudskiego) – lata 60. XX w. Fot. NN ze zbiorów M. Grzesiaka.
Źródło: GZB, nr 201 (7/2008), s. 4

Fot. 68. Ul. 22 Lipca (d. Turobińska, Piłsudskiego) – 1968 r. Fot. L. Święcki ze zbiorów W. Boguty. Źródło: GR, nr 91 (2/2014) [w:] GZB, nr 251 (2/2014), s. 11

Fot. 69. Ul. 22 Lipca (d. Turobińska, Piłsudskiego) – lata 60. lub 70. XX w. Fot. NN ze zbiorów W. Boguty

Fot. 70. Ul. 22 Lipca (d. Turobińska, Piłsudskiego) – 1968 r. Fot. L. Święcki. Źródło: www.zaczarowana-bychawa.bogspot.com

Fot. 71. Ul. 22 Lipca (d. Turobińska, Piłsudskiego), pochód pierwszomajowy – 1 maja 1972 r. Fot. NN ze zbiorów L. Szewczyka

Fot. 72. Ul. 22 Lipca (d. Turobińska, Piłsudskiego), pochód pierwszomajowy – 1 maja 1972 r. Fot. NN ze zbiorów L. Szewczyka

Fot. 73. Ul. 22 Lipca (d. Turobińska, Piłsudskiego), pochód pierwszomajowy – 1 maja 1972 r. Fot. NN z archiwum GZB. Źródło: GR, nr 104 (4/2015) [w:] GZB, nr 265 (4/2015), s. 15

Fot. 74. Ul. 22 Lipca (d. Turobińska, Piłsudskiego), pochód pierwszomajowy – 1 maja 1972 r. Fot. NN z archiwum GZB. Źródło: GR, nr 104 (4/2015) [w:] GZB, nr 265 (4/2015), s. 16

Fot. 75. Kościół i zabudowania parafialne – 1983 r. Fot. K. Mazur. Źródło: Sygowski P., 1984: Bychawa – studium historyczno-urbanistyczne; GB, nr 7/44, s. 3

Fot. 76. Ul. 22 Lipca (d. Turobińska, Piłsudskiego) – lata 70. lub 80. XX w. Fot. NN ze zbiorów Bychawskiego Towarzystwa Regionalnego

Fot. 77. Liceum Ogólnokształcące (d. szkoła powszechna) – 1983 r. Fot. K. Mazur. Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa – studium historyczno-urbanistyczne

Fot. 78. Ul. Lubelska, panorama od Zadębia – 1983 r. Fot. K. Mazur. Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa – studium historyczno-urbanistyczne

Fot. 79. Ul. Lubelska, podejście od strony północnej – 1983 r. Fot. K. Mazur. Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa – studium historyczno-urbanistyczne

Fot. 80. Rynek, północna pierzeja: piekarnia Piotrowskich – 1983 r. Fot. K. Mazur. Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa – studium historyczno-urbanistyczne

Fot. 81. Rynek, północna pierzeja: Apteka Migurskiego z 1896 r. oraz szynk Duniewskich z k. lat 70. XIX w. – 1983 r. Fot. K. Mazur. Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa – studium historyczno-urbanistyczne; Głazik M., 2013, Ostatni Pan na Bychawie Antoni Budny 1861 – 1943 r., s. 213

Fot. 82. Rynek, skwer i zachodnia pierzeja – 1983 r. Fot. K. Mazur. Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa – studium historyczno-urbanistyczne

Fot. 83. Rynek, południowa pierzeja – 1983 r. Fot. K. Mazur. Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa – studium historyczno-urbanistyczne

Fot. 84. Kamienica Rajsa (Szternfelda) – 2000 r. Fot. R. Rusinek. Źródło: GR [w:] GZB, nr 10 (3/2000), s. 4

Fot. 85 Ul. 22 Lipca (d. Turobińska, Piłsudskiego), sklepy i warsztaty – lata 80. XX w. Fot. NN. Źródło: GZB, nr 9 (28)/1997, s. 4

Fot. 86. ul. 22 Lipca (d. Turobińska, Piłsudskiego), sklepy i warsztaty – 1983 r. Fot. K. Mazur. Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa – studium historyczno-urbanistyczne

Fot. 87. Ul. 22 Lipca (d. Turobińska, Piłsudskiego), sklepy i warsztaty – 1983 r. Fot. K. Mazur. Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa – studium historyczno-urbanistyczne

Fot. 88. Ul. 22 Lipca (d. Turobińska, Piłsudskiego), sklepy i warsztaty – lata 80. XX w. Fot. NN. Źródło: GZB, nr 9 (28)/1997, s. 1

Fot. 89. Ul. 22 Lipca (d. Turobińska, Piłsudskiego), dom ludowy – 1983 r. Fot. K. Mazur. Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa – studium historyczno-urbanistyczne

Fot. 90. Ul. 22 Lipca (d. Turobińska, Piłsudskiego), bank – 1983 r. Fot. K. Mazur. Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa – studium historyczno-urbanistyczne

Fot. 91. Ul. 22 Lipca (d. Turobińska, Piłsudskiego), szpaler drzew – 1983 r. Fot. K. Mazur. Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa – studium historyczno-urbanistyczne

Fot. 92. Ul. 22 Lipca (d. Turobińska, Piłsudskiego), krzyż Listopadowy i Polanówka – 1983 r. Fot. K. Mazur. Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa – studium historyczno-urbanistyczne

Fot. 93. Ul. Wyzwolenia (d. Szpitalna) – 1983 r. Fot. K. Mazur. Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa – studium historyczno-urbanistyczne

Fot. 94. Ul. Wyzwolenia (d. Szpitalna) – 1983 r. Fot. K. Mazur. Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa – studium historyczno-urbanistyczne

Fot. 95. Ul. P. Ściegiennego
(d. Targowa) – 1983 r. Fot. K. Mazur.
Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa –
studium historyczno-urbanistyczne

Fot. 96. Ul. P. Ściegiennego
(d. Targowa) – 1983 r. Fot. K. Mazur.
Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa –
studium historyczno-urbanistyczne

Fot. 97. Ul. Batalionów Chłopskich
(d. Bydlęca, Wołowa) – 1983 r.
Fot. K. Mazur.
Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa –
studium historyczno-urbanistyczne

Fot. 98. Ul. Parkowa (d. Zaulek
Objazdowej, Wołowa) – 1983 r.
Fot. K. Mazur.
Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa –
studium historyczno-urbanistyczne

Fot. 99. ul. T. Kościuszki (d. Bóżnicza)
– 1983 r. Fot. K. Mazur.
Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa –
studium historyczno-urbanistyczne

Fot. 100. Zabytkowy dom przy ul.
Kościuszki – pierwsza dekada XXI w.
Fot. J. Kulik.

Fot. 101. Synagoga przy
ul. T. Kościuszki (d. Bożniczej) –
1983 r. Fot. K. Mazur.

Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa –
studium historyczno-urbanistyczne

Fot. 102. Synagoga w trakcie remontu
– pierwsza dekada XXI w. Fot. J. Kulik

Fot. 103. Stary kirkut i resztki macew – 2000 r. Fot. J. Zętar. Źródło: www.tnn.pl

Fot. 104. Ul. Partyzantów (d. Janow-
ska) – 1983 r. Fot. K. Mazur.
Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa –
studium historyczno-urbanistyczne

Fot. 105. Chodnik Dzierżyń-
skiego (d. Turobińska) – 1983 r.
Fot. K. Mazur.
Źródło: Sygowski P., 1984, Bychawa –
studium historyczno-urbanistyczne

Fot. 106. Młyn Kryski i Kryski Doły – lata 80. XX w. Fot. NN ze zbiorów Miejskiej Biblioteki Publicznej w Bychawie. Źródło: GR, nr 102 (2/2015) [w:] GZB, nr 263 (2/2015), s. 20

Fot. 107. Młyn Kryski – lata 80. XX w. Fot. NN ze zbiorów Biblioteki Szkoły Podstawowej w Bychawie

Fot. 108. Domy przy ul. Chopina – lata 90. XX w. Fot. NN. Źródło: <http://www.rootsweb.ancestry.com/~pollubel/aplace/bychawa.htm>

Fot. 109. Opuszczony dom przy ul. Chopina – pierwsza dekada XXI w. Fot. J. Kulik

Fot. 110. Dom przy ul. Batorego – lata 90. XX w. Fot. NN. Źródło: <http://www.rootsweb.ancestry.com/~pollubel/aplace/bychawa.htm>

Fot. 111. Domy przy ul. Batorego – lata 90. XX w. Fot. NN. Źródło: <http://www.rootsweb.ancestry.com/~pollubel/aplace/bychawa.htm>

Fot. 112. Opuszczony dom przy
ul. Ks. D. Maja – lata 90. XX w.

Fot. NN. Źródło: <http://www.root-web.ancestry.com/~pollubel/aplace/bychawa.htm>

Fot. 113. Hurtownia Luterków
(odnowiony budynek piekarni Piotrowskich) – 1999 r. Fot. R. Rusinek

Fot. 114. Domy „pożydowskie” przy ul.
P. Ściegiennego (d. Targowej) – 2000 r.

Fot. J. Zętar. Źródło: www.tnn.pl

Fot. 115. Kuźnia przy ul. Ks. Dominika
Maja (d. Wołowej) – 2000 r.

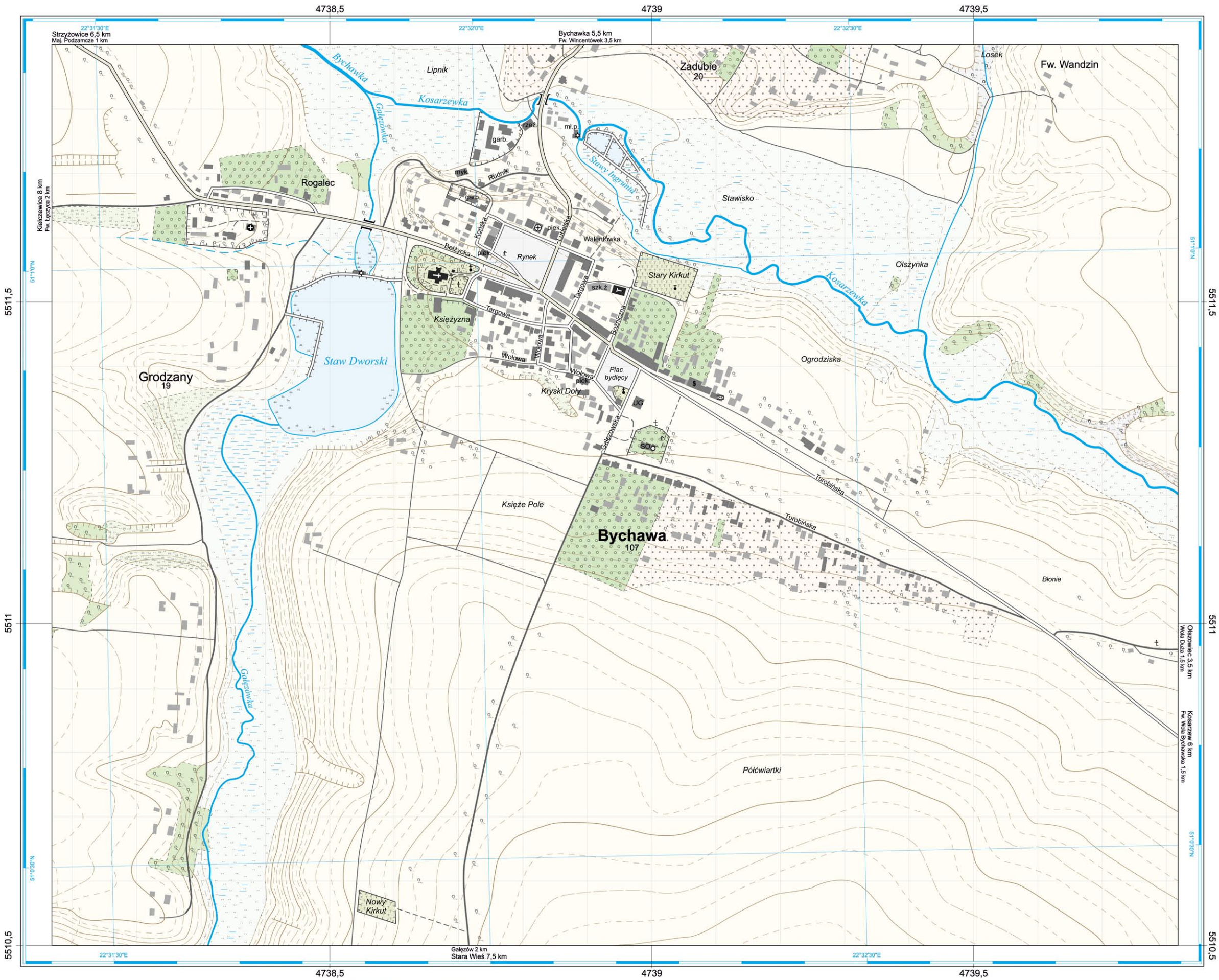
Fot. J. Zętar. Źródło: www.tnn.pl

Fot. 116. Dom przy ul. Rataja – pierwsza dekada
XXI w. Fot. J. Kulik

Fot. 117. Krzyż przy ul. Partyzantów – pierwsza
dekada XXI w. Fot. J. Kulik

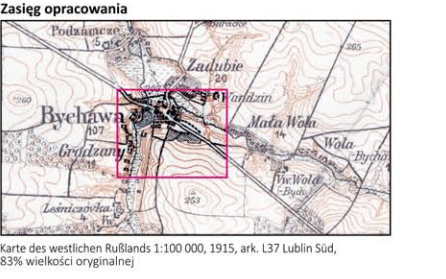
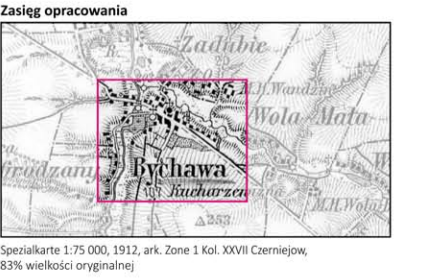
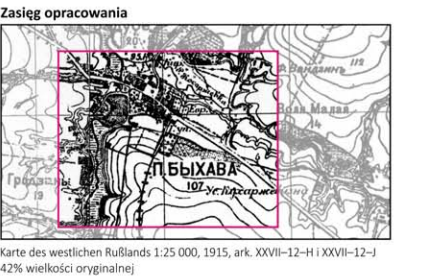

BYCHAWA 1918

Kartograficzna rekonstrukcja historycznego układu zabudowy

OBJAŚNIENIA ZNAKÓW I SKRÓTÓW

- Budynki o lokalizacji:**
- udokumentowanej
 - przypuszczalnej
- Inne obiekty**
- Kościół katolicki, dzwonnica
 - Kapliczka, oheł
 - Pocztą
 - Szpital
 - Wieża
 - Młyn wodny
 - Most
 - Synagoga
 - Krzyż
 - Bank
 - Apteka
 - Studnia publiczna z pompą
 - Drzewo
- Drogi**
- Droga lokalna o nawierzchni twardej
 - Droga o nawierzchni utwardzonej
 - Droga gruntowa wiejska
 - Droga gruntowa polna
 - Ścieżka dla jeźdźców
 - Ścieżka dla pieszych
- Rzeki i strumienie**
- Rzeka
 - Strumień okresowy
 - Strumień
 - Grobla
- Skarpa**
- Skarpa
 - Mur, ogrodzenie
- Pokrycie terenu**
- Las, zagajnik
 - Sad
 - Pastwisko
 - Nieuzytek
 - Łąka, łąka podmokła
 - Cmentarz, kirkut
 - Ogród warzywny
 - Plac
 - Pozostałe
 - Zbiornik wodny
- Skróty**
garb.	Garbarnia	rzeż.	Rzeźnia
Fw.	Folwark	SO	Straż ogniowa
ml.p.	Młyn parowy	szk.ż.	Szkoła żydowska (bejt midrasz)
myk.	Mykwa	UG	Urząd gminy
piek.	Piekarnia		

PUWG 1965, strefa I (EPSG: 3120)
Odwzorowanie azymutalne równokątne ukośne siczne
Elipsoida: Krassowski 1942
Poziom wysokości: Kronstadt 1960
Opracowano na podstawie:
Mapa zasadnicza 1:500, PUWG 2000
Plan nastożego raspolożeni posada Byhawy 1:2 100
Karte des westlichen Rußlands 1:25 000
Karte des westlichen Rußlands 1:100 000
Spezialkarte der Österreichisch-Ungarischen Monarchie 1:75 000
Dvuhverstnaja karta zapadnogo pograničnogo prostranstva 1:84 000

Gromady na terenie gminy Bychawa

- Bychawa – osada
- Bychawa – część poprobowska
- Grodzany – wieś
- Grodzany – osada Rogalec
- Leśniczówka
- majątek Podzamcze
- zakład wodny Grodzany
- folwark Wandzin
- Wola Mała
- Zadębie

Skala 1 : 6 000

1 cm na mapie – 60 m w terenie

© Jakub Kuna

Zakład Kartografii i Geomatyki UMCS
Lublin 2017

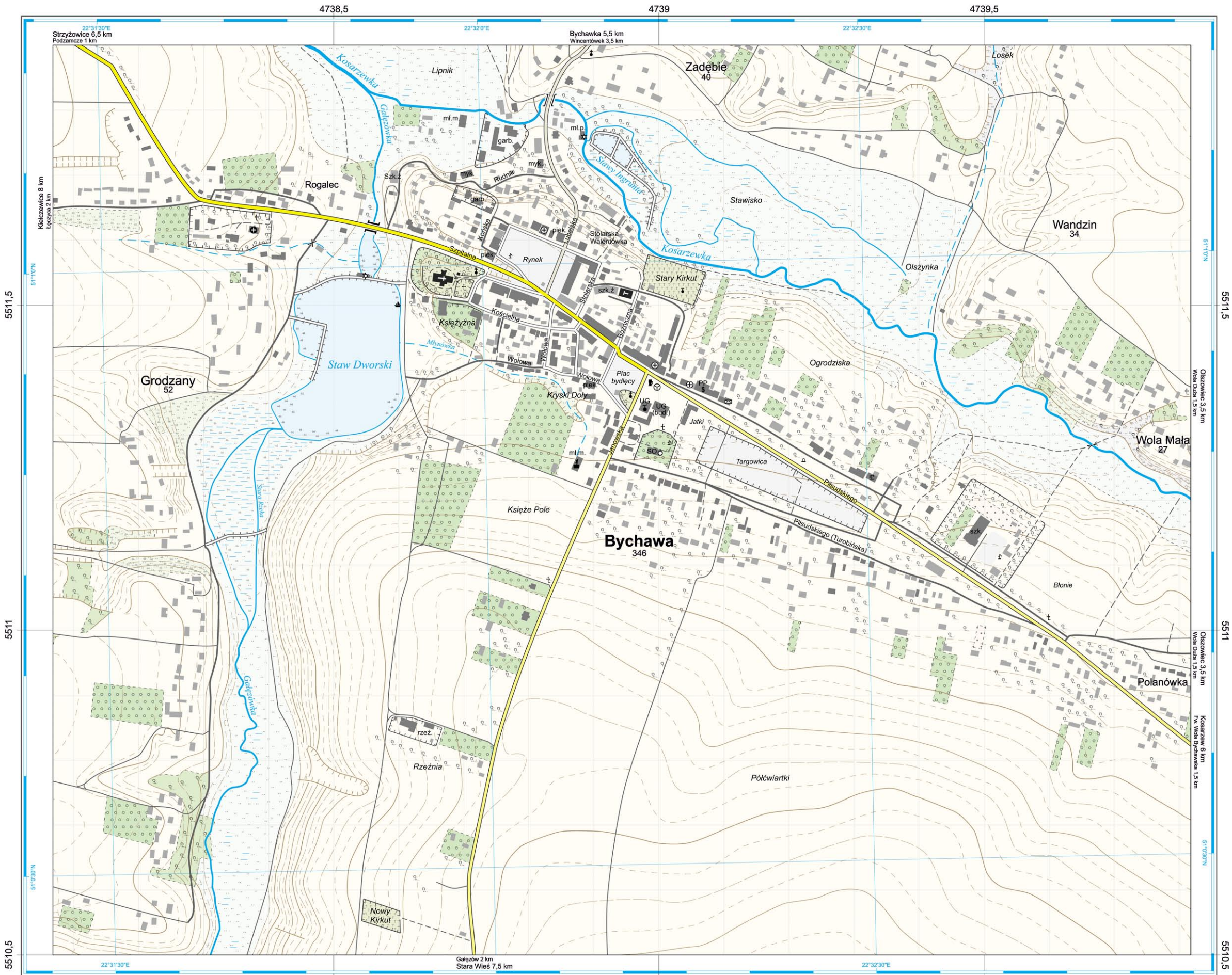
Schemat zabudowy

S. Majewski (1897)
Plan nastożego raspolożeni posada Byhawy 1:2 100,
8,5 % wielkości oryginalnej
APL: RGL BII, sygn. 1897 k. 7, s. 80.

Poziomice na podstawie mapy topograficznej 1:10 000

10 m
8,75
7,5
6,25
5 m
3,75
2,5
1,25
0 m

BYCHAWA 1938

Kartograficzna rekonstrukcja historycznego układu zabudowy

OBJAŚNIENIA ZNAKÓW I SKRÓTÓW

- Budynki o lokalizacji:**
- udokumentowanej
 - przypuszczalnej
- Inne obiekty**
- Kościół katolicki, dzwonnica
 - Kapliczka, oheł
 - Pocztą, telegraf
 - Szpital, apteka
 - Wieża
 - Młyn wodny
 - Przystań żeglarska
 - Most
 - Droga główna o nawierzchni twardej
 - Droga drugorzędna o nawierzchni twardej
 - Droga lokalna o nawierzchni twardej
 - Droga o nawierzchni utwardzonej
 - Kościół katolicki, dzwonnica
 - Krzyż, pomnik
 - Bank, sąd pokoju
 - Przystanek autobusowy, pompa paliwowa
 - Elektrownia
 - Studnia publiczna z pompą
 - Drzewo
 - Przepust, kładka
 - Droga gruntowa wiejska
 - Droga gruntowa polna
 - Szczeka dla jeźdźców
 - Szczeka dla pieszych
 - Strumień
 - Grobla
 - Mur, ogrodzenie
- Pokrycie terenu**
- Las, zagajnik
 - Sad
 - Pastwisko
 - Nieuzytok
 - Łąka, łąka podmokła
 - Cmentarz, kirkut
 - Ogród warzywny
 - Plac
 - Pozostałe
 - Zbiornik wodny
- Skróty**
- garb. Garbarnia
 - Fw. Folwark
 - ml.p. Młyn parowy
 - ml.m. Młyn motorowy
 - myk. Mykwa
 - piek. Piekarnia
 - PP. Policja Państwowa
 - rzeż. Rzeźnia
 - SO. Straż ogniowa
 - szk. Szkoła powszechna
 - szk.ż. Szkoła żydowska (bejt midrasz)
 - UG (bud.) Urząd gminy (w budowie)

Struktura etniczna zamieszkania ulic Bychawy

Nazwa ulicy	Ilość domów		Uwagi – lokatorzy
	polskich	żydowskich	
Bożniczna	2	8	w polskim domu 2 Żydów
Janowska	4	2	w żydowskim domu 1 Polak
Końska	–	15	w żydowskich domach 3 Polaków
Kościelna	4	24	w polskim domu 3 Żydów
Lubelska	6	12	w polskim domu 2 Żydów
Piłsudskiego	111	17	–
Rudnik	12	16	w żydowskich domach 5 Polaków
Rynek	1	35	w polskim domu 2 Żydów w żydowskich domach 2 Polaków
Stolarska	1	11	w polskim domu 1 Żyd
Stolarska-Walentówka	7	12	w żydowskich domach 2 Polaków
Szpitalna	8	5	w polskich domach Polacy w żydowskich domach Żydzi
Wołowa	15	14	w polskim domu 1 Żyd w żydowskich domach 2 Polaków
RAZEM	171	171	w żydowskich domach 15 Polaków w polskich domach 11 Żydów

Judenviertel Bychawa, 1941, APL: Kreishauptmann Lublin-Land, sygn. 137

Zasięg opracowania

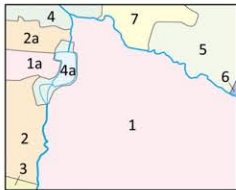
Mapa terytorialna 1:100 000, 1937, ark. P44 S35 Lublin Południe, Warszawa: WIG 83% wielkości oryginalnej

PUWG 1965, strefa I (EPSG: 3120)
Odwzorowanie azymutalne równokątne ukośne sieczne
Elipsoidalne: Krasowski 1942
Poziomą wysokość: Kronsztad 1960

Opracowano na podstawie:
Mapa zasadnicza 1:500, PUWG 1965
Mapa topograficzna 1:10 000, PUWG 1965
Powiat Bychawa 1:25 000
Zdjęcie lotnicze 1:5 000
Mapa terytorialna WIG 1:100 000
Karte des westlichen Rußlands 1:25 000

Gromady na terenie gminy Bychawa

- Bychawa – osada
- Bychawa – część pogorobowska
- Grodzany – wieś
- Grodzany – osada Rogalec
- Leśniczówka
- małatek Podzamcze
- Podzamcze – zakład wodny Grodzany
- Wandzin
- Wola Mała
- Zadębie

Skala 1 : 6 000

1 cm na mapie – 60 m w terenie

© Jakub Kuna

Zakład Kartografii i Geomatyki UMCS
Lublin 2017

Schematy zabudowy

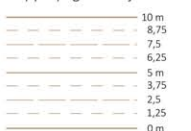

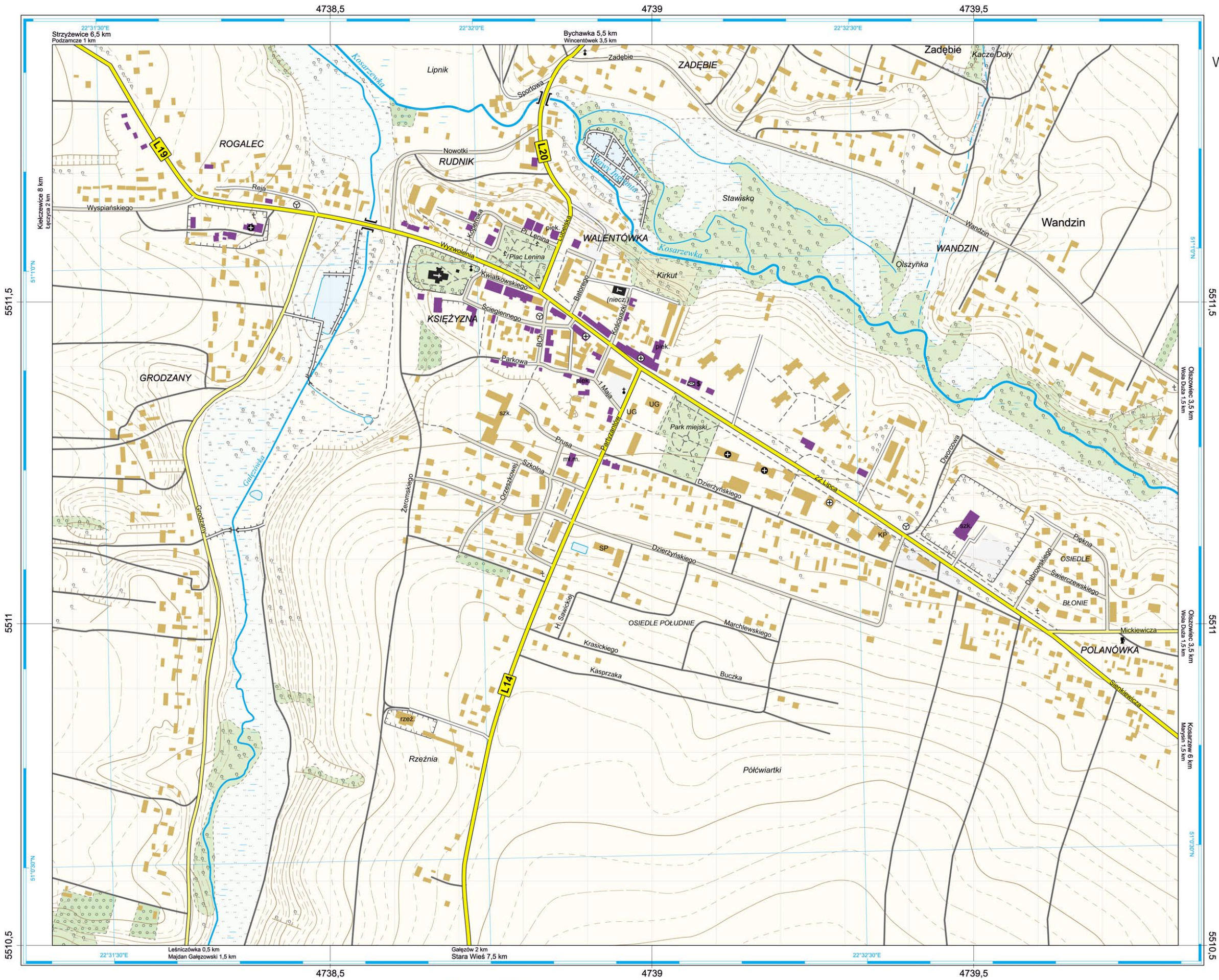
Dos Yiddishe Bekheve, ca 1934
Y. Addini (1969): Bihavah: Sefer Zikaron

Judenviertel Bychawa, 1941
Kreishauptmann Lublin-Land

Poziomice na podstawie
mapy topograficznej 1:10 000

BYCHAWA 1978

Obiekty zainteresowania Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków

OBJAŚNIENIA ZNAKÓW I SKRÓTÓW

- budynki wskazane do objęcia ochroną konserwatorską
- pozostałe budynki

Obiekty wpisane do rejestru „A” zabytków nieruchomych województwa lubelskiego:

- Kościół katolicki
- Synagoga
- Dzwonnica

Inne obiekty

- Kapliczka
- Krzyż
- Pocztą
- Bank
- Szpital, ośrodek zdrowia
- Apteka
- Stacja paliw
- Przystanek autobusowy
- Pomnik
- Studnia publiczna (z pompą)
- Most
- Przepust
- Kładka
- Drzewo

- Numer drogi wojewódzkiej
- Droga główna o nawierzchni twardej
- Droga drugorzędna o nawierzchni twardej
- Droga lokalna o nawierzchni twardej
- Droga o nawierzchni utwardzonej
- Droga gruntowa wiejska
- Droga gruntowa polna
- Ścieżka

- Rzeka
- Strumień okresowy
- Skarpa
- Strumień
- Grobla
- Mur, ogrodzenie

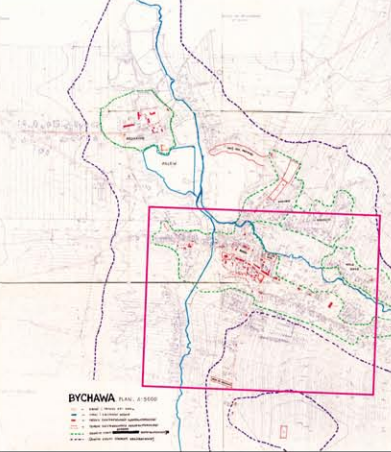
Pokrycie terenu

- Las, zagajnik, park
- Kirkut
- Sad
- Plac
- Nieżytek
- Pozostałe
- Łąka, łąka podmokła
- Zbiornik wodny

Skróty

- UG Urząd gminy
- RP Rzeźnia
- KP Komisarjat policji
- SP Straż pożarna
- mł.m. Młyn motorowy
- szk. Szkoła
- piek. Piekarnia
- (niecz.) Obiekt nieczynny lub w ruinie

Zasięg mapy na tle opracowania P. Sygowskiego (1984)

Bychawa plan konserwatorski 1:5 000, 1984, 83% wielkości.
Źródło: P. Sygowski, 1984: Bychawa: studium historyczno-urbanistyczne.

Zasięg opracowania

Wojkowska mapa topograficzna 1:50 000, 1987, ark. M-34-34-C, 42% wielkości.

PUWG 1965, strefa I (EPSG: 3120)
Odwzorowanie azymutalne równokątne ukośne
Elipsoida: Krasowski 1942
Poziom wysokości: Kronsztad 1960

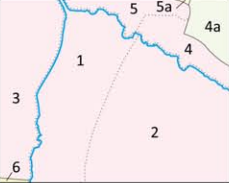
Opracowano na podstawie:
Mapa zasadnicza 1:500, PUWG 1965
Mapa topograficzna 1:10 000, PUWG 1965
Plan miasta 1:5 000
Bychawa plan konserwatorski 1:5 000

Sołectwa na terenie miasta Bychawa

- BYCHAWA – Osiedle nr 1
- BYCHAWA – Osiedle nr 1
- GRODZANY
- WANDZIN – część miejska
- ZADĘBIE – część miejska

Sołectwa na terenie gminy Bychawa

- Wandzin – część wiejska
- 4a. Wandzin – część wiejska
- 5a. Zadębie – część wiejska
- Leńciszówka

Skala 1 : 6 000

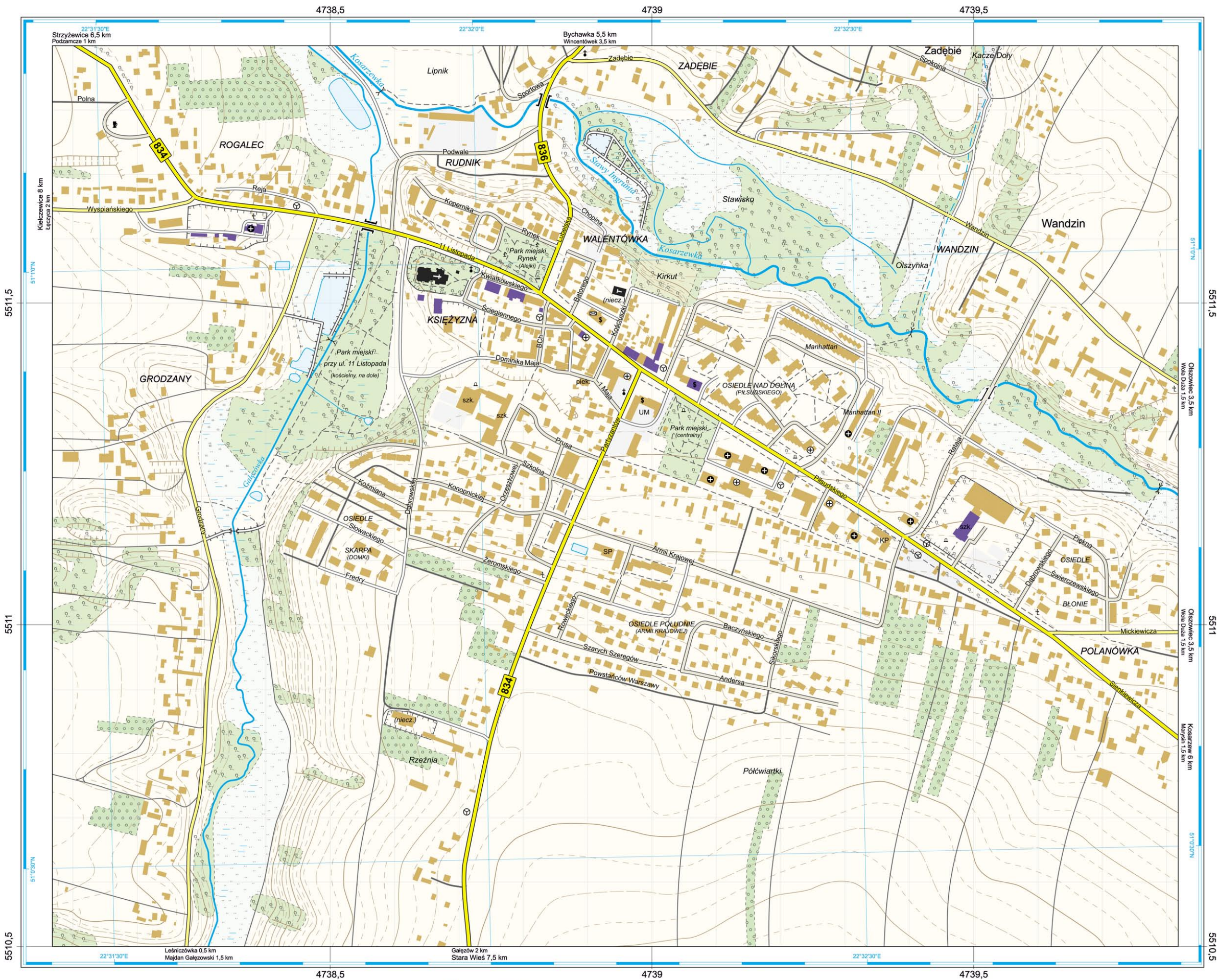
1 cm na mapie – 60 m w terenie

© Jakub Kuna

Zakład Kartografii i Geomatyki UMCS
Lublin 2017

Poziomice na podstawie mapy topograficznej 1:10 000

- 10 m
- 8,75
- 7,5
- 6,25
- 5 m
- 3,75
- 2,5
- 1,25
- 0 m

BYCHAWA 2016

Współczesny obraz obszaru
rekonstrukcji kartograficznej

OBJAŚNIENIA ZNAKÓW I SKRÓTÓW

- budynki wpisane do Gminnej ewidencji zabytków
- pozostałe budynki

Obiekty wpisane do rejestru „A” zabytków nieruchomych województwa lubelskiego:

- Kościół katolicki
- Synagoga
- Dzwonnica

Inne obiekty

- Kapliczka
- Krzyż
- Pocztą
- Bank
- Szpital, ośrodek zdrowia
- Apteka
- Stacja paliw
- Przystanek autobusowy
- Pomnik
- Studnia publiczna z pompą
- Most
- Przepust
- Kładka
- Drzewo

- Numer drogi wojewódzkiej
- Droga główna o nawierzchni twardej
- Droga drugorzędna o nawierzchni twardej
- Droga lokalna o nawierzchni twardej
- Droga o nawierzchni utwardzonej
- Droga gruntowa wiejska
- Droga gruntowa polna
- Ścieżka

- Rzeka
- Strumień
- Strumień okresowy
- Grobla
- Skarpa
- Mur, ogrodzenie

Pokrycie terenu

- Las, zagajnik, park
- Kirkut
- Sad
- Plac
- Nieuzytek
- Pozostałe
- Łąka, łąka podmokła
- Zbiornik wodny

Skróty

- UM Urząd miasta
- SP Straż pożarna
- KP Komisarjat policji
- szk. Szkoła
- piek. Piekarnia
- (niecz.) Obiekt nieczynny lub w ruinie

Obiekty wpisane do Gminnej ewidencji zabytków (2016)

Ulica	Numer	Data	Rodzaj obiektu
11 Listopada	9	1907–1909	szpital pralnia szpitalna kostnica szpitalna budynek gospodarczy ogrodzenie z bramą
Batalionów Chłopskich	4	1931	kamienica
Ks. Kwiatkowskiego	11	I ćw. XX w.	kamienica
	13	I ćw. XX w.	dom mieszkalny
	15	I ćw. XX w.	dom mieszkalny
	19	I ćw. XX w.	dom mieszkalny
	21	I ćw. XX w.	dom mieszkalny
Lubelska	23	I ćw. XX w.	kamienica
	26	1949	kapliczka
Partyzantów	2	XIX/XX w.	kapliczka
Piłsudskiego	12	I ćw. XX w.	kamienica
	23	1910	kamienica
	25	1914	kamienica
	31	1914	kamienica
	33	1913	kamienica
	33	1913	oficyna kamienicy
	37	1913	bank
	63	I. 30. XX w.	pomnik (odbudowany)
	81	1923–7	szkoła
	1902	1902	plebania
Ściegiennego	1892	1892	organistówka
	25	I ćw. XX w.	figura NMP
		XIX/XX w.	mur kościoła z bramą
		1914	ogrodzenie plebanii

Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Bychawa, 2016. Bychawa.

Zasięg opracowania

Mapa topograficzna Polski 1:50 000, 2012, ark. M-34-34-C,D, 42% wielkości.

PUWG 1965, strefa I (EPSG: 3120)

Odwzorowanie azymutalne równokątnekośne sieczne
Elipsoida: Krasowski 1942
Poziom wysokości: Kronsztad 1960

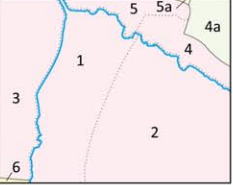
Opracowano na podstawie:
Mapa zasadnicza 1:500, PUWG 1965
Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego 1:5 000, PUWG 1965

Sołectwa na terenie miasta Bychawa

- BYCHAWA – Osiedle nr 1
- BYCHAWA – Osiedle nr 1
- GRODZANY
- WANDZIN – część miejska
- ZADĘBIE – część miejska

Sołectwa na terenie gminy Bychawa

- Wandzin – część wiejska
- 5a. Zadębie – część wiejska
- Leśniczówka

Skala 1 : 6 000

50m 0 50 100 150 200m

1 cm na mapie – 60 m w terenie

© Jakub Kuna

Zakład Kartografii i Geomatyki UMCS
Lublin 2017

Poziomicie na podstawie

mapy topograficznej 1:10 000

- 10 m
- 8,75
- 7,5
- 6,25
- 5 m
- 3,75
- 2,5
- 1,25
- 0 m